

809т

Нуг

ВІКТОР
ГЮГО

93

РІК

БІБЛІОТЕКА ВСЕСВІТНЬОГО ПИСЬМЕНСТВА

ВІКТОР ГЮГО

ДЕВ'ЯНОСТО ТРЕТІЙ РІК

Повний переклад з французької мови
ОЛЬГИ КРИВИНЮК і ЛЮБОВИ КОМАРОВОЇ

Вступна стаття
МИХАЙЛА РУДНИЦЬКОГО

С Я Й В О

ЧАСТИНА ПЕРША

НА МОРІ

КНИГА ПЕРША.

Содреський ліс.

Сантер привів до Бретані один з паризьких батальйонів; останніми днями травня 1793 року, той батальйон обшукував небезпечний Содреський ліс в Астье. В батальйоні не було більше, як зо три сотні, бо жорстока війна здештукувала його. Це був час, коли після Аргонни, Жемап і Вальмі з першого паризького батальйону, що мав шість сотень охочих, зосталося двадцять сім душ, з другого—тридцять три, а з третього—п'ятдесят сім. Доба епічної боротьби.

В батальйонах, посланих з Парижу до Вандеї, було дев'ятьсот дванадцять душ. Кожен батальйон мав три гармати. Батальйон швидко знярено до походу. 25-го квітня, як Гое був за міністра права, а Бушот за військового міністра, Бон-Консейльська секція запропонувала послати до Вандеї валонтерські батальйони; член любенської громади робив доповідь; 1-го травня Сантер уже міг вислати в поход дванадцять тисяч салдатів, тридцять похідних гармат і один пушкарський батальйон. Ці батальйони, так швидко споряжені, було так добре зложено, що й тепер їх вважають за зразок; їх способом формують армейські роти, вони змінили стару пропорцію між числом салдатів та числом підофіцерів.

28-го квітня паризька громада дала Сантеровим охочим такого наказу: *Жодної ласки. Жодного милосердя.*

Під кінець травня з дванадцяти тисяч, що вийшли з Парижу, вісім тисяч вже були мертві.

Той батальйон, що був у Содреському лісі, берігся. Зовсім не спішилися. Дивилися відразу праворуч і ліворуч, наперед себе й назад себе; Клебер сказав: *салдат має око на спині*. Вже довго йшли. Яка година могла бути? Яка пора дня? Тяжко було це сказати, в таких диких хащах завжди неначе вечір, а в цьому лісі ніколи не бувало ясно.

Содреський ліс був трагічний. Це в ньому в листопаді 1792 року горожанська війна розпочала свої злочини; Мускетон, той лютий кривий, вийшов з цих зловісних гущавин; безліч мордів, що сталися там, підносили догори волосся. Не було жакливішого місця. Салдати заглиблювалися в ліс обережно. Всюди була сила квіток: навкруги була тремтяча стіна з віття, з неї спадала чарівна прохолода від листу, соняшне проміння продірявлювало де-не-де тую зелену темряву; на землі—зрядник, болотяні півники, лугові нарцизи, та маленька квіточка, що віщує гарну годину, весняний шафран, вишивали й лямували глибокий рослинний килим, де були всі форми моху, від такого, що подібний до гусениці, аж до такого, що подібний до зірки. Салдати посувалися крок за кроком, мовчки, розхиляючи потиху гілля. Пташки щебетали по-над багнетами.

Содреський ліс—це була та пуща, де колись, за мирних часів, робили гуїшба, тоб-то, полювання на пташок вночі; тепер там полювали на людей.

Ліс був березовий, буковий та дубовий; місцевість рівна; мох та густа трава глушили людську ходу; жодної стежки, а як і були стежки, то зараз губилися; падуб, дика тернія, папорть, стіни з вовчугу, висока ожина; неможливо побачити людину за десять кроків. Часами, між гіллям пролітала чапля, або водяна курочка, вказуючи, що близько є болото.

Йшли. Йшли навманя, з непокоєм, боячись знайти те, чого шукали.

Од часу до часу зустрічали сліди табору, випалені місця, стоптану траву, ломачки, звязані хрестом, скривавлене віття. Там варили вечерю, а там одправляли месо, там знов перев'язували поранених. Але ті, що тут перейшли, зникли. Де вони? Може десь дуже далеко? Може тут зовсім близько, сховані, з мушкетеном у руці? Здавалося, що ліс порожній. Батальйон подвоїв чуйність. Самотність, отже недовіра. Не видно було нікого, а тому ще більше треба остерігатися когонебудь. Йшли лісом, що мав лиху славу.

Можливо, що є засідка.

Тридцять гренадерів, одділених за розвідників, сержант послав наперед і вони йшли на досить великому віддаленні від усього загону. Батальйонна маркітантка йшла з ними. Маркітантки охоче прилучаються до авангардів. Це небезпечно, але зате можна побачити щось цікаве. Цікавість—один з виявів жіночої одважності.

Зненацька салдати цього малого переднього загону відчули, відоме мисливцям, тремтіння, що виявляє близьку схованку. Почули немов дихання в гущавині, здавалося ніби видко рух серед листу. Салдати подали один одному знак.

Офіцерам нетреба мішатися до сторожі й до шукання, доручених розвідникам; що повинно робитися, робиться само собою.

Менше, ніж за хвилину, місце, де щось ворушилося, було оточено, його обкружувало коло з намірених рушниць. На темну середину гущавини націлилися відразу з всіх боків і салдати, з пальцями на курках, з поглядом на підозрілому місці, чекали лише сержантового наказу, щоб туди стріляти.

Тимчасом, маркітантка одважилася подивитися крізь гілля і в ту хвилину, як сержант мав гукнути:— Стріляй!—ця жінка гукнула:—Стій!

А обернувшись до салдатів, сказала:

— Не стріляйте, товариші!

Вона кинулася в гущавину. Салдати за нею.

Там справді хтось був.

Між найгустіших хащів, з краю такої невеличкої круглої галявки, що лишаються в лісах од вугляних печей до спалювання коріння з дерев, у дірці між гіллям, неначе в листяній кімнаті, напіввідкритій, як альков, на мохові сиділа жінка; на руках у неї була дитина й ссала, а на колінах лежали біляві голівки двох сонних дітей.

Отака була засідка.

— Що ви тут робите?—гукнула маркітантка.

Жінка підвела голову.

Маркітантка додала сердито:

— Чи ви збожеволіли, сидіти тут?

І додала:

— Ще трохи й було б по вас!

А звертаючись до салдатів сказала:

— Це жінка.

— Оттакої, ми ж це й самі бачимо!—відповів один гренадер.

Маркітантка провадила далі:

— Піти в ліси, щоб дати себе вбити! Треба ж таки надумати таку дурницю!

Жінка, здивована, злякана, скам'яніла, дивилася навкруги себе, неначе крізь сон, на ці рушниці, на шаблі, баг'нети, на ті жорстокі обличчя.

Діти прокинулися й плакали.

— Хочу їсти,—казало одно.

— Боюся,—казало друге.

Найменше все собі ссало.

Маркітантка вдалася до нього.

— Отак найкраще,—мовила йому.

Мати заніміла від жаху.

Сержант гукнув до неї:

— Не бійтеся, ми—батальйон червоної шапки.

Жінка затремтіла всім тілом. Вона подивилася на сержанта; на його суворому обличчі було видно лише брови, вуси та дві жарини—очі.

— Колишній батальйон Червоного Хреста,—додала маркітантка. А сержант провадив далі:

— Хто ти така, пані?

Жінка з жахом дивилася на нього. Вона була, худа, молода, бліда, в лахмітті; на ній був капюшон бретонських селянок і вовняний плащ, зав'язаний коло шиї шнурочком. Вона лишала на видноті свої голі груди з байдужістю самиці. Її ноги без панчіх і без черевиків були скривавлені.

— Це жебрачка,—мовив сержант.

А маркітантка сказала своїм голосом салдатським і жіночим одразу, але врешті ніжним:

— Як ви зветесь?

Жінка прошепотіла, запинаючись, сливе невиразно:

— Мішель Флешар.

А маркітантка вже пестила своєю грубою рукою маленьку голівку немовляти.

— Скільки цьому смоктунові?—спитала вона.

Мати не зрозуміла. Маркітантка правила таки своє:

— Я питаюся, якого воно віку?

— Ага!—мовила мати.—Півтора роки.

— Вже старе, сказала маркітантка. Вже не слід ссати. Треба но його одлучити. Ми йому дамо юшки.

Мати почала заспокоюватися. Двоє малих, що прокинулися, більше здивувалися, ніж налякалися. Вони любували на плюмажі.

— Ох!—мовила мати,—вони дуже голодні.

Їй додала:

— В мене нема молока.

— Їм дадуть їсти,—покликнув сержант,—і тобі теж. Але ж на цьому не кінець. Які твої політичні переконання?

Жінка дивилася на сержанта й не відповідала.

— Чи ти чуєш, що я питаю?

Вона забелькотіла:

— Мене віддали до монастиря зовсім молоду, але я одружилася, я не черниця. Сестри навчили мене гово-

рити по-французьки. Наше село спалили. Ми так швидко тікали, що я не мала часу взутися.

— Я в тебе питаю, які твої політичні переконання?

— Я цього не знаю.

Сержант провадив далі:

— Отакі шпигунки бувають. Треба розстрілювати шпигунок. Чекай-но. Кажі. Чи ти часом не циганка? Яка твоя батьківщина?

Вона все дивилася на нього, немов не розуміючи.

Сержант знов спитав:

— Де твоя батьківщина?

— Я не знаю.

— Як то? ти не знаєш, яка твоя країна?

— А! моя країна. Звичайно, знаю.

— Гаразд, то яка ж твоя країна?

Жінка відповіла:

— Мерія Сіскуаньяр, в парафії Азе.

Тоді вже сержант здивувався. Одну хвилину він міркував. Потім промовив:

— Що ти кажеш?

— Сіскуаньяр.

— Це ж не батьківщина.

— Це моя країна.

А потім, поміркувавши хвилину, жінка додала:

— Я розумію, пане. Ви з Франції, а я з Бретані.

— Ну, то що?

— Це ж не одна країна.

— Але це одна батьківщина!—гукнув сержант.

Жінка сказала лише:

— Я з Сіскуаньяру.

— Ото ще з тим Сіскуаньяром!—покликнув сержант.—То то звідти твоя родина?

— Так.

— Що ж вона робить?

— Вона вся вимерла. Я нікого не маю.

Сержант, що був собі красномовний, провадив далі допит.

— Отуди до чорта, або мають родичів, або мали їх. Хто ж ти така? Кажі.

Жінка слухала запаморочена тее—або мали їх¹⁾,— що було більше подібне до крику дикої тварини, ніж до людської мови.

Маркітантка відчула, що треба собі вмішатися. Вона знов почала пестити ту дитину, що ссала, й поплескала по щічках двох старших дітей.

— Як зветься твоя смоктуха?—спитала вона,—це ж дівчинка?

Мати відповіла:—Жоржет.

— А старший? Це ж парубок, оцей урвис.

— Рене-Жан.

— А молодший? Це ж парубок теж, та ще й мордатенький.

— Товстий—Ален,—мовила мати.

— Вони гарненькі, оці малі,—сказала маркітантка;—і вже неначе справжні люди.

Тимчасом сержант правив усе своєї.

— Ну, пані, скажи-но. Маєш ти домівку?

— Я мала домівку.

— Де ж це?

— В Азе.

— Чому ж ти не вдома?

— Бо мою домівку спалили.

— Хто?

— Я не знаю. Битва.

— Звідки ти прийшла?

— Звідти.

— Куди ти йдеш?

— Не знаю.

— Та говори бо до пуття. Хто ти така?

— Я не знаю.

— Ти не знаєш, хто ти єси?

— Ми такі люди, що втікаємо.

¹⁾ Французькою мовою: ou on en a en.

— Якої ти партії?

— Я не знаю.

— Чи ти з синіх? Чи ти з білих? З ким ти?

— Я зі своїми дітьми.

Настала павза. Маркітантка сказала:

— А, от я, то не мала дітей. Не було часу.

Сержант знов почав:

— Ну, а твої батьки? Ось розкажи-но нам, пані, про своїх батьків. От я,—я зовуся Радуб, я сержант, я з вулиці Шерш-Міді, мій батько й мати теж там були; я можу говорити про своїх батьків. А ти розкажи про своїх. Скажи, хто твої батьки.

— Вони були Флешари. От і вже.

— Так, Флешари, то—Флешари, так само, як Радуби, то—Радуби. Але ж є ще—стан. Якого стану твої батьки? Що вони робили? Що вони роблять? Що вони флешарували, твої Флешари?

— Вони були хлібороби. Мій батько був німецький і не міг працювати, через те, що дістав київ, що пан, його пан, наш пан, казав йому дати. Це була ласка, бо мій батько піймав крілика, за це засуджували на смерть, але пан змилювався й сказав:—Дайте йому сто київ; і мій батько лишився калікою.

— А ще?

— Мій дід був Гугенот. Панотець заслав його на галери. Я тоді була зовсім маленька.

— А ще?

— Мій свекор таємно продавав сіль. Король казав його повісити.

— А що твій чоловік робив?

— За цих часів він бився.

— За кого?

— За короля.

— А ще?

— Ну, за свого пана.

— А ще?

— Та, боже мій, за панотця.

— Га, сто копанок чортів!—гукнув один гренадер. Жінка затремтіла зі страху.

— Ви ж бачите, пані, що ми парижани, — мовила люб'язно маркітантка.

Жінка заломила руки й скрикнула:

— Ох, боже мій, Господи Христе!

— Нетреба забобонів!—зауважив сержант.

Маркітантка сіла поруч жінки й притягла собі між коліна старшу дитину, що не боронилася. Діти тепер, так само заспокоїлися, як і налякалися перед тим, невідомо чого. Діти мають якесь внутрішнє передчуття.

— Моя бідна тутешня жіночко, ви маєте гарненьких малюків, це таки правда. Одразу видко, якого вони віку. Великий має чотири роки, його брат—три. А оця дівуля, що ссе, то славна прожерка. Ах, ти, почворко! Чи не перестанеш-но ти отак їсти свою маму? Заспокойтеся, пані, не бійтеся нічого. Вам треба вступити до батальйону. То й будете, так, як я. Я звуся Гусарка. То мене так дражнять. Але мені більше подобається зватися Гусаркою, ніж мамзель Бікарно, як моя мати. Я—маркітантка, то-б-то така жінка, що дає пити, як стріляють і, як убивають. Чортяка зі своїм хвостом. У нас сливе однакові ноги. Я вам дам свої черевики. Десятого серпня я була в Парижі. Я давала пити Вестерманові. Лепсько було. Я бачила, як гільйотинували Людовика XVI. Людовика Капета, як його зовуть. Він не хотів. Йй же богу, ось послухайте лишень. І то ж подумати тільки, що 13-го січня він казав пекти каштани й сміявся зі своєю родиною. Як його покладали силоміць на оту, мовляв, гойдалку, на ньому не було ні верхнього одягу, ні черевиків; він мав на собі лише сорочку й пікову камізельку, сірі суконні штани й сірі шовкові панчохи. Я сама бачила. Півіз, що його привезли, був помальований на зелено. Бачите, ходіть з нами. В батальйоні хороші хлопці. Ви будете маркітантка число друге. Я вас навчу, що робити. То дуже легко! Треба мати дзбана й дзвіночка, йти в саму заметню, між вог-

няні клубки, між гарматні постріли, у гармидер, гукаючи:—Хто хоче випити краплю, хлоп'ята? То зовсім не важко. Я геть усім наливаю. Далєбі, що правда. І білим так само, як синім, хоча я сама синя. І навіть добра синя. Але я напуваю всіх. Поранені мають спрагу. Вмирають, не зважаючи на переконання. Ті, що вмирають, повинні б стискати один одному руку. Як то безглуздо воюватися! Ходіть з нами. Як що мене заб'ють, то ви будете моєю заступницею. Гляньте на мене, дарма, що я така, але я добра жінка і відважний чоловік. Не бійтеся нічого.

Коли маркітантка замовкла, жінка прошепотіла:

— Наша сусідка звалася Марі-Жанн, а наша наймичка звалася Марі-Клод.

Тимчасом сержант Радуб вичитував гренадерові.

— Мовчи. Ти лякаєш пані. Не можна клясти при жінках.

— Але ж бо то чиста згуба для розуму порядної людини,—відповів гренадер,—бачити китайських диваків, що мали тестя скаліченого через пана, діда на каторзі через попа, батька на шибениці через короля, а самі б'ються, а, не при добрих людях згадуючи! а самі плутаються в повстання, а самі дають себе вбити за пана, за попа й за короля!

Сержант гукнув:

— Тихо в рядах!

— Я мовчатиму, сержанте,—відповів гренадер;—але все ж прикро, що така гарна жінка наражається на зламання карку за хороші очі якогось божевільного.

— Гренадере, — завважив сержант, — ми тут не в секційнім клубі «Списів». Досить красномовства.

І він вдався до жінки.

— А твій чоловік, пані? що він робить? Що він таке?

— Він ніщо, бо його вбито.

— Де ж то?

— В кущах.

- Коли?
- Три дні тому.
- Хто?
- Не знаю.
- Як то! ти не знаєш, хто забив твого чоловіка?
- Ні.
- Чи синій? чи білий?
- Постріл з рушниці.
- Три дні тому?
- Еге.
- З якого боку?
- З боку Ерне. Мій чоловік упав. От і край.
- А що ти робиш з того часу, як помер твій чо-

ловік?

- Я веду своїх малих.
- Куди ж ти їх ведеш?
- Куди очі бачать.
- Де ти спиш?
- На землі.
- Що ти їси?
- Нічого.

Сержант скрикнув, по військовому дотикаючись ву-
сами носа.

— Нічого?

— Себ-то, терен, ожину, де лишилися торішні, чор-
ниці, паростки з папороти.

— Так. Все одно, що нічого.

Старша дитина, неначе розуміючи, сказала:

— Хочу їсти.

Сержант витяг з кешені шматок салдатського хліба
й подав його матері. Мати розломилася хліб на-двоє й
дала дітям. Діти жадібно стали їсти.

— Вона не залишила собі!—grimнув сержант.

— Бо вона неголодна,—сказав один салдат.

— Бо вона мати,—сказав сержант.

Діти перестали їсти.

— Пити,—мовило одне.

— Пити,—проказало друге.

— В цьому чортячому лісі нема струмка,—сказав сержант.

Маркітантка зняла мідного кубочка, що висів у неї на поясі поруч з дзвіночком, одкрутила кранта в дзбані, що мала на перев'язі, налила скілька крапель у кубочок і піднесла кубочка дітям до уст.

Перша дитина випила й скривилася.

Друга випила й плюнула.

— А однак воно добре,—мовила маркітантка.

— Це забий-духа?—спитав сержант.

— І то найкраща. Але ж це мужики.

Ї вона вихилила кубочка.

Сержант почав знов:

— І ото, пані, ти так утікаєш?

— Мушу.

— Через поля. Куди вітер віє!

— Біжу зо всієї сили, а потім іду, а далі падаю.

— Бідна овечка!—мовила маркітантка.

— Люди б'ються—казала жінка. — Зо всіх боків навколо мене постріли з рушниць. Я не знаю, чого вони хтять. Чоловіка мені вбито. Я лише це й зрозуміла.

Сержант стукнув об землю прикладом рушниці й гукнув:

— Що за безглуздя з тою війною! Осляча пара!

Жінка провадила далі:

— Минулу ніч ми перебули в моховищі.

— Усі четверо?

— Всі четверо.

— Ночували?

— Ночували.

— Ну,—мовив сержант,—то хіба спали стоячи.

І він удався до салдатів.

— Товариші, порожняву в товстому, старому й сухому дереві, куди одна людина може просунутися, ніби в піхву, ці дикуни зовуть моховищем. Що ж ви хочете? Не мусять же вони бути з Парижу.

— Спати в порожньому дереві! — сказала маркітантка.—Та ще з трьома дітьми!

— А як діти плакали,—завважив сержант, то було чудно, як хтось ішов і, не бачачи нічого, чув, що дерево кричить «тату, мамо!».

— Ще то щастя, що літо,—зітхнула жінка.

Вона втупила очі в землю, покірпа, в погляді її було здивування від страшних пригод.

Салдати мовчки стояли колом навкруги нещасливої.

Вдова, троє сиріт, утіканина, безпритульність, самотність, гуркіт війни навкруги, голод, спрага, жадної їжі, окрім трави, жадного даху, окрім неба.

Сержант наблизився до жінки й пильно задивився на дитину, що ссала. Маленька лишила груди, обернула помалу голівку, глянула своїми хорошими синіми очима на страшну, кудлату, наїжену й руду голову, що нахилилася до неї, й усміхнулася.

Сержант випростався, по його щоці скотилася велика сльоза й спинилася на кінці вуса, немов перла.

Він підніс голос:

— Товариші, я так собі міркую, що батальйон стане батьком. Чи згода? Ми всиновлюємо цих трьох дітей.

— Хай живе Республіка!—гукнули гренадери.

— Так і буде,—закінчив сержант.

Він простяг обидві руки по-над матір'ю й дітьми.

— Оце, — сказав він,—діти батальйону Червоної Шапки.

Маркітантка підскочила з радощів.

— Три голови в одній шапці!—гукнула вона.

Потім вона заридала, цілувала без пам'яті бідну вдову й казала їй:

— Ну, й бідова ж твоя мала!

— Хай живе Республіка!—знов гукнули салдати.

А сержант промовив до матері:

— Ходіть, громадянко.

КНИГА ДРУГА.

Корвет Клеймор.

I.

Англія й Франція всуміш.

На весні 1893 року, в той час, як Франція мала патетичну розвагу з упаду жирондистів, ось що відбувалося на ламаншському архіпелазі.

Одного вечора, першого червня, в Джерсеї у маленькій, самотній бухті Боннюї, за годину перед заходом сонця, в таку мрячну годину, що добра до втікання, бо небезпечна до плавби, якийсь корвет наставляв вітрила. На цьому кораблі моряки були французи, але він належався до англійської флоти, що була на відпочинку і немов на сторожі біля східного острівного кінця. Принц де Ля Тур-д'Овернь, з роду Бульйонів, був за начальника, англійської флоти і то з його наказу й для якоїсь дуже спішної й особливої справи було відряджено корвет.

Той корвет, записаний у Трініті-Гаузі під назвою Клеймор, був на вигляд, ніби вантажний, але в дійсності був військовий. Він мав тяжку й спокійну купецьку ходу; але не треба було на це сполягати. Його було збудовано з подвійною метою,—хитрощі й сила; дурити, коли можливо, битися, коли треба. Для справи, що він мав виконати тої ночі, замість вантажу, поставили в міжчердаччі тридцять каронад великого калібру. Ці

тридцять каронад,—чи то тому, що сподівалися бурі, чи швидче тому, що хтіли надати кораблеві смирного вигляду,—було замкнено, тоб-то, міцно прив'язано в середині потрійними ланцюгами, а жерла обіперто на зачинені люки; знадвору не було нічого видко; отвори для жерл засліплено, заслонки засунено; неначе надягли на корвет маску. Ці гармати були на бронзових колесах зі спицями давнього зразка, так званого «променястого». Звичайні корвети мають гармати на чердаці; а цей корвет, призначений для несподіванки й підступу, був на чердаці беззбройний, але збудований так, щоб міг везти, як тільки що бачили, цілу батарею в міжчерлаччі. Клеймор був статури масивної й присадистої однак, мав добру ходу. Це був найміцніший корпус з цілої англійської флоти, а в бою сливе дорівнювався фрегатіві, хоча мав за бізань-щоглу жердь зі звичайною бригантиною. Його керма, рідкої й мудрої форми, мала майже суцільну раму, що коштувала п'ятдесят фунтів стерлінгів на соуземптонській корабельні. Екіпаж, — увесь французький,—був з офіцерів емігрантів і матросів дезертирів. Це були добірні люди; всі до одного хороші моряки, хороші вояки й хороші роялісти. Вони мали потрійний фанатизм до корабля, до зброї й до короля.

Пів батальйона морської піхоти, на випадок потреби висісти, було змішано з матросами.

Корвет Клеймор мав за капітана лицаря святого Людовика, графа дю Буабертело, одного з найкращих колишніх королівських морських офіцерів; за капітанового помішника—шевальє де Ля В'євіля, що командував французькою гвардією в тому поході, в якому Гош був сержантом; за лоцмана корвет мав найдосвідченішого джерсейського лоцмана Філіпа Гауаля.

Очевидячки, цей корабель мав виконати якусь надзвичайну справу. Справді, на нього зійшов один чоловік, що мав такий вигляд, як би пускався на якусь пригоду. То був високий дід, стрункий і дужий, з суворим обличчям; по тому обличчю тяжко було визначити його

вік, бо воно здавалося одразу старе й молоде; старий був з тих людей, що повні віку й повні сили, що мають сиве волосся на голові й блискавку в погляді; сорок років, як на силу, й вісімдесят, як на поважність. В ту хвилину, як він зіходив на корвет, його морський плащ напіврозкрився й можна було зобачити, що на ньому під тим плащем були широкі штани—шаравари, чоботи й куцина з козячої шкіри, зверху вишита шовком, а спіднизу з кудлатою й закустраною вовною: ціле вбрання бретонського селянина. Ця стародавня бретонська куцина відбувала подвійно, бо її надягали і в свято й при роботі, вивертаючи й обертаючи до охоти або волохатим, або вишитим боком наверх; цілий тиждень—звіряча шкура, в неділю—урочисте вбрання. Немов для того, щоб ще більше бути правдоподібною, як того хотіли, селянська одежа на тому старому була попротирана на колінах і ліктях і здавалося, що її довго ношено; а морський плащ з грубої матерії був подібний до рибальського лахміття. Старий мав на голові тогочасну шапку, високу та з широкими крисами; зі спущеними крисами вона мала сільський вигляд, а з крисами підп'ятими на боці петелькою з кокардою, мала військовий вигляд. Старий носив ту шапку, спустивши криси поміжцями, без петельки й кокарди.

Лорд Балкарес, губернатор на острові, й принц де Ля Тур-д'Овернь самі особисто припровадили старого й влаштували на кораблі. Таємний принців агент Желямбр, колишній тілохранитель пана графа д'Артуа, сам доглядав, як улаштовували для старого каюту, його дбайливість і повага були такі великі, що він власноручно,—дарма, що дуже панського роду,—ніс за старим його валізку. Лишаючи старого, щоб повернутися на беріг, пан де Желямбр низько вклонився тому мужикові; лорд Балкарес йому сказав:—Щасти, боже, генерале.—А принц де Ля Тур-д'Овернь йому сказав:—До побачення, кузене.

Матроси в коротких розмовах, що мають між со-

бою моряки, відразу почали називати свого пасажира «мужиком». Але, не знаючи нічого, вони розуміли, що цей мужик так само несправжній мужик, як військовий корвет не був справді вантажний корвет.

Вітер був невеликий. Клеймор вийшов з Боннюї, пройшов поуз Булай-Бей і якийсь час його було видно, як він плив по-над берегом, потім він занурився в тьму, що все збільшувалася, й зник.

За годину потому Желямбр, вернувшись додому в Сен-Гельє, послав саугемптонським кур'єром до пана графа д'Артура в головну квартиру герцога йоркського такі рядки:

«Монсеньйоре, від'їзд одбувся. Успіх певний. За тиждень увесь берег од Гранвілю до Сен-Мало спалахне».

Чотири дні перед тим представник Прієр де ля Марн, будиши в місії при армії Шербурзького берега й тимчасово живучи в Гранвілі, одержав через таємного посланця таку звістку, писану тою самою рукою, що й попередня депеша:

«Громадянині представнику, першого червня, в час припливу, військовий корвет Клеймор, з замаскованою батареєю, з'явиться, щоб висадити на французький беріг одного чоловіка з такими прикметами: високий на зріст, старий, сивий, одяга мужицька, руки аристократичні. Завтра надішлю вам більше подробиць. Він висяде 2-го червня. Попередіть сторожові крейсери, захопіть корвета, кажіть гільйотинувати чоловіка».

II.

Ніч над кораблем і над пасажиром.

Корвет, замість того, щоби плисти на полудень і простувати до Сент-Катрин, повернувся носом на північ, потім звернув на захід і рішуче вступив між Серком і Джерсеєм у морський рукав, що зовуть «Прохід утікання». Тоді не було маяка нігде на обох тих берегах.

Сонце зовсім зайшло; ніч була темніша, ніж звичайне бувають літні ночі; це була місячна ніч, але небо застинали такі великі хмари, що бувають частіш за рівнодення, ніж підчас сонцестояння; вважаючи по всьому, здавалося, що місяця не буде видно аж поки він дійде до обрію, заходячи. Скільки хмар звисало аж до моря, вони укривали його туманом.

Темрява та була сприятлива.

Лоцман Гакуаль мав намір лишити Джерсей ліворуч, а Гернсей праворуч і дістатися, відважно пропливши між Гануа й Дувром, до одної маленької затоки на Сен-Малосьькому березі. Ця дорога була довша, ніж через Менк'є, але певніша, бо французькі сторожові крейсери мали звичайне наказа особливо пильнувати між Сен-Гельє та Гранвілем.

Гакуаль сподівався, що, коли вітер буде сприятливий, коли нічого не станеться, то, розпустивши вітрила на корветі, можна буде досягти французького берега на світанку.

Все йшло добре, корвет тільки що поминув Гро-Не; близько дев'ятої години погода щось, ніби, почала надуватися, як говорять моряки; знявся вітер, з'явилися хвилі; але вітер був лагідний і хвиля хоч сильна, але не жорстока. Однак, од деяких ударів хвиль перед корабля заплескувало водою.

Мужик, що його лорд Балкарес звав «генералом», а принц де Ля Тур-д'Овернь казав до нього: «Мій кузене», мав морські ноги й проходжувався поважно й спокійно по корветному чердаці. Він неначе не помічав, що корабель дуже гойдається. Часами він витягав з кешені в куцині кружальце шоколаду, ламав його й жував по шматочку; дарма, що був сивий, проте мав усі зуби.

Він ні до кого не говорив, лише часами потиху й коротко до капітана, що слухав його мови з пошаною; здавалося, що капітан уважав його за начальника більшого за себе.

Клеймор, зручно проваджений, непомічений у тумані

ні, обійшов по-над берегом довгу північну джерсейську кручу, тулячись близенько до берега, щоб обминути небезпечну підводну скелю П'єр-де-Лек, що є посеред морського рукава між Джерсеєм і Серком. Такуаль, стоячи коло стерна, вказуючи по черзі Грев-де-Лек, Гро-Не, Племон, примусив корвета прослизнутися між тими ланцюгами підводного каміння, до певної міри, на-помацки, але з такою певністю, як у себе в хаті, бо, вьдко, добре знав усі закутки в океані. Корвет не мав спереду світла, через те, що боявся виявити себе в цих морях, де пильна сторожа. Тішилися з туману. Допли-вли до Гранд-Етап; мряка була така густа, що ледве відрізняли високий силует Пінаклю. Чули, як дзвонило десятую годину на дзвіниці в Сен-Уен,—признака, що вітер тримається кормовий. І далі все йшло добре; море робилося бурхливіше, бо близько була Корб'єр.

Швидко по десятій годині граф дю Буабертело й шевальє де Ля В'євіль відправили чоловіка в селян-ській одежі до призначеної йому каюти, що належалася капітанові. Вступаючи до неї, він їм сказав, стишуючи голоса:

— Ви, панове, знаєте важливу таємницю. Мовчіть, доки не буде вибуху. Лише ви знаєте тут моє ім'я.

— Ми його заберемо з собою до могили, відповів Буабертело.

— Що до мене,—мовив старий,—то хоч би я мав умерти, а не скажу його.

І він увійшов до своєї каюти.

III.

Вельможні пани й третій стан всуміш.

Капітан і його помічник знов зійшли на чердак і по-чали проходжуватися поруч, балакаючи. Вони говорили, вьдко, про свого пасажира, і ось, приблизно, діалог, що його вітер розвіяв у темряві.

Буабертело бурчав півголосом на вухо Ля В'євілеві:

— Побачимо, чи це проводар.

Ля В'євіль одповів:

— У всякому разі, це принц.

— Сливе.

— Великий пан у Франції, але принц у Бретані.

— Як Ля Тремуалі, як Рогани.

— Що він з ними у спілці.

Буабертело завважив:

— У Франції та в королівських каретах він—маркіз, як я—граф, а ви—шевальє.

— Карети вже далеко! покликнув Ля В'євіль. Нас тепер возять возом.

Запанувала тиша.

Буабертело знов розпочав:

— Як нема принца французького, то беруть принца бретанського.

— За браком дрозда... Ні, за браком орла, беруть ворона.

— Я волів би яструба, сказав Буабертело.

А Ля В'євіль завважив:

— Звичайно! Дзьоб і пазурі.

— Побачимо.

— Так,—мовив Ля В'євіль,—вже час, щоб проводар був. Я такої самої думки, як Тентеніяк: проводаря й пороху! Ось, слухайте, капітане, я знаю сливе всіх можливих і неможливих проводарів, вчорашніх, сьогоднішніх і завтрашніх; нема ні одної такої військової голови, як нам треба. В цій чортячій Вандеї треба такого генерала, щоб разом з тим був і прокурор; треба обридати ворогові, змагатися з ним за кожного млина, за куца, за рова, за каміня, заводити з ним дрібні сварки, зо всього витягти якусь користь, на все вважати, багато вбивати, давати приклад, не мати ні сну, ні милосердя. Тепер у цій селянській армії є герої, та нема капітанів. Д'Ельбе—ніщо, Лекюр—хворий, Боншан прощає; він добрий, а то—дурість. Ля Рошжакелен—чудовий під-

лейтенант, Сільц—офіцер до виразної кампанії, нездатний до війни з хитрощами; Кателіно—наївний плугатар, Стофле—хитрий лісничий, Берар—нездара, Буленвільє—смішний, Шарет—страшний. Я вже й не кажу про голяра Ґастона. Бо на бісового батька змагатися з революцією і яка різниця між республіканцями й нами, коли ми дамо перукарям командувати над панством?

— То ж бо то, що та суча революція опановує нас, і нас теж.

— Набралася Франція корости!

— Корости третього стану,—відповів Буабертело. Лише Англія може вибавити нас з того.

— Вона вибавить нас, будьте певні, капітане.

— А поки-що—погано.

— Справді, всюди мужва; монархія, що має за головного генерала Стофле, лісничого пана де Молевріє, не має чого заздрити республіці, що має за міністра Паша, сина воротаря в герцога де Кастрі. Що за противенство—ця вандейська війна: з одного боку Сантер—пивовар, з другого Ґастон—цирульник!

— Мій любий Ля В'євілю, я до звісної міри ціню цього Ґастона. Він зовсім не погано командував у Гемене. Він гарненько розстріляв з аркебузів три сотні синіх, сказавши їм спершу викопати самим собі яму.

— В добрий час, але це і я зробив би так само добре, як він.

— Ну, певне. Я теж.

— Великі військові вчинки,—мовив Ля В'євіль,—вимагають до свого виконання—панства. То лицарська справа, а не перукарська.

— Однак з того третього стану,—завважив Буабертело,—є люди гідні поваги. От, наприклад, отой годинникар Жолі. Він був за сержанта у фландрському регіменті, він став вандейським ватажком, він командує бандою на узбережжі; він має сина, а той син республіканець, і в той час, як батько служить у білих, син

служить у синіх. Зустріч. Битва. Батько каже взяти сина в полон і прострілює йому голову.

— Оце добре, сказав Ля В'євіль.

— Брут—рояліст, мовив Буабертело.

— А все ж нестерпуче, щоб над тобою командував який-небудь Кокеро, Жан-Жан, Мулен, Фокар, Бужю, Шуп!

— Мій любий шевальє, так само сердяться і по той бік. У нас повно буржуа; у них повно панів. Чи ви гадаєте, що безштанькам приємно, щоб над ними командував граф де Канкло, віконт де Міранда, віконт де Богарне, граф де Валанс, маркіз де Кюстін і герцог де Бірон!

— От, не розбери, боже!

— А герцог де Шартр!

— Син Егаліте. А, до речі, коли ж то він, оцей о, буде королем?

— Ніколи.

— Він сходить на трон. Йому допомагають його злочини.

— А шкодять його вади,—мовив Буабертело.

Знов помовчали, а тоді Буабертело розпочав:

— Однак, він хтів помиритися. Прийшов побачитися з королем. Я був у Версалі, як йому плюнули на спину.

— З великих сходів?

— Еге.

— Добре зробили.

— Ми його прозвали Брудним Бурбоном.

— Він лисий, прищуватий, царевбивця, фе!

І Ля В'євіль додав:

— Я був з ним у Уесані.

— На «Святому Дусі»? ¹⁾

— Так.

— Коли б він послухався знаку триматися вітру,

¹⁾ Назва корабля.

що йому подавав адмірал Д'Орвільє, то він не дав би англійцям пройти.

— А, певне.

— Чи то правда, що він сховався в трюмі?

— Ні. Але все ж треба казати, що правда.

І Ля В'євіль зареготався.

Буабертело провадив:

— Є дурні. От, отой Буленвільє, що ви, Ля В'євілю, згадували, я його знав, я його зблизька бачив. Спочатку селяни були озброєні списками; то хіба ж він не вбив собі в голову зробити з них списників? Він хотів їх навчити вправ «спис навскоси» і «спис тягни-залізо-наперед». Він мріяв зробити з тих дикунів лінейних салдатів. Він намагався навчити їх ступлювати роги в каре й шикувати батальйони з порожньою серединою. Він до них шверготів стародавньою військовою мовою. Він напосідався, щоб утворити регімент зо всіх тих бракон'єрів; він мав регулярні відділи, в них сержанти шикувалися що-вечора в коло, щоб одержати гасло й протигасло від полкового сержанта, що проказував його зовсім потиху поручниковому сержантові, а той своєму сусідові, що казав його далі тому, хто стояв біля нього, і таким чином од уха до вуха аж до останнього. Він скинув одного офіцера, що не підвівся, знявши шапку, щоб прийняти гасло з сержантових уст. Уявляєте собі, який це мало успіх. Той йолоп не розумів, що мужики хтять, щоб їх провадили по-мужицьки, та що не зробиш касарняних людей з лісових. Так, я добре знаю того Буленвільє.

Прошли скільки кроків, кожен думаючи своє.

Тоді знов розпочалася балачка.

— До речі, чи стверджується те, що Дамп'єри вбито?

— Так, капітане.

— Перед Конде?

— В Памарському таборі. Гарматним ядром.

Буабертело зітхнув.

— Граф де Дамп'єр. Ще один наш, що був їхнім.

— Щасливої дороги! мовив Ля В'євіль.

— А панії? Де вони?

— У Трієсті.

— Увесь час?

— Увесь час.

І Ля В'євіль покликнув:

— Ах! та республіка! Стільки плюндрації за-для марниці! І то ж подумати лише, що ця революція скоїлася через дефіцит у скільки мільйонів!

— Дарма, що почалася з дрібниці, сказав Буабертело.

— Усе йде зле, мовив Ля В'євіль.

— А вже ж, Ля Руарі—вмер, Дю Дресней—ідіот. Які нікчемні проводарі зо всіх тих архієреїв; отой Кусі, архієрей Ля Рошельський, той Бопуаль Сент-Олер, архієрей Пуатьєський, або Мерсі, архієрей Люсонський, коханець пані Л'Ешасері.

— Що зветься Серванто, ви знаєте, капітане; Л'Ешасері—то назва маєтку.

— А той фальшивий архієрей з Агра, що, властиво, є кюре невідомо який.

— Дольський. Він зветься Гіло де Фолевіль. Він, все ж, одважний і б'ється.

— Попи, коли треба вояків! Архієреї, що зовсім не архієреї! Генерали, що зовсім не генерали!

Ля В'євіль перебив Буабертело:

— Капітане, ви маєте «Монітера» в себе у каюті?

— Маю.

— Що тепер виставляють у Парижі?

— «Адель і Полен» та «Печера».

— Я хотів би побачити цеє.

— Побачите. Ми будемо за місяць у Парижі.

Буабертело поміркував хвилину й додав:

— Найпізніше. Пан Уіндгам так сказав мілордові Гудові.

— В таким разі, капітане, справи не такі погані?

— Все було б добре, далєбі, з умовою, що бретонська війна добре провадитиметься.

Ля В'євіль похитав головою.

— Капітане,—спитав він,—чи ми зсадимо на беріг морську піхоту?

— Так, як що беріг буде за нами; ні, як він буде ворожий нам. Часами треба, щоб війна вдиралася до дверей, а часами треба, щоб вона прошилювалася. Громадянська війна повинна завжди мати в кешені фальшивого ключа. Зроблять, що буде можна. А от, що важливе, то то—проводар.

І Буабертело замислено додав:

— Ля В'євілю, якої ви думки про шевальє Д'єзі?

— Про молодого?

— Так.

— Щоб командувати?

— Так.

— На мою думку це—теж офіцер для долини й упорядкованої війни. Кущі знає лише мужик.

— В такім разі згожуйтеся на генерала Стофле та генерала Кателіно.

Ля В'євіль поміркував хвилину й сказав:

— Треба принца, французького принца, принца крови. Правдивого принца.

— Чому? Хто каже принц...

— Каже боягуз... Я це знаю, капітане. Але ж це, щоб вражати великі, дурні мужицькі очі.

— Мій любий шевальє, принци не хтять прийти.

— Обійдеться без них.

Буабертело несвідомо так натиснув рукою лоба, неначе хтів примусити вийти звідти якусь думку.

Він почав знову:

— Врешті спробуємо цього генерала.

— Це великий пан.

— Гадаєте, що його буде досить?

— Аби тільки він був добрий,—сказав Ля В'євіль.

— Тоб-то лютий,—сказав Буабертело.

Граф і шевальє глянули один на одного.

— Пане Буабертело, ви мовили належне слово. Лютий. Так, цього власне нам і треба. Це—війна, без милосердя. Тепер хижацький час. Царевбивці відтяли голову Людовикові XVI, а ми одірвемо руки й ноги царевбивцям. Так, той генерал, що нам потрібен, має бути генерал Невблаганий. В Анжу та в горішньому Пуату начальники великодушні, там грузнуть у милосерді й нічого не виходить. У Маре та в країні Рец начальники жорстокі і все йде добре. Завдяки тому, що він лютий, Шарет верховодить у Парен. Гієна супроти гієни.

Буабертело не мав часу відповісти Ля В'євілеві. Розпачливий крик раптом перебив розмову і в той самий час стало чути якийсь гамір, неподібний до жадного іншого. Той крик і той гамір лунали з середини корабля.

Капітан і лейтенант кинулися до міжчердаччя, але не могли туди пройти. Всі гарматії бігли на гору, як несамовиті.

Сталося щось жахливе.

IV.

Tormentum belli.

Одна з батарейних каронад, штука на двадцять чотири, одірвалася.

Це, може, найнебезпечніша з морських пригод. Нічого страшнішого не може статися військовому кораблеві в чистому морі підчас швидкої ходи.

Гармата, порвавши свої пута, стає раптом якимсь надприроднім звірем. То машина, що обертається в потвору. Та маса бігає своїми колесами, має рухи, як біліярдова куля, нахиляється з бічним хитанням, спускається з кілевим, іде, приходиться, спиняється, немов медитує, знов біжить, перебігає, як стріла, цілий кора-

бель з одного кінця до другого, крутиться, зникає, тікає, стає дибки, штовхається, пробиває, вбиває, нищить. То таран, що б'є в стіну, як хоче. Додайте: таран—залізний, стіна—дерев'яна. То матерія виходить на волю; сказати б, що це споконвічний раб мститься; здається, що злість того, що звемо інертними речами, виходить і вибухає зненацька; так, неначе терпець йому ввірвався й воно береться віддячувати наосліп, нема нічого невблаганішого, як неживий гнів. Ця скажена брила стрибає, як пантера; вона важка, як слон; звинна, як миша; вперта, як сокира; непевна, як хвиля; вбивча, як блискавка; глуха, як могила. Вона важить десять тисяч, а підскакує, як дитячий м'яч. То кружляння, що раптом перепиняється простими кутами. Що ж діяти? Як дати раду? Буря вгамовується, циклон минає, вітер стихає, зламану щоглу змінюють, теч затикають, пожежа згасає; але, що почати з цією величезною бронзовою звірюкою? Як до неї братися? Можна вмовити собаку, здивувати бугая, зачарувати удава, злякати тигра, влагіднити лева; жодного способу з цією потворою, зі звільненою гарматою. Вбити її не можна, бо вона мертва. А в той же час вона живе... Вона живе зловісним життям, що приходить до неї з безконечности. Вона має під собою підлогу, що її колише. Її гойдає корабель, корабля гойдає море, море гойдає вітер. Та згубливиця—іграшка. Корабель, хвилі, подих вітру, все має владу над нею; з того її страшне життя. Що робити з такою шестернею? Як угамувати той потворний механізм кораблевої руйнації? Як знати наперед, коли вона піде, прийде, вернеться, спиниться, вдарить? Кожним своїм ударом об борт вона може пробити корабля. Як угадати ті жахливі викрутаси? То ж треба дати раду бомбі, що міркує, що ніби має думки та що кожної хвилі міняє напрямок. Як спинити те, від чого треба тікати? Страшна гармата товчється, наближається, відступає, б'є праворуч, б'є ліворуч, тікає, приходить, заводить

чекання, нищить перепону, душить людей, як мух. Увесь жах становища залежить од того, що підлога рухлива. Як змагатися з похилою площею, що має примхи? Корабель має,—так би мовити,—в череві полонену блискавицю, що намагається вихопитися-щось, ніби грім, що качається по землетрусові.

В одну хвилину весь екіпаж зірвався на ноги. Винен був доглядач тої гармати, бо не подбав про те, щоб щільніше прикрутити гайку коло прив'язного ланцюга і зле примоцював гарматні колеса; через те брусок і рама почали ворухитися, розхиталися дощечки і врешті зрушився з свого місця брюк. Линва луснула й таким чином гармата вже не трималася щільно на лафеті. Нерухомого брюка, що не дає посуватися, тоді ще не вживали. Хвиля вдарила по отворі для жерла, гармата,—зле прив'язана,—посунулася й порвала ланцюга та й почала грізно блукати по міжчердаччю.

Щоб мати поняття про це дивне слизгання, треба уявити краплю води, що бігає по склу.

В ту хвилину, як луснув ланцюг, гарматі були в батареї. Де-які гуртками, інші по-одинці при морській праці, що її виконують моряки сподіваючись боротьби. Кілеве хитання кинуло каронаду і вона зробила пробоїну в купі людей, вбивши одразу чотирьох, потім її потягло назад, а хитнувши на-бік пустило, немов стрілу з лука, і вона перерізала надвое п'ятого бідолаху та й почала штовхати біля стіни з лівого борту батареї гармату доки збила її з лафету. Через те все й знявся той страшний крик, що залунав. Всі люди метнулися до трапу. Батарея миттю спорожнилася.

Величезну гармату лишили саму. Її віддали на її волю. Вона стала сама собі пані й пані над кораблем. Вона могла робити з ним, що хотіла. Всі ті чоловіки, що звикли сміятися в битві, тремтіли. Не можна висловити жаху.

Капітан Буабертело й лейтенант Ля В'евіль, дарма, що відважні, спинилися вгорі на сходах і німі, бліді,

вагаючись, дивилися в міжчердаччя. Хтось їх одштовхнув ліктем і зійшов униз.

То був їхній пасажир, мужик, чоловік, що про нього вони говорили за хвилину перед тим.

Зійшовши до низу сходів, він спинився.

V.

Vis et vir.

Гармата ходила сюди й туди по міжчердаччю. Сказати б жива колесниця з Апокаліпсису. Морський лихтар, гойдаючись під батареюною стелею, додавав до цього видовиська вертіжного колихання. Від швидкого руху не було виразно видко, якої форми гармата. Гармата з'являлася то чорна в ясності, то невиразно біляста в темряві.

Вона все далі плюндрувала корабля. Вже розстрошила чотири інші гармати й зробила в стіні дві розколини, на щастя, вище ватерлінії, але так, що підчас бурі вода могла ними заливатися. Вона сказано кидалася на корабельні стіни; дуже міцні упори витримували,— зігнуте дерево надзвичайно міцне; але було чути, як вони тріщали під ударами цієї безмірної булави, що стукала з якоюсь нечуваною всюдисущістю, зо всіх боків одразу. Як трясти в плящі грудочку олива, то вона не стукотітиме несамовитіше й швидче. Чотири колеса ходили й переходили по вбитих людях, різали їх, рвали на шматки, розтягали по кісточці, й з п'яти трупів зробили двадцять шматків, що качалися по батареї; здавалося, що мертві голови кричать; струмки крові вилися по підлозі, відповідно до того, як гойдало корабля. Внутрішня облицьовка, розбита в кількох місцях, починала розкриватися. Увесь корабель сповнений був жахливого гамору.

Капітан швидко прийшов до пам'яті і з його наказу кріз квадратний отвір покидали в міжчердаччя все, що

могло ослабити й затамувати невтримну гарматну біганину; матраци, гамаки, запасні вітрила, шнурки в згортках, матроські торби й паки з фальшивими асигнаціями, що становили правдивий вантаж на кораблі, бо вважалося, що те англійське безчесне діло корисне для війни. .

Але, що могло вдіяти тее ганчір'я, коли ніхто не зважився зійти вниз і покласти його, як слід? У скільки хвилин все тее обернулося в шмаття.

Море було як-раз таке, щоб сприяти пригоді довершитися як найповніше. Воліли бурю; вона може перекинула б гармату, а коли б гармата лежала догори колесами, то можна було б опанувати її.

Тим часом спустошення збільшувалося. Було пообдирано й навіть поламано щогли, вставлені у кілевий зруб, звідки вони проходять крізь корабельні поверхи, немов товсті, круглі колони. Гармата конвульсивно билася об фок-щоглу і тая щогла тріснула. Навіть велика щогла була не зовсім ціла. Батарею було порушено. Десять гармат з тридцяти були вже нездатні до бою; пробоїн у бортах усе більшало, і корвет почав текти.

Старий пасажир, зійшовши до міжчердаччя став, немов камінний, унизу коло сходів. Він суворо дивився на те спустошення. Він не ворушився. Здавалося, що неможливо ступити й кроку в батарею.

Кожен рух вільної каронади готував кораблеві за-топлення. Ще скільки хвилин і не втікти кораблеві від погибелі.

Треба було або загинути, або зараз спинити лихо; треба на щось зважитися; але на що?

Що за вояка з тої каронади!

Треба було спинити ту страшну божевільну.

Треба було піймати блискавку.

Треба було приборкати перуна.

Буабертело сказав до Ля В'євіля:

— Чи ви вірите в бога, шевальє?

Ля В'євіль одповів:

— Так. Ні. Часами.

— Підчас бурі?

— Так. І в такі хвилини, як оця.

— Справді, лише бог може визволити нас із цієї біди,—мовив Буабертело.

Всі мовчали, а гармата страшно гуркотіла.

Знадвору, хвиля, б'ючи корабля, відповідала на гарматні вдари ударами моря. Неначе два молоти навперейми.

Зненацька, в цьому, нібито, неприступному циркові, де стрибала, вирвавшись на волю, гармата, побачили людину з залізним брусом у руках. То був винуватець нещастя, гарматний доглядач, винний у недбалості, і причина тої пригоди, каронадин господар. Заподіявши лихо, він хотів його направити. Він узяв у одну руку ганшпугового бруса, в другу гарматну талю з рухливою петлею й скочив крізь чотирикутник до міжчердаччя.

Тоді почалося щось дике; титанічне видовисько, боротьба гармати з гарматієм; битва матерії з розумом; поєдинок речі з людиною.

Людина стала в кутку і з брусом та шнурком у руках, прислонившись спиною до стіни, міцно впершись ногами, що були неначе два сталеві стовпи, бліда, спокійна, трагічна, немов уросла в підлогу, чекала.

Вона чекала, щоб гармата пройшла близько неї.

Гарматій знав свою гармату і йому здавалося, що й вона повинна його знати. Він жив з нею віддавна. Скільки разів стромляв він руку в її пащеку! То була в нього рухмана потвора. Він почав говорити до неї, як до собаки.—Ходи, казав він. Може бути, що він любив її.

Здавалося, що він хоче, щоб вона прийшла до нього.

Але прийти до нього, то значило прийти на нього. А тоді він пропав би. Що зробити, щоб вона не роз-

душила? В тому була справа. Всі дивилися, скам'янівши. Ні в кого груди не дихали вільно, хіба може в старого, що був сам у міжчердаччі, з двома суперечниками,—зловісний свідок. І його теж могла розчавити гармата. Він не ворушився.

Сліпа хвиля під ними керувала боротьбою.

В ту хвилину, як гарматій, зважившись на ту страшну боротьбу тіло з тілом, викликав гармату, випадковість морського гойдання хтіла, щоб каронада один момент лишалася нерухома, немов здивувавшись.

— Та ходи вже! казала їй людина. А вона ніби слухала.

Раптом вона стрибнула до гарматія; він ухилився від удару.

Боротьба почалася. Нечувана боротьба. Тендітне счепилося з таким, що не дізнає врази. Істота з тіла нападалася на бронзову звірину. По один бік—сила, по другий—душа.

Все те відбувалося в півтемряві. То було немов невиразне марево якогось чуда.

Дивна річ, і гармата теж ніби мала душу; але душу злісну й скажену. Та сліпозна неначе мала очі. Потвора немов чигала на людину. Та маса була хитра, принаймні так можна було думати. Вона теж добірала принагідної хвилини. То була якась велетенська залізна комаха, що мала, або здавалось, що мала, демонську волю. Часами той величезний коник стукався об низьку батарейну стелю, а потім спадав на свої чотири колеса, як тигр на свої чотири пазурясті лапи, і знов біг до людини. А людина, гнучка, спритна, зручна, звивалася, як гадюка, від цих блискавичних рухів. Людина уникла зустрічі, але ті удари, од яких вона увинулася, падали на корабля і далі руйнували його.

Один кінець розірваного ланцюга лишився причеплений при гарматі. Цей ланцюг, невідомо як, обкрутився коло шруби на ручці в тарелі. Один кінець того ланцюга тримався при лафеті; другий, вільний, несамовито

крутився навкруги гармати, збільшуючи всі її стрибки. Шруба тримала ланцюга, немов стиснена рука, і той ланцюг, додаючи до таранячих ударів ще й удари нагаєм, утворював страшний вихор, — залізний батіг у мідному кулаці. Той ланцюг ускладняв боротьбу.

Однак людина боролася; часами людина навіть сама нападала на гармату; вона лізла вздовж обшивної дошки зі своїм брусом і шнурком у руках; а гармата мала такий вигляд, ніби щось розуміє, і, неначе догадуючись про наступ, тікала. Грізна людина переслідувала її.

Таке не може довго тягтися. Гармата неначе сказала зненацька сама до себе:—Ну, треба це скінчити! і спинилася. Відчули, що наближається кінець. Гармата ніби вагалася, вона неначе,—а може справді, бо на думку всіх це була істота,—щось лото міркувала. Раптом вона кинулася на гарматію. Гарматій став збоку, оступився їй з дороги й гукнув сміючись:—Починай знову! Гармата, як не самовита, розбила одну гармату коло лівого борту; потім її знову схопила невидима праща, що її тримала, й кинула до правого борту на людину, але людина вимкнулася. Три каронади завалилися під гарматним натиском; тоді, неначе сліпа й не знаючи сама, що чинить, вона обернулася спиною до людини, покотилася ззаду наперед, зіпсувала форштевень і пішла робити пробоїну в носовій стіні. Людина втікла до сходів за скільки кроків до старого,—свідка. Гарматій тримав свого бруса, як списа, гармата, здавалося, помітила його і, не трудячись повертатися, поточилася на нього швидко, як сокира рубає. Він, притиснений до стіни, мусів би загинути. Всі скрикнули.

Але старий пасажир, досі нерухомий, кинувся, звиніший, ніж усе те дике звивання. Він схопив паку з фальшивими асігнаціями і, наражаючись на те, що його роздушить гармата, примудрився кинути паку між її колеса. Цього руху, рішучого й небезпечного, не

могла б виконати певніше й докладніше навіть людина досвідчена в усіх вправах, списаних у Дюрозелевій книжці про маневрування з морською гарматою.

Пака мала таку чинність, як втулка. Камінчик гальмує брилу, гілляка одвертає навалу. Каронада спіткнулася. Тоді й гарматій поклав свого залізного бруса межі спиці заднього колеса. Гармата спинилася.

Вона нахилилася. Людина одним рухом,—брусом, ніби підоймою,—підважила її. Тяжка маса перекинулася й загула, неначе дзвін падаючи; а людина, кинувшись стрімголов, обливаючись потом, накинула рухливу петлю на бронзову шию зваленої на землю потвори.

Скінчилося. Людина перемогла. Мурашка мала мастодонтовий розум; пігмей узяв у полон блискавку.

Салдати й матроси заплескали в долоні.

Увесь екіпаж кинувся з линвами й ланцюгами і в одну хвилину гармату прив'язали.

Гарматій уклонився пасажирові:

— Пане, мовив він до нього, ви врятували мені життя.

Старий уже знов прибрав свого спокійного вигляду й не відповідав нічого.

VI.

Терези.

Людина перемогла, але можна було сказати, що й гармата перемогла теж. Запобігли загибелі от зараз, але не зовсім врятували корвет. Здавалося, що всіх пошкоджень на кораблі не можна було направити. В стінах було п'ять пробоїн, одна з них,—спереду,— дуже велика; двадцять каронад з тридцяти лежали в своїх станках. Каронада, піймана й прив'язана ланцюгом теж була непридатна до вжитку. Шруба на ручці в тарелі зігнулася, а через те не можна було націлятися. Батарей звелася на дев'ять штук. В трюмі текло.

Треба було поспішатися лагодити пошкодження й братися за помпи.

Тепер, коли можна вже було оглянути міжчердаччя, на нього страшно було дивитися. В клітці розлютованого слона не буде гіршого спустошення.

Хоч і як треба було корветові, щоб його не помітили, однак була ще нагальніша потреба,—рятуватися в тій же хвилі. Мусіли освітити чердака, поставити в скількох місцях лихтарі.

Доки тривала та трагічна пригода й екіпаж був захоплений питанням життя чи смерти, сливе не вважали на те, що робилося по-за корветом. Туман погустішав; погода змінилася; вітер робив з кораблем, що хотів; одплили від належної дороги, опинилися на видноті перед Джерсеєм і Гернсеєм, далі на полудень, ніж слід; море розбурхалося. Великі хвилі приходили цілувати відкриті корветові рани,—страшні поцілунки. Море загрозливо гойдало. Вітрець обернувся в північний вітер. Були ознаки великого хвилювання, а може й бурі. Попереду не видно було далі, як за чотири хвилі.

В той час, як люди з екіпажу взялися наспіх та хоч здебільшого лагодити пошкодження в міжчердаччі, закривали дірки й ставили назад до батареї ті гармати, що врятувались від біди, старий пасажир вернувся на чердак.

Він сперся спиною на велику щоглу.

Він зовсім не вважав на той рух, що зчинився на кораблі. Шевальє де Ля В'євіль казав вишикувати, як до бою, по обидва боки великої щогли морських салдатів, і на свисток екіпажного начальника матроси, що працювали коло снасти, поставали на реях.

Граф дю Баубертело підійшов до пасажира.

Позад капітана йшов чоловік, понурий, задиханий, в безладній одежі, однак з виглядом задоволеним.

То був гарматій, що допіру так доречі виявив себе за упокорника почвар і приборкав гармату.

Граф по-військовому уклонився старому, в мужицькій одежі, й сказав:

— Пане генерале, оце той чоловік.

Гарматій стояв випроставшись і спустивши очі.

Граф дю Буабертело знов почав:

— Пане генерале, чи не гадаєте ви, що, вважаючи на його вчинок, начальники цього чоловіка мають щось зробити?

— Так, гадаю,—сказав старий.

— Воліте дати наказ,—знов мовив Буабертело.

— То ви маєте давати накази. Ви—капітан.

— Але ви—генерал,—відповів Буабертело.

Старий глянув на гарматія.

— Підійди,—мовив він.

Гарматій ступив крок.

Старий повернувся до графа дю Буабертело, зняв з нього ордена святого Людовика й причепив до гарматієвої блузи.

— Гурра!—гукнули матроси.

Морські салдати салютували зброєю.

А старий пасажир, показавши пальцем на гарматія, додав:

— А тепер, нехай розстріляють цього чоловіка.

По вигуках усі завмерли з дива.

Тоді серед могильної тиші старий зняв мову. Він сказав:

— Через недбалість корабель у небезпеці. Він уже може пропащий тепер. Бути на морі, то бути перед ворогом. Корабель, що пливе, то армія підчас бою. Буря ховається, але вона існує. Все море—засідка. Смертна кара за кожну провину, доконану в присутності ворога. Нема таких провин, щоб їх можна було направити. Одважність мусить мати нагороду, недбалість повинна бути покарана.

Ці слова спадали одно по одному помалу, поважно, з якоюсь невблаганою мірністю, як сокира рубає дуба.

І старий, глянувши на салдатів, додав:

— Виконуйте.

Чоловік з блискучим орденом святого Людовика на блузі похилив голову.

На знак графа дю Баубертело двоє матросів зійшли в міжчердаччя, а потім вернулися, несучи гамак-саван; корабельний священик, що з од'їзду стояв на молитві в офіцерській каюті, прийшов разом з тими двома матросами; сержант одділив од вишикуваних салдатів дванадцять душ і поставив їх у два ряди, по шість у кожному; гарматій не мовлячи й слова став між ними. Священик, з хрестом у руці, наблизився й став коло нього. — Рушай,—сказав сержант. — Гурт рушив по-малу, повільним кроком, наперед; двоє матросів, несучи савана, йшли за ним.

Похмура тиша запанувала на корветі. В далечині свистав ураган!

За скільки хвилин в темряві пролунали постріли, блиснув огонь, потім усе стихло, а далі почули, як бовтнуло тіло, падаючи в море.

Старий пасажир, усе ще спираючися на велику щоглу, заложив на грудях руки й замислився.

Буабертело, показуючи на його пальцем з лівиці, промовив стиха до Ля В'евіля:

— Вандея має голову.

VII.

Хто покладається на вітрило,—грає на лотереї.

Але, що-ж буде з корветом?

Хмари, що цілу ніч мішалися з хвилями, нарешті спустилися так низько, що обрій зник і ціле море було ніби під плащем. Нічого, окрім туману.

Становище завжди небезпечне, навіть для корабля справного.

До мряки додалася хвиля.

Часу не гайнували; злегшили корвета, покидавши

в море все, що можна було, після шкоди, що заподіяла каронада,—зіпсовані гармати, поламані лафети, покручене або повідриване дерево, потрощені дерев'яні або залізні шматки; відчинили гарматні ворота й спустили по дошках у хвилі трупи й частки людського тіла, загорнувши їх у брезенти.

Море ставало нестерпуче. Не те, щоби буря робилася особливо загрозлива; навпаки, здавалося, неначе чути, що ураган зменшується, гуркочучи десь за обрієм, і шквал пішов на північ; але хвилі все ще були дуже високі; по тому можна було пізнати, що в морській глибині не гаразд. А такий хворий корабель, як був корвет, не міг витримувати гойдання, і великі хвилі могли його занастити.

Гакуаль стояв коло стерна, замислившись.

Морські начальники мають звичай прибірати за лихих обставин такий вигляд, як би нігде нічого.

Ля В'євіль, що мав при біді веселу натуру, підійшов до Гакуаля.

— Ну, що-ж, лоцмане,—мовив він, — ураган не вдався. Перехтілося чхнути. Ми таки викрутимось. Матимемо вітер—от і по всьому.

Гакуаль поважно відповів:

— Хто має вітер, той має хвилю.

Ні сміху, ні суму,—такий моряцький звичай. Відповідь мала таке значіння, що могла турбувати. Кораблеві, що тече, мати хвилю, то значить—швидко сповнитися водою. Гакуаль підкреслив це віщування, невіразно насупивши брови. Можливо, що після нещастя з гарматою й гарматієм Ля В'євіль трохи зашвидко мовив слова майже веселі й легкодумні. Є речі, що приносять нещастя на чистому морі. Море—потайне, ніколи невідомо, що воно може заподіяти. Треба стерегтися.

Ля В'євіль відчув, що треба знов стати поважним.

— Де ми, лоцмане?—спитав він.

Лоцман одповів:

— Ми в божій волі.

Лоцман—господар, треба, щоб він завжди робив те, що хоче; треба, щоб він часом говорив те, що хоче. До того ж такі люди говорять мало. Ля В'євіль одійшов од нього.

Ля В'євіль питався в лоцмана, а відповів обрїй.

Море зненацька відкрилося.

Мряка, що тяглася по хвилях, розірвалася. Мішанина темних хвиль розлягалася, доки кинути оком у смерковім півсвітлі, і ось що стало видко:

Небо мало немов укриття з хмар; але хмари вже не доторкалися до моря; на сході з'явилася біляста стяга—то був світанок; на заході блідла друга біляста стяга—то був місячний захід. Вони простяглися на обрїю, одна проти одної, двома вузькими смугами блілого світла між темним морем і тьмяним небом.

На цих двох яснотах вимальовувалися прості й нерухомі чорні силуети.

На заході, де небо освітлював місяць, вирізувалися три високі скелі, стрімкі, немов кельтичні дольмени.

На сході, на обрїю, блідому від світання, здіймалося вісім вітрил, ушикованих в порядку й загрозово розставлених.

Три скелі—підводне каміння; вісім вітрил—ескадра.

Мали позад себе Менк'є,—скелю лихої слави, наперед себе—французькі сторожеві крейсери. На заході—прірву, на сході—бїй.

Були між загибеллю й битвою.

До зустрічи з підводним камінням корвет мав пробитий корпус, зрушену снасть, розхитані в самім корені щогли; до зустрічи з битвою він мав батарею, що в ній на тридцять гармат двадцять одна були зіпсовані, а найкращі гарматїї—неживі.

Ледве благословлялося на світ, отже, мали ще трохи ночі перед собою. Та ніч могла тривати ще досить довго, бо її найбільше робили хмари, що були високі, товсті й глибокі й мали вигляд склепіння.

Вітер, що врешті розвіяв мряку вниз, ніс корвета на Менк'є. Корвет, через страшенну втому й пошкодження, сливе не слухався стерна; він швидче котився, ніж плив; хвилі били його, а він не боронився.

Менк'є, трагічна підводна скеля, в ті часи була ще суворіша, ніж тепер. Скільки башт тої цитаделі в безодні зірвало море, що безнастанно розриває все на шматки; не даремне хвилі звать лезами^{*}), кожен приплив і відплив—потяг пилою. В той час, хто торкався Менк'є,—гинув.

Що-ж до ескадри, то це була та Канкальська ескадра, що потім прославилася під командою капітана Дюшена, що Лекіно звав його «батьком Дюшеном».

Становище було критичне. В той час, як каронада одв'язалася, корвет, сам того не відаючи, збився з дороги й плив швидче до Гранвілю, ніж до Сен-Мало. Коли-б він навіть міг плисти й наставити вітрила, Менк'є не давав йому вернутися до Джерсею, а крейсери не давали дістатися до Франції.

Врешті бурі не було. Але, мовляв лоцман, була хвиля. Море, котячись під жорстоким вітром по глибині, що його розривала, було дике.

Море ніколи не каже одразу, чого воно хоче. Всього є в безодні, навіть коверзування. Сливе можна сказати, що море має певний лад, воно приходить і відходить, воно пропонує й одмовляється, готує бурю й зрікається її, обіцяє безодню й не додержує обіцянки, загрожує півночі, а б'є полудень. Цілу ніч корвет Клеймор мав туман і боявся бурі; море змінило свій намір, але в страшний спосіб; заносилось на бурю, а з'явилася підводна скеля. Все одно, хоч у іншому вигляді, але загибель кораблеві.

До погібелі на скелях додавалося знищення в битві. Один ворог доповнював другого.

Ля В'євіль покликнув крізь свій сміливий сміх:

— Тут гинути, там битися. З обох боків добре.

¹) Les lames.

Корвет був сливе руїна.

В блідій, розсіяній ясності, в чорності хмар, в невиразній рухливості обрїю, в таємничих зморшках хвиль, була погребова урочистість. Окрім вітру, що вороже віяв, усе мовчало. Катастрофа виходила з безодні велично. Вона була подібна більше до марева, ніж до нападу. Ніщо не ворушилося на скелях, ніщо не рухалося на кораблях. То була надзвичайно велика тиша. Чи то було щось реальне? Неначе сон ішов морем. В легендах бувають такі видива; корвет неначе був між скелею—демоном і між флотою—привидом.

Граф дю Буабертело дав півголосом наказа Ля В'евілеві і той зійшов до батареї, а капітан схопив свою підзорну трубу й став ззаду коло лоцмана.

Тепер Такуаль намагався лише втримати корабля просто проти хвилі; бо коли-б вітер і море вдарили його з боку, то він неминуче перекинувся б.

— Лоцмане,—спитав капітан,—де ми?

— На Менк'є.

— З якого боку?

— З поганого.

— Яка глибина?

— Гола скеля.

— Можна поставити на шпринг?

— Завжди можна вмерти,—сказав лоцман.

Капітан повернув свою трубу на захід і оглянув Менк'є; потім він повернув її на схід і роздивлявся вітрила.

Лоцман говорив далі, немов сам до себе:

— Це Менк'є. Тут спочиває весела чайка, летючи з Голандії, та велика морська чайка в чорному плащі. Тимчасом капітан лічив вітрила.

Було справді вісім кораблів, вони стояли в порядку й підводили над водою свої військові профілі. Посере-

дині було видко високу статуру корабля з трьома чердаками.

Капітан спитав у лоцмана.

— Чи ви знаєте ці вітрила?

— А вже-ж!—одповів Гакуаль.

— Що-ж то таке?

— Ескадра.

— Французька?

— Чортяча.

Замовкли. Капітан знов почав:

— Чи тут уся ескадра?

— Не вся.

Справді, 2-го квітня Валазе оголосив у Конвенті, що десять фрегатів і шість лінейних кораблів крейсерують у Ла-Манші. Капітан згадав про це.

— Звичайно,—сказав він,—ескадра має шіснадцять суден. А тут лише вісім.

— Решта—сказав Гакуаль,—тягнеться отам понад усим берегом і слідкує.

Капітан, дивлячись крізь трубу, бурмотів:

— Один корабель на три чердаки, два фрегати першого рангу, п'ять другого.

— Але я теж їх вислідкував,—буркнув Гакуаль.

— Хороші судна,—мовив капітан,—я трохи командував на тому всьому.

— А я їх бачив зблизька,—сказав Гакуаль.—Я не переплутаю одного з другим. Я маю їхні прикмети в голові.

Капітан передав підзорну трубу лоцманові.

— Лоцмане, чи ви добре бачите корабля з високим бортом?

— Так, пане капітане, це «Золотий Беріг».

— Вони його перехрестили. Він колись звався «Бургонські Держави». Це новий корабель. Сто двадцять вісім гармат.

Він витяг з кешені записну книжечку й олівця та написав число 128.

Тоді провадив далі:

— Лоцмане, яке перше вітрило ліворуч?
— Це «Досвідчений».
— Фрегат першого рангу. П'ятдесят дві гармати.
Він озброювався в Бресті два місяці тому.

Капітан зазначив у своїй книжечці число 52.

— Лоцмане, яке друге вітрило ліворуч?

— «Дріяда».

— Фрегат першого рангу. Сорок гармат вісімнадцяток. Він був у Індії. Він має славу військову історію.

І він написав під числом 52 число 40; тоді, підводячи голову:

— Тепер праворуч.

— Пане капітане, то все фрегати другого рангу.

Їх п'ять.

— Який перший, починаючи від високого?

— «Рішучий».

— Тридцять дві вісімнадцятки. А другий?

— «Річмонт».

— Така сама сила. Далі?

— «Атея».

— Дивне ім'я, щоб іти з ним на море. Далі?

— «Каліпсо».

— Далі?

— «Ловчиня».

— П'ять фрегатів по тридцять дві кожен.

Капітан написав під першими числами 160.

— Лоцмане, ви їх добре пізнаєте?

— А ви,—відповів Такуаль,—ви їх добре знаєте, пане капітане? Пізнавати—добре, але знати—краще.

Капітан дивився в свою книжечку і складав кризь зуби.

— Сто двадцять вісім, п'ятдесят дві, сорок, сто шістдесят.

В цю хвилию Ля В'євіль вернувся на чердак.

— Шевальє, — гукнув йому капітан, — ми маємо проти себе триста вісімдесят гармат.

— Дарма,—відповів Ля В'євіль.

— Ви йдете з оглядин, Ля В'євілю; скільки-ж там з певністю маємо гармат, що здатні стріляти?

— Дев'ять.

— Дарма,—сказав і собі Буабертело.

Він знову взяв підзорну трубу від лоцмана й подивився на обрій.

Здавалось, що вісім мовчазних і чорних кораблів—нерухомі, однак вони більшали.

Вони поволі наближалися.

Ля В'євіль уклонився по військовому.

— Пане начальнику,—сказав Ля В'євіль, от мій рапорт. Я не вірив цьому корветові «Клейморові». То завше прикро, як тебе несподівано посадять на такого корабля, що або не знає, або не любить тебе. Англійський корабель зраджує французів. Суча каронада довела цього. Я оглянув. Кітви хороші. З доброго заліза, ковани. Рими коло них—міцні. Линви чудові, легко розмотуються, мають належну довжину, сто двадцять сажнів. Оружна сила. Шість гарматіїв неживі. Можна зробити сто сімдесят один гарматний постріл.

— Бо є дев'ять гармат,—пробурмотів капітан.

Буабертело наставив трубу на обрій. Ескадра все наближалася помалу.

Каронади мають ту перевагу, що досить трьох чоловіків, щоб ними орудувати; але вони мають ту ваду, що не так далеко й не так вірно стріляють, як гармати. Тому треба було дати ескадрі підплисти так, щоб можна було досягти її пострілом з каронади.

Капітан тихим голосом дав накази. На кораблі запанувала тиша. Не дзвонили, але все й так виконувалося. Корвет так само був не в стані змагатися з людьми, як і з хвилями. Використали все, що тільки можна було з тих решток військового корабля. Зібрали все, що було, щоб при потребі зміцнити рангаут. Упорядкували місце для поранених. Тодішнім корабельним звичаєм захистили чердак від пострілів снастями, це допомагає супроти куль, але не проти ядер. Принесли

калібри, хоч було вже трохи пізно робити ними перевірку; але не передбачали стільки пригод. Кожен матрос одержав торбу з набоями й застромив за пояс пару пістолів і одного кинжала. Поскладали гамаки; понаводили гармати; наладували мушкети; наготували сокири й гаки; тримали наготові камери з гарматними набоями та ядрами; одчинили камеру з порохом. Кожен став на своє місце. Все те робили не говорячи й слова і неначе в кімнаті вмирущого. Все робилося швидко й скорботно.

Потім поставили корвета на шпринг. Він мав шість котвиць, як фрегат. Спустили всі шість; сторожеву ківту спереду, паромну ківту ззаду, хвилеву ківту з боку відкритого моря, відпливну ківту з боку підводних скель, швартову ківту з правого борту, і головну ківту з лівого.

Дев'ять каронад, що zostалися живі, поставили в батареї, всі дев'ять з одного боку, з боку ворога.

Ескадра, все така мовчазна, теж налагодилася. Вісім суден творили тепер півкруга, а Менк'є був його хордою. «Клеймор», замкнений у тому півкрузі та ще й прикований своїми ківтами, сперся на підводне каміння, тоб-то на загибель.

То було неначе згряя собак навколо дикого кабана, що не подає голосу, але показує зуби.

З обох боків ніби чекали один на одного.

Клейморські гарматії стали при своїх гарматах.

Буабертело сказав до Ля В'євіля:

— Мені хочеться, щоб ми почали стріляти.

— То вже—хизування,—сказав Ля В'євіль.

ІХ.

Хтось тікає.

Пасажир не пішов з чердака, він дивився на все байдужо.

Буабертело наблизився до нього.

— Пане,—мовив він до старого,—все готове. Ми тепер приковані до своєї могили, ми не поступимося. Ми в полоні або в ескадри, або в підводних скель. Або віддатися ворогам, або втонути у виру, іншого вибору нам немає. Ми маємо єдину можливість,—вмерти. Битися краще, ніж потопати з кораблем. Мені більше подобається бути застреленим, ніж втопленим. Для смерти я волю вогонь, а не воду. Але вмерти—то наша справа, а не ваша. Вас вибрали принци. Ви маєте велике призначення керувати вандейською війною. Не буде вас, то може й монархія загине; отже, ви мусите жити. Наша честь у тому, щоб лишитися тут, ваша—в тому, щоб вийти звідси. Ви, пане генерале, залишите корабля. Я вам дам чоловіка й човна. Якимсь примудрившись, можна доплисти до берега. Ще не розвиднилося. Хвилі високі, море темне, ви втічете. Часами,—втікти, то—перемогти.

Старий поважно нахилив свою сувору голову на знак згоди.

Граф дю Буабертело підніс голос.

— Салдати й матроси!—гукнув він.

Увесь рух спинився і зо всіх боків корабля обличчя повернулися до капітана.

Він казав далі:

— Цей чоловік, що є між нами, заступає короля. Його довірили нам, ми повинні його зберегти. Він потрібен французькому тронові; за браком принца, він буде, принаймні ми так сподіваємося, за проводаря у Вандеї. Це великий військовий офіцер. Він мав прибути до Франції з нами, треба, щоб він прибув туди без нас. Врятувати голову, то—врятувати все.

— Так! Так! Так!—закричали всі.

Капітан провадив далі:

— Він теж наражатиметься на великі небезпеки. Дістатися до берега не легко. Треба було-б, щоб човен був великий, щоб пуститися у відкрите море і треба, щоб він був малий, щоб вимкнутися від ескадри. Справа

в тому, щоб доплисти куди небудь у певне місце і то краще з боку Фужер, ніж з боку Кутанс. Треба надійного матроса, щоб з нього був і добрий гребець і добрий пловець; щоб він був тутешній і знав проходи. Ще досить поночі і човен може одплисти від корвету непомітно. Окрім того, буде-ж дим і він ховатиме човна. Дякуючи тому, що він маленький, човен зможе переплисти мілкі місця. Де піймалася пантера, там ласочка вихоплюється. Нема рятунку для нас, є для нього. Човен попливе на веслах, ворожі кораблі не побачать його; до того-ж і ми тут тим часом забавимо їх. Чи згода?

— Так! Так! Так!—гукнув екіпаж.

— Не можна гаяти й хвилини, сказав капітан. Є хто небудь охочий?

Якийсь матрос у темряві вийшов з рядів і сказав:

— Я.

Х.

Чи він утече?

За скільки хвилин після того, один з тих маленьких човнів, що звуться ю-ю та що вживаються особливо до капітанських послуг, одплив од корабля. В тому човні було двоє людей, старий пасажир ззаду, «охочий» матрос спереду. Ніч була ще дуже темна. Матрос, слухаючи капітанових уваг, сильно веслував у напрямку Менк'є. Жадного иншого виходу не було.

До човна кинули трохи припасу, мішок сухарів, копченого м'яса, барилко води.

В ту хвилину, як човен рушав у море, Ля В'євіль, глузуючи з безодні, перехилився через штевень корветного стерна й пожартував на прощання з човна:

— Це добре, щоб вихопитися, й чудово, щоб утопитися.

— Пане,—мовив лоцман,—не смійтеся більше.

Швидко відіпхнулися і невдовзі човен був уже досить далеко від корвета. Вітер і хвиля були в згоді з веслярем і маленький човник швидко біг, гойдаючись у сутінках і ховаючись у великих загортках хвиль.

На морі було якесь похмуре чекання.

Зненацька, в тій просторій і бурхливій тиші океану залунав голос; збільшений рупором, наче мідною маскою античної трагедії, він видався сливе надлюдським.

То говорив капітан Буабертело.

— Королівські моряки,—гукав він,—почепіть білого прапора на великій щоглі. Сьогодні сонце зійде для нас в-останнє.

І з корвета загуркотів гарматний постріл.

— Хай живе король!—гукнув екіпаж.

Тоді стало чути в глибині обрію інший крик, безмірний, далекий, невиразний, однак чутний:

— Хай живе Республіка!

І гуркіт, подібний до трьох сотень громів, залунав у глибинах океану.

Боротьба почалася.

Море вкрилося димом і вогнем.

Стовпи піни від ядер, що падали в воду, проколювали хвилі зо всіх боків.

«Клеймор» взявся плювати вогнем на вісім кораблів. Вся ескадра, зібравшись півмісяцем коло «Клеймора», і собі стріляла зо всіх батарей. Обрій запалав. Неначе вулкан вибухнув з моря. Вітер крутив тим величезним пурпуром битви і в ньому кораблі з'являлись і зникали, як привиди. На першому плані чорний корветів скелет змальовувався на тому червоному тлі. Видко було на вершку великої щогли прапор з білими лілями.

Двоє людей, що були в човні, мовчали.

Трикутна мілізна Менк'є, ніби підводна трінакрія, більша, ніж цілий острів Джерсей; море її закриває; за найвище місце вона має плато, що виступає і при найбільших припливах; од нього відходять до

північного сходу шість могутніх скель простою лінією, вони роблять вражіння великого муру де-не-де пообвалюваного. Протокою між плато й шістьома скелями плавають лише човни, що дуже неглибоко сидять у воді. По-за цією протокою—чисте море.

Матрос, що взявся рятувати човна, простував до цієї протоки. Таким чином він ставив Менк'є між битвою й човном. Він зручно плив вузьким каналом, минаючи підводне каміння справа й зліва; тепер скелі закривали битву. Заграва на обрію й несамовитий гуркіт канонади почали зменшуватися, тому, що віддалення більшало; але по тому, що стрілянина не спинялася, було видно, що корвет добре тримався і хотів зужити всі свої сто сімдесят один постріли аж до останнього.

Швидко човен опинився на вільній воді, по-за скелями, по-за битвою, по-за досягненням ядрами.

Помалу морська поверхня робилася не така темна, блискотіння, що раптово потопало в чорності, ширшало; химерна піна розбивалася на світляні пасма; біливо плавало по зморшках хвиль. Настав день.

Човнові вже не страшні були вороги; але ще треба було зробити найважче. Човен урятувався від стрілянини, але не від розбиття. Він був на чистому морі, дрібна шкарлупка, без чердака, без вітрила, без щогли, без компаса, з самим веслом супроти океану й урагану, атом на ласці у велетнів.

Тоді, серед того безкрайого простору, в тій самотності, підводячи обличчя, бліде від ранішнього світла, чоловік, що сидів спереду, пильно подивився на того, що сидів позаду, і сказав йому:

— Я брат того, що ви казали розстріляти.

КНИГА ТРЕТЯ.

Г а л ь м а л о .

І.

Слово—глагол.

Старий помалу підвів голову.

Той чоловік, що говорив до нього, мав зо тридцять років. Обличчя йому було засмалене по-морському; очі якісь чудні; проникливий матроський погляд у щирих мужицьких зіницях. Він міцно тримав у руках весла. Вигляд він мав лагідний.

У нього за поясом видко було кинжала, два пістолети й рожанець.

— Хто ви такий?—спитав старий.

— Я ж вам допіру що сказав.

— Чого ж ви від мене хочете?

Чоловік лишив весла, заложив руки на грудях і відповів:

— Забити вас.

— Як собі хочете,—сказав старий.

Чоловік сказав голосніше:

— Приготуйтеся. .

— До чого?

— До смерти.

— Чого?

Замовкли. Чоловік неначе сп'ятився від питання. Тоді мсвив:

— Я ж кажу, що хочу вас забити.

— А я у вас питаю, чого?

Очі матросові блиснули.

— Того, що ви забили мого брата.

Старий спокійно відповів:

— Я спочатку врятував йому життя.

— То правда. Ви спочатку його врятували, а потім забили...

— То не я його забив.

— А хто ж його забив?

— Його провина.

Матрос, роззявивши рота, подивився на старого; потім його брови знов грізно насупилися.

— Як ви зветесь?—спитав старий.

— Я звуся Гальмало, але вам не потрібно знати моє ім'я для того, щоб я вас убив.

В цю хвилину зійшло сонце. Проміння вдарило матросові просто в очі й ясно освітило те дике обличчя. Старий уважно роздивлявся його.

Канонада, що все ще тяглася, тепер уже переривалася й лунала нерівно, конаючи. Великий дим зібрався на обрію. Весляр не провадив човна і він плив навманя.

Матрос вихопив правою рукою пістолета з-за пояса, а лівою рожанця.

Старий підвівся на ноги.

— Ти віриш у бога?—спитав він.

— Наш отець, що є на небі,—відповів матрос. І перехрестився.

— Чи ти маєш матір?

— Маю.

Він знов перехрестився. Тоді сказав:

— Годі. Я вам даю одну хвилину, монсеньйоре.

І він набив пістолета.

— Чого ти звеш мене монсеньйором?

— Бо ви великий пан. То ж видно по вас.

— А ти маєш пана?

— Маю. І то великого. Хіба ж бувають без пана.

— Де ж він?

— Я не знаю. Він виїхав з цього краю. Він зветься пан маркіз де Лантенак, віконт де Фонтеней, принц у Бретанії; він пан Семи-Лісів. Я його ніколи не бачив, однак же він мій господар.

— А як би ти його забачив, то ти б його слухався?

— Звичайно. Я був би поганин, коли-б не слухався його! Треба слухатися бога та ще короля, що все одно, що бог, та ще пана, що все одно, що король. Але це все не те, ви забили мого брата, а мені треба забити вас.

Старий відповів:

— Ну, що-ж, я забив твого брата, то й добре зробив.

Матрос стиснув пістолета в руці.

— Ну,—сказав він.

— Нехай так,—сказав старий.

І спокійно додав:

— Де ж священик?

Матрос глянув на нього.

— Священик?

— Еге ж, священик. Я дав братові священика. А ти повинен дати мені.

— Я його не маю,—сказав матрос.

І додав:

— Хіба-ж бувають священики серед моря?

Чути було конвульсивні вибухи битви все далі й далі.

— Ті, що там умирають, мають свого священика,—сказав старий.

— То правда,—прошепотів матрос.—Вони мають пан-отця.

Старий казав далі:

— Ти губиш мою душу, а то не марниця.

Матрос похилив замислено голову.

— А гублячи мою душу,—провадив старий,—ти

занапастиш свою. Ти зробиш, що захочеш. А я, ото тоді, я виконав свою повинність, спочатку врятувавши життя твоему братові, а потім одібравши, і тепер виконую свій обов'язок, хочаби врятувати твою душу. Поміркуй. Це тебе торкається. Чи ти чуєш гарматні постріли ось тепер? Там є люди, що гинуть, там є такі, що в розпачі конають, там є чоловіки, що вже не побачать своїх жінок, батьки, що не побачать своїх дітей, брати, що, як і ти, не побачать уже своїх братів. А з чиеї вини? З вини твого власного брата. Ти віриш у бога, правда-ж? Отже, ти знаєш, що бог страждає тепер; бог страждає в своєму благочестивому сині, королеві французькому, що так само дитина, як дитина Ісус, та що ув'язнений у башті в Тамплю; бог страждає в своїй бретанській церкві; бог страждає в своїх ображених соборах, в своїх пошарпаних євангеліях, в своїх знечещених домах молитви; бог страждає в своїх убитих священниках. Що-ж ми хотіли зробити, ми, оті на цьому кораблі, що гине в цю хвилину? Ми хтіли допомогти богові. Коли-б твій брат був добрий слуга, коли-б він вірно виконував обов'язок розумної і корисної людини, то не сталося-б нещастя з каронадою, корвета не залишили-б без уваги, він не збився-б з дороги, він не попався-б тій згубливій флоті, і ми-б тепер виходили на беріг у Франції; всі такі, як ми є, одважні салдати й моряки, з шаблею в руці, з розгорнутим білим прапором; численні, раді, веселі, і ми б допомогли бравим вандейським селянам рятувати Францію, рятувати короля, рятувати бога. Ось, що ми хтіли зробити, ось, що ми робили. Ось, що я, єдиний, що zostався, хочу зробити. Але ти не даєш. У цій боротьбі нечестивців проти священників, у цій боротьбі царевбивців проти короля, у цій боротьбі сатани проти бога, ти—на боці сатани. Твій брат—перший демоновий спільник, а ти—другий. Він почав, ти докінчуєш. Ти на боці царевбивців проти трону, і ти на боці безвірників проти церкви. Ти позбавляєш бога останньої надії. Бо як я,—коро-

левий заступник, не буду там, то й далі палитимуть села, родини плакатимуть, священники обливатимуться кров'ю, Бретань страждатиме, король пробуватиме у в'язниці, а Ісус Христос буде в скорботі. А хто це заподіє? Ти. Це твоя справа. Я розлічував на тебе зовсім для чого іншого. Я помилився. Ах, так, то правда, я забив твого брата. Твій брат був одважний, я дав йому нагороду; він завинив, я його покарав. Він не виконав свого обов'язку, а я виконав свій. Так, як я зробив, я робитиму ще. І,—присягаючи в тому великою святою Анною Орейською, що бачить нас,—в такому самому випадку, так само, як я казав розстріляти твого брата, я казав-би розстріляти свого сина. Тепер ти—пан. Так, мені шкода тебе. Ти збрехав своєму капітанові. Ти, християнин, не маєш віри; ти, бретонець, не маєш чести; мене довірили тобі, а ти мене зраджуєш; ти даєш мою смерть тим, кому обіцяв моє життя. Чи ти знаєш, кого ти занапащуєш? Себе самого. Ти береш у короля моє життя, а віддаєш демонові свою вічність. Ну, виконуй свій злочин, гаразд. Ти добре продаси свою частину в раю. Завдяки тобі диявол переможе, завдяки тобі церкви впадуть, завдяки тобі погані й далі розтоплюватимуть дзвони й робитимуть з них гармати; розстрілюватимуть людей тим, що рятувало душі. В цю хвилину, як я говорю, той дзвін, що дзвонив до твоїх хрестин, може вбиває твою матір. Ну, допомагай чортові. Не спиняйся. Так, я засудив твого брата, але, знай теє, я струмент у божих руках. Ага, ти судиш божі наміри! То ти, може, судитимеш і блискавку на небі? Нещасливий, вона тебе засудить. Стережись того, що хочеш зробити. Та хіба ти знаєш, чи можна мене милувати? Ні. Ну, все одно. Роби, що хочеш. Ти можеш кинути мене до пекла й сам кинутися до нього разом зо мною. Прокляття нас обох у твоїй руці. Відповідати перед богом будеш ти. Ми сам-на-сам у безодні. Далі, доводь до краю, кінчай. Я старий, а ти молодий, я без зброї, а ти озброєний; вбивай мене.

Поки старий говорив ці слова, стоячи, голосом дужчим за гомін моря, хвиля гойдала його і він з'являвся то в тіні, то в світлі; матрос зблід; краплистий піт спадав йому з чола; він тремтів, як листок; часами він цілував свого рожанця; як старий замовк, він кинув свого пістолета й упав навколюшки.

— Змилюйтеся, монсеньйоре! Простіть мені!—закричав він;—ви говорите, як сам бог. Я винен. Мій брат був винен. Я все зроблю, щоб направити свою провину. Що хочете робіть зо мною. Наказуйте. Я послухаюся.

— Я тобі прощаю,—сказав старий.

II.

Селянинова пам'ять варта ватагового знання.

Харчі, що були в човні, здалися.

Двоє втікачів мусили плисти з довгими викрутами і доплили до берега за тридцять шість годин. Вони перебули ніч на морі; але ніч була гарна, однак занадто місячна для людей, що хочуть сховатися.

Вони мусили спочатку віддалитися від Франції й виплисти на чисте море біля Джерсею.

Вони почули останню канонаду розгромленого корвету, як чують останнє рикання лева, що його вбивають мисливці в лісах. Потім тиша запанувала на морі.

Цей корвет «Клеймор» загинув так само, як «Мстивий», але слава знехтувала ним. Не бувають героями супроти своєї країни.

Гальмало був надзвичайний моряк.

Він робив чуда зручності й змисленості; вигадування шляху межі підводним камінням, хвилями й ворожими чатами було майстерне. Вітер зменшився й море стало лагідне.

Гальмало обминув Ко-де-Менк'є, завернув по-за Шосе-о-Беф, спинився, щоб спочити скільки годин, у маленькій бухточці, що там на півночі робиться підчас

одпливу; пливучи на полудень, знайшов спосіб проплисти між Гранвілем і островами Шозей так, що їх не помітила ні Шозейська, ні Гранвільська сторожа. Одважився заплисти в Сен-Мішельську затоку; це було дуже відважно, бо то близько Канкалю, а там стають на якорі сторожові крейсери.

Увечері другого дня, так за годину перед заходом сонця, він лишив позад себе гору Сен-Мішель і хтів пристати до піскуватого берега, завжди порожнього, бо він небезпечний; там грузнуть у піску.

На щастя приплив був високий.

Гальмало гнав човна наперед, як міг найдалі, помацав пісок, побачив, що він певний, посунув на нього човна й вискочив на землю.

Старий виліз за ним і оглянув обрій.

— Монсенйоре,—мовив Гальмало,—це ми в Куеноновому гірлі. Онде Бавуар праворуч і Гюїн ліворуч. Дзвіниця напроти нас, то Ардевон.

Старий нахилився до човна, взяв там одного сухаря, поклав його до кешені й сказав до Гальмало:

— Візьми решту.

Гальмало поклав у мішок те, що лишилося м'яса й сухарів і скинув на плечі. Зробивши це, він спитав:

— Монсенйоре, чи вас вести, чи іти за вами?

— Не треба ні того, ні того.

Гальмало здивовано подивився на старого.

Старий казав далі:

— Гальмало, ми розлучимося. Не варто бути вдвох. Треба, щоб була тисяча, або один.

Він спинився, витяг з одної кешені зеленого шовкового банта досить подібного до кокарди, з вишитою посередині золотою лілеєю. І спитав:

— Ти вмієш читати?

— Ні.

— То добре. З письменним невігідно. Чи ти маєш добру пам'ять?

— Так.

— То добре. Слухай, Гальмало. Ти підеш праворуч, а я ліворуч. Я піду в напрямку Фужер, а ти в напрямку Базуж. Не кидай мішка, він тобі надає селянського вигляду. Сховай свою зброю. Виріж собі палицю в куцах. Плазуй високим житом. Прослизгуйся по-за огорожами. Перелазь через тини, щоб іти навпростець полями. Не наближайся до перехожих. Обминай дороги й мости. Не входи до Пенторсону. Ага! Тобі треба перейти Куенон. Як ти його перейдеш?

— Перепливу.

— Добре. А то є ще брід. Ти знаєш де він?

— Між Ансей і В'є-В'єль.

— Гаразд. Ти справді тутешній.

— Але надходить ніч. Де монсеньйор спатиме?

— Я подбаю про себе. А ти де спатимеш?

— Є моховища. Перед тим, як я став матросом, я був мужиком.

— Викинь свою матроську шапку, вона тебе зрадить. Де небудь дістанеш яку-небудь шапчину.

— Ага, картуза, то всюди є. Перший ліпший рибалка продасть мені свого.

— Добре. Тепер слухай. Ти знаєш ліси?

— Всі.

— По всій країні?

— Від Нуармут'є аж до Лавалю.

— Чи ти знаєш також назви?

— Я знаю ліси, я знаю назви, я знаю все.

— Чи ти нічого не забудеш?

— Нічого.

— То добре. Тепер слухай уважно. Скільки льє ти можеш пройти за день?

— Десять, п'ятнадцять, вісімнадцять. Двадцять, як що треба.

— Буде треба. Не впусти жодного слова з того, що я тобі казатиму. Ти підеш до лісу Сент-Обен.

— Коло Ламбалю?

— Еге. Коло яру, що є між Сен-Ріель та Пледе-

ліяк, стоїть товстий каштан. Ти там спинишся. Там ти не побачиш нікого.

— А однак, там хтось буде. Я знаю.

— Ти гукнеш. Чи ти вмієш гукати?

Гальмало надув щоки, повернувся до моря і залунало совине «Гу-гу».

Неначе воно йшло з глибини темряви. Було воно подібне до справжнього й зловісне.

— Добре,—сказав старий.—Умієш.

Він простяг до Гальмало зеленого шовкового банта.

— Це мій начальницький знак. Візьми його. Дарма, що ще ніхто не знає мого імени. Досить цього знаку. Лілею вишила королева в Тампльській в'язниці.

Гальмало став на одно коліно. Він узяв, тремтячи, банта з лілеєю і наблизив до нього уста; потім спинився, немов злякавшись того поцілунку, і спитав.

— Чи мені можна?

— Можна, бо ти ж цілуєш хреста.

Гальмало поцілував лілею.

— Встань,—сказав старий.

Гальмало підвівся й сховав стяжку на грудях.

Старий казав:

— Слухай добре. Ось наказ: «Повстаньте. Жодного милосердя». Отже на краю Сен-Обенського лісу ти гукнеш. Гукнеш тричі. За третім разом ти побачиш, що з землі вийде чоловік.

— З дірки під деревами. Я знаю.

— Цей чоловік, то—Планшеноль, його звать також Королевим Серцем. Покажеш йому цю стяжку. Він зрозуміє. Далі підеш, якими собі здумаєш шляхами, до лісу Астіле; там ти знайдеш кривого чоловіка, прозваного Мускетомом, він нікого не милує. Ти йому скажеш, що я його люблю та щоб він розворушив свої парафії. Далі підеш до Кuebонського лісу, що за льє від Плоермелю. Гукнеш по совиному; вийде з дірки чоловік, то пан Тюоль, плоермельський сенешаль, він з того, що то називають установчими зборами, але з до-

брого боку. Ти йому скажеш озброїти Куебонський замок, що належить маркізові Герові, емігрантові. Яри, ліски, нерівний ґрунт—хороша місцевість. Пан Тюоль—щира й розумна людина. Далі підеш до Сент-Уен-ле-Туа й поговориш з Жаном Шуаном, що, на мою думку, справжній провідар. Далі підеш до Віль-Англозького лісу; там побачиш Гітера, на прізвище Святий Мартин; скажи йому, щоб мав на оці Курменіля, він зять старого Гупіля з Префельну і провадить аржантанське якобинство. Добре зятям усе. Я нічого не пишу, бо не треба нічого писати. Ля Руарі написав одного списка, і це згубило всю справу. Далі підеш до лісу Ружфе, там є Міелет, що скаче через рови, підпираючись довгою жердкою.

— То зветься ферт.

— Ти вмієш уживати її?

— Не був би я бретонцем і не був би я мужиком. Ферт то наш друг. Вона збільшує нам руки й подовжує ноги.

— Тоб-то зменшує ворога і вкорочує дорогу. Ловка штука.

— Одного разу з своєю жердкою я переважив трьох сильних приставів, що мали шаблі.

— Коли-ж то?

— Десять років тому.

— При королі?

— Авже-ж.

— То ти бився при королі?

— Авже-ж.

— Проти кого?

— Далєбі, не знаю. Я продавав таємно сіль.

— Добре.

— Казали, що ми б'ємося проти цла на сіль. А хіба-ж то все одно, чи цло на сіль, чи король?

— Так. Ні. Але, не потрібно, щоб ти це розумів.

— Прошу вибачення в монсеньйора, що я питав монсеньйора.

- Далі. Чи ти знаєш Тург?
- Чи я знаю Тург? Та я ж звідти.
- Як то?
- Та вже-ж, бо я з Паріньє.
- Правда, Тург близько Паріньє.

— Чи знаю я Тург! Великий, круглий замок, родинний замок моїх панів! Там є товсті залізні двері, що відділяють нову будову від старої, їх не можна пробити й гарматою. То в новій будові є славнозвісна книга про святого Бартоломея, що приїждять подивитися на неї з цікавості. А жаб там у траві! Як я був маленький, то грався з тими жабами. А підземний прохід! Я його знаю. Може окрім мене, ніхто й не знає.

— Який підземний прохід? Я не розумію, що ти кажеш.

— Та то для давніх часів, тоді як Тург бувала в облозі. Люди з середини могли рятуватися, виходячи підземним проходом, що провадить до лісу.

— Правда, є такий підземний прохід у Жюпельєрському замку, і в Гюнодейському замку, і в Компеонській башті; але немає нічого такого в Турзі.

— Є монсеньйоре. Я не знаю тих проходів, що монсеньйор кажуть. Я знаю лише Турзький, бо я звідти. Та, певне, я тільки один і знаю про нього. Про нього не говорили. Було заборонено говорити, бо тим проходом користувалися за часів війн пана де Рогана. Мій батько знав таємницю і показав мені. Я знаю, як входити й виходити. Як я в лісі, то можу піти до башти; як я в башті, то можу вийти до лісу. Ніхто мене не побачить. А як вороги входять, то нема нікого. От, що то таке Тург. Ого! я її знаю.

Старий якийсь час мовчав.

— Ти, видно, помиляєшся; коли б така таємниця була, то я б знав про неї.

— Монсеньйоре, але-ж я певен. Там є камінь, що обертається.

— Ага, так! Ви мужики, вірите в камені, що кру-

тяться, в камені, що співають, в камені, що ходять пити вночі до струмка поблизу. Ціла купа казок.

— Але-ж я його обертав того каменя...

— Так, як інші чули його співи. Небоже, Тург твердиня певна й міцна, її легко боронити; але хто розлічував би на підземний вихід, щоб звідти вийти, то був би дурний.

— Але, монсеньйоре...

Старий стиснув плечима.

— Не гаймо часу. Говорімо про наші справи.

Той рішучий тон перепинив напосідання Гальмало.

Старий знов заговорив:

— Провадьмо далі. Слухай. З Ружфе ти підеш до Моншеврїєського лісу, де є Бенедісите, начальник Двадцятьох. Це теж хороший чоловік. Він промовляє своє «Benedicite», кажучи розстрілювати з аркебузів людей. На війні не треба чулоти. З Моншеврїє ти підеш...

Він сам себе перебив.

— Я забув про гроші.

Він вийняв з кешені й дав Гальмало до рук калитку й портфеля.

— У цьому портфелі тридцять тисяч франків асигнаціями, так щось, як би три ліври десять су; треба сказати, що асигнації фальшиві, але нефальшиві як раз стільки само варті; а тут, у цій калитці, уважай, сто золотих. Я тобі віддаю все, що маю. Мені вже нічого не треба тут. Врешті, краще, щоб на мені не могли знайти грошей. Я говоритиму далі: З Моншеврїє ти підеш до Антрєну. Там побачишся з паном Фроте; з Антрєну—до Жюпельєр, там побачиш пана Рошкота; з Жупельєр—до Нуар'є там побачишся з абатом Бодуєном. Чи ти пам'ятатимеш все?

— Як отче наш.

— Побачишся з паном Дюбуа Гюї в Сен--Бріс-ан-Когль, з паном Тюрпенем в Моранні, то замок-фортеця, і з принцем де Тальмоном у замку Гонтє.

— Хіба принц говоритиме зо мною?

— А я ж говорю.

Гальмало зняв шапку.

— Всі прийматимуть тебе добре, побачивши Паніну лілею. Не забудь, що тобі треба піти туди, де є гірські мешканці й селяни. Передягнись. То легко. Ті республіканці такі дурні, що в синій одежі, трьохрогій шапці та з трьохкольоровою стьожкою можна всюди пройти. Вже нема полків, нема форми військової, частини не мають чисел; кожен надягає таке лахміття, яке хоче. Ти підеш до Сен-Мерве. Там побачишся з Гольє на прізвище Великий Петро. Підеш до табору Парне, де люди мають почорніле обличчя. Вони сиплють пісок до своїх рушниць і подвійний набій пороху, щоб стріляло голосніше; вони добре роблять. Але особливо кажи їм убивати, вбивати, вбивати. Підеш до табору Вашнуар на горі посеред лісу Шарні; потім до табору Авуань, потім до табору Вер, потім до табору Фурмі. Підеш до Гран-Бордаж, що звать теж Го-де-Пре, та що там живе одна вдова, з її дочкою одружився Третон на прізвище Англієць. Гран-Бордаж у парафії Келен. Одвідаєш Епіна-ле-Шеврейль, Сіле-ле-Гійом, Паран, і всіх по всіх лісах. Ти матимеш друзів і ти їх побачиш на узліссі Горішнього й Нижнього Мену; побачиш Жана Третона у Вежській парафії, Сан-Регре в Біньйоні, Шамбора в Боншан, братів Корбенів у Мезонселі, а Пті-Сан-Пер у Сен-Жан-сюр-Ерв. Це той самий, що зветься Бурдуазо. Все те зробивши й переказавши всюди тее гасло: «Повстаньте. Жадного милосердя», ти прилучишся до великої армії, армії католицької й королівської там, де вона буде. Ти побачиш панів д'Ельбе, де Лекюра, де ля Рошжакелена, тих начальників, що тоді ще будуть живі. Ти їм покажеш мого командирського банта. Вони знають, що то таке. Ти лише матрос, але Кателіно лише плугатар. Скажеш їм од мене таке: Час робити дві війни одразу, велику й малу. Велика робить більше галасу, мала—більше діла.

Вандея добра, Шуанері гірша; а в громадянській війні котора гірша—та краща. Чи війна добра, вважають по тому, як багато злого вона вчинила.

Він сам себе перепинив.

— Гальмало, я тобі говорю те все. Ти не розумієш слів, але ти розумієш справи. Я набрався довір'я до тебе, дивлячись, як ти вправлявся з човном; ти не знаєш геометрії, а робиш надзвичайні морські рухи; хто вміє вести човна, може лоцманувати в повстанні; з того, як ти хитрував з морем, я впевнився, що ти добре виконаєш усі мої доручення. Казатиму далі. Отже ти скажеш так старшим, як зможеш, але це буде добре. Я більше люблю війну в лісі, ніж на долині, а не хочу вишикувати сто тисяч мужиків під розстріл синіх салдатів та під артилерію пана Карно; швидче ніж за місяць я хочу мати п'ятьсот тисяч убійників захованих по лісах. Республіканська армія, то—моя дичина. Браконьєрство, то війна. Я кущевий стратег. Так, от знов таке слово, що ти його не походиш; все одно; ти походиш ось що: жадної ласки! і засідки всюди. Я хочу робити більше Шуанерії, ніж Вандеї. Додаси, що англійці за нами. Візьмемо республіку між два огні. Європа нам допомагає. Пора скінчити справу з революцією. Королі їй роблять війну королівств, а ми робимо їй війну парафій. Скажеш так. Зрозумів?

— Зрозумів. Треба все запалити й залити кров'ю.

— Так.

— Жодного милосердя.

— Ні до кого. Так.

— Я піду всюди.

— І стережись, бо в цій країні легко стати мертвою людиною.

— Що там мені думати про смерть. Хто робить перший крок, може зношує свої останні черевики.

— Ти одважний.

— А як у мене питають про монсеньйорове ім'я?

— Ще не повинні його знати. Ти скажеш, що не знаєш, і то буде правда.

— Де я знов побачу монсеньйора?

— Там, де я буду.

— А як же я знатиму тее?

— Бо всі тее знатимуть. За тиждень говоритимуть про мене, я даватиму приклади, я помщуся за короля й віру, і ти одразу пізнаєш, що то говорять про мене.

— Слухаю.

— Нічого не забудь.

— Будьте певні.

— Тепер іди. Нехай бог тебе проводить. Іди.

— Я зроблю все, що ви мені сказали. Я піду. Я говоритиму. Я слухатимусь. Я командуватиму.

— Гаразд.

— І як я все виконаю...

— Я тебе зроблю лицарем святого Людовика.

— Як мого брата. А як я не виконаю, то кажете мене розстріляти.

— Як твого брата.

— Згода, монсеньйоре.

Старий схилив голову і, здавалось, поринув у тяжку задуму. Як він звів очі, то був сам. Гальмало був лише, як чорна крапка, на обрію.

Сонце зайшло.

Морські чайки верталися додому, бо море то не дома.

Почувалася в просторі та турбота, що буває перед ніччю; жаби райкали; кулики злітали з калюж свищучи, чайки, граки, галки здіймали свій вечірній галас; берегові пташки перекликалися; але жадного людського гомону. Самотність була глибока. Жадного вітрила в затоці, жадного селянина на полях. Доки скинеш оком порожні простори. Великі піскові будяки тремтіли. Біле смеркове небо кидало на пісок широке бліде світло. В далечині ставки на темній долині були подібні до цинкових платівок, розложених на землі. Вітер віяв з моря.

КНИГА ЧЕТВЕРТА.

Т е л ь м а р ш.

І.

На верху дюни.

Старий почекав, поки Гальмало зник, тоді загорнувся щільніше в свій плащ і пішов. Він ішов помалу, замислившись. Він простував до Гюїн, а Гальмало до Бовуар.

За ним здіймався величезний чорний трикутник Сен-Мішельської гори, вона для океану те саме, що Хеопсова піраміда для пустелі. На ній тіара з собору й кіраса з фортеці з двома широкими баштами на сході, однією круглою, другою чотирикутною, що допомагають горі тримати вагу церкви й села.

Рухливі піски Сен-Мішельської бухти пересовують непомітно свої дюни. За тих часів між Гюїн і Ардевоном була дуже висока дюна, що тепер згладилася. Ця дюна, що зрівнялася потім від удару рівнодення, тоді була визначна з того, що була стародавня й мала на своїм вершку камінного стовпа, поставленого в дванадцятім столітті на спомин собору, що відбувався в Авранші проти вбивців святого Томаса Кентерберійського. З вершка тої дюни видко було всю околицю й можна було орієнтуватися.

Старий пішов до дюни й зійшов на неї.

Зійшовши на самий верх, він сів на одному з чо-

тирьох камінів, що були з чотирьох боків стовпа, сперся спиною на стовпа й почав роздивлятися на ту, ніби, географічну карту, що він мав у себе під ногами. Здавалося, що він шукає дорогу в колись відомій йому країні. В цьому широкому краєвиді, невиразному від присмерку, лише обрій був виразний, чорний на білому небі.

Видко було гурти дахів у одинадцяти замках і селах; можна було роздивитися за скільки льє дзвіниці по всьому березі; вони були дуже високі, щоб їх могли бачити при потребі люди з моря.

За скільки хвилин, старий, здавалося, знайшов у тій ясній темряві те, що шукав; його погляд спинився на купі дерев, мурів і дахів ледве помітній посеред долини й лісів, то був хутір; він хитнув головою так, як людина, що задоволено сам собі думає: «Це там». І він почав малювати пальцем у повітрі начерк шляху через кущі та поля. Від часу до часу він роздивлявся якусь нефоремну й мало помітну річ, що маяла по-над домом головного хутірського будинку, і неначе сам у себе питався: «що воно таке?» Було воно безбарвне й невиразне, через пізню пору; воно було не флюгер, бо маяло, і не було жодної причини для того, щоб то був прапор.

Він був утомлений, він охоче лишився сидіти на тому камені, де сів, і він дозволив собі поринути в те непевне забуття, що дає втомленій людині перша хвилина відпочинку.

Є така пора доби, що її можна назвати відсутністю звуків, то пора тиха, пора вечірня. Була як-раз та пора. Він насолоджувався з неї, він роздивлявся, він слухав,— що? спокій. Навіть жорстокі люди мають свою хвилину меланхолії. Раптом цей спокій не стурбували, але підкреслили голоси людей, що переходили. То були жіночі й дитячі голоси. Буває часом в тих голосах дзвіночках несподівана радість. За кущами не було видно того гуртка, звідки йшли голоси, але той гурток

ішов по-під дюною до долини й лісу. Ті голоси, ясні й свіжі, доходили до замисленого старого. Вони лунали так близько, що він чув усе до останнього слова.

Один жіночий голос казав:

— Ходімо швидче, Флешарко. Чи це сюдою?

— Ні, тудою.

І розмова далі велася між двома голосами, одним голосним, а другим боязким.

— Як ви називаєте той хутір, що ми живемо в ньому тепер?

— Л'ерб-ан-Пайль.

— Чи ще далеко до нього?

— Ще за добру чверть години.

— Ходімо швидче їсти юшку.

— То правда, що ми спізнилися.

— Треба бігти. Але ваші дітлахи потомилися. Нас лише дві жінки, не можемо ж ми нести трьох дітей. Та ви ж і несете вже одно. Чисте оливо. Хоч ви й одлучили її тую ненажеру, однак увесь час несете на руках. Погана звичка. Нехай воно йде. А, тим гірше, юшка прохолоне.

— Ах, які ви мені дали хороші черевики! Зовсім неначе на мене зроблені.

— Так краще, ніж іти босоніж.

— Та швидче бо, Рене-Жане.

— Ото ж він нас запізнив. Йому треба розмовляти зо всіма маленькими селяночками, що зустрінуться. Зараз пізнати хлопця.

— Боже мій, йому ж п'ять років.

— А ну, скажи-но, Рене-Жане, чого ти розмовляв з тою малою в селі?

Дитячий, відко хлоп'ячий, голос відповів:

— Бо я її знаю.

Жінка спитала:

— Отакої! Ти її знаєш?

— А вже-ж,—відповів хлопчик,—вона мені давала звірючок сьогодні вранці.

— Оце так!—покликнула жінка,—ми тут всього три дні, воно мале, як кулак, а вже має любку! Голоси віддалилися. Усе замовкло.

II.

Aures habet et non audiet.

Старий сидів нерухомо. Він не думав, ледве чи й гадав про що. Навколо нього все було спокій, оспалість, довірливість, самотність. Ще був ясний день на дюні, сливе ніч у долині й зовсім ніч у лісах. Місяць випливав на сході. Скільки зірок проколювали бліду блакить у зеніті. Цей чоловік, дарма, що захоплювався жорстокими справами, поринув у невимовній лагідності безконечности. Він почував, що в ньому сходить темна зоря, надія, як що слово надія можна прикласти до сподівання громадянської війни. В ту хвилину йому здавалося, що як він вийшов з того моря, що було таке неблагане, і ступив на землю, то всяка небезпека зникла. Ніхто не знав його імени, він був сам один, загублений для ворогів, без сліду за собою, бо на морській поверхні ні що не затримується, схований, невідомий, ніхто його навіть не підозріває. Він почував якесь найвище заспокоєння. Ще трохи і він був би заснув.

Та глибока тиша на землі й на небі дивно чарувала цього чоловіка, охопленого всередині й зокола такими турботами.

Чути було тільки вітер, що віяв з моря; але вітер шумить безнастанно одним тягом і то вже неначе й не гомін, так до нього звикаєш.

Раптом старий підвівся.

Його увага зненацька збудилася; він дивився на обрій. Щось надало особливої пильности його поглядіві.

Він дивився на дзвіницю в Кормерей, що була проти

нього в глибині долини. Справді, щось надзвичайне діялося в тій дзвіниці.

Силует тої дзвіниці виразно вимальовувався; видко було вежу завершену пірамідою, а між вежою й пірамідою дзвонова клітка, чотирикутна, прозора, без піддашку, відкрита для зору з чотирьох боків, як звичайно в бретонських дзвіницях.

Отже та клітка то відкривалася, то закривалася на відміну; через однакові інтервали її високе вікно вимальовувалося зовсім біле, а потім зовсім чорне; то видко було небо крізь нього, то знов не видко; ясність, потім затемнення; відкривання й закривання чергувалися так регулярно, як молот б'є по ковадлу.

Та Кормерейська дзвіниця була навпроти старого, на віддалені близько двох лье; він подивився праворуч на дзвіницю в Баге-Пікан, що теж стояла на обрії, її клітка так само відкривалася й закривалася, як і Кармерайська.

Він подивився ліворуч на дзвіницю в Тані; її клітка так само відкривалася й закривалася, як і Баге-Піканська.

Він подивився по черзі на всі дзвіниці, які було видко на обрії, ліворуч—на дзвіниці в Куртілі, в Пресеї, в Кролоні і в Круа-Авраншені, праворуч—на дзвіниці в Ра-сюр-куеноні, в Мордреї і в Па; навпроти—на дзвіницю в Понторсоні. Клітки в усіх тих дзвіницях робилися то чорні, то білі.

Що то могло значити?

Очевидячки всі ті дзвони гойдалися.

Щоб вони так з'являлися й зникали, їх мусіли страшенно колихати.

Що-ж то таке? Видимо дзвонять на сполох.

Дзвонили на сполох, дзвонили завзято, дзвонили всюди, по всіх дзвіницях, по всіх парафіях, по всіх селах. І нічого не було чути.

То залежало від оддалення, що не давало звукам

дійти, та від вітру з моря, що віяв з протилежного боку й заносив усі земні звуки геть за обрій.

Нічого зловіснішого не могло бути, як ті несамо-вितі дзвони, що кликали зо всіх боків, і в той же час тиша.

Старий дивився й слухав.

Він не чув дзвону на сполох, а він його бачив. Бачити дзвоніння на сполох—дивне почуття.

На кого ті дзвони гнівалися?

Проти кого дзвонили?

III.

Користь з великих буков.

Безперечно когось оточували.

Кого-ж?

Цей сталевий чоловік здригнувся.

Не може бути, щоб його. Не могли вгадати, що він прибув. Неможливо, щоб представників Конвенту вже повідомили; він тільки що ступив на беріг. Корвет напевне так потонув, що ні одна людина не врятувалася. Та й на корветі-ж, окрім Буабертело та Ля В'євіля, ніхто не знав його імени.

Дзвіниці все провадили свою дику гру. Він дивився на них і несвідомо лічив, а його думка, переходячи від одного здогаду до іншого, дістала того хвилювання, що надає чергування глибокої безпечности зі страшною непевністю. Однак те дзвоніння на гвалт можна було з'ясувати багатьома способами, і він врешті заспокоївся, знов сказавши до себе:—У всякім разі ніхто не знає, що я прибув і ніхто не знає мого імени.

Від скількох хвилин стало чути легеньке шарудіння над ним і позад його. Те шарудіння було подібне до шелесту на дереві. Спочатку старий не зважав на нього;

далі-ж, як той шум усе тягся, можна сказати—намагався, то він врешті озирнувся. То справді був листок, але листок паперу. Вітер як-раз одклеював над його головою широку афішу, причеплену до камінного стовпа. Ту афішу приліпили недавно, бо вона була ще вогка й далася вітрові на здобич,—він узявся гратися з нею і одривав її.

Старий вийшов на дюну з протилежного боку й не побачив тої афіші, як ішов.

Він зліз на той камінь, що сидів на ньому й притримав рукою той ріжок афіші, що вітер підносив, небо було ясне, смеркання довге в червні; внизу дюни було темно, на її верху було ясно, частину афіші було надруковано великими буквами і було ще досить видно, щоб їх можна було прочитати. Він прочитав таке:

Французька Республіка, єдина й неподільна.

«Ми, Прієр-де-ля-Марн, народній представник, комісар при Кот-де-Шербурській армії, оповіщаєм:

— Колишнього маркіза де Лянтенака, віконта де Фонтеней, так званого принца бретонського, що крадькома висів на Гранвільським узбережжі, поставлено поза законом.—За його голову призначено нагороду.—За нього заплатять за мертвого чи живого шістдесят тисяч ліврів.—Цю суму заплатять не асигнаціями, а золотом.—Негайно буде послано один батальйон Кот-де-Шербурської армії на зустріч, щоб знайти колишнього маркіза де Лянтенака. Громади повинні дати допомогу.—Дано в Гранвільському громадському домі, другого червня 1793.—Підписано:

«Прієр де ля Марн».

Під цим ім'ям був другий підпис, багато меншими буквами, його не можна було прочитати, бо вже було не дуже видно.

Старий насунув шапку на очі, обгорнувся морським плащем, аж до самого підборіддя й швидко зійшов з

дюни. Очевидячки не слід було гаятися на тому освітленому верху.

Може він вже й так був там занадто довго; верх дюни був єдине місце зо всього краєвиду, що був на видноті. Коли він був унизу і в темряві, то звільнив крок.

Він простував у тому напрямку до хутора, як накреслив був, гадаючи, очевидячки, що там буде безпечно.

Всюди було порожньо. То була пора, коли не буває перехожих.

За кущами він спинився, зняв плаща, вивернув кущину вовною догори, знов зав'язав коло шиї свого плаща, це було лахміття, зав'язане шнурком, і пішов далі.

Було місячно.

Він дійшов до перехрестя двох доріг, де стояв старий камінний хрест. На підставці хреста видко було білого чотирьохкутника; то, правдоподібно, була така сама афіша, як та, що він тільки що прочитав. Він підійшов до неї.

— Куди ви йдете?—спитав його якийсь голос.

Він озирнувся.

В кущах був чоловік, високий на зріст, як він, старий, як він,—сивий, та ще в гіршому лахмітті, як він. Сливе зовсім подібний до нього.

Той чоловік спирався на довгого кия.

Чоловік знов сказав:

— Я у вас питаю, куди ви йдете.

— Спочатку скажіть, де це я?—спитав він спокійно, сливе погордливо.

Чоловік одповів:

— Ви в маєтності Тані, і я тут жебрак, а ви тут пан.

— Я?

— Так, ви, пане маркізе де Лянтенаку.

IV.

Старець.

Маркіз де Лянтенак,—тепер ми його зватимем його ім'ям,—поважно відповів:

— Гарзд. Викажіть на мене.

Чоловік провадив далі:

— Ми обидва тут— у себе вдома, ви в замку, а я в кущах.

— Досить. Кінчайте. Викажіть на мене,—сказав маркіз.

Чоловік говорив далі:

— Ви йшли до хутора Ерб-ан-Пайль, правда-ж?

— Так.

— Не йдіть туди.

— Чому?

— Бо там сині.

— Відколи?

— Вже три дні.

— Чи мешканці з ферми й хутора змагалися?

— Ні. Вони повідчиняли всі ворота.

— А!—мовив маркіз.

Чоловік показав пальцем на дом на хуторі, що з віддалення було видно по-над деревами.

— Чи ви бачите дах, пане маркізе?

— Бачу.

— Бачите, що над ним?

— Те, що має?

— Еге.

— То прапор.

— Трьохбарвний,—сказав чоловік.

То було те, що вже притягло до себе маркізову увагу, як він був на верху дюни.

— Чи то на сполох дзвонять?—спитав маркіз.

— На сполох.

— З приводу чого?

— Очевидячки з приводу вас.

— Але не чути?

— То вітер заважає.

Чоловік спитав:

— Ви бачили свою афішу?

— Бачив.

— Вас шукають.

І, глянувши на хутір, додав:

— Там є пів батальйона.

— Республіканців?

— Парижан.

— Ну, добре,—сказав маркіз,—ходімо.

І він ступив крок до хутора.

Чоловік схопив його за руку.

— Не йдіть туди.

— А куди-ж ви хочете, щоб я ішов?

— До мене.

Маркіз глянув на жебрака.

— Слухайте, пане маркізе, у мене не гарно, але безпечно. Хатина нижча за льох. Замість підлоги постелено водоростю, замість стелі стріха з гілляк і трави. Ходіть. На хуторі вас розстріляють. У мене ви заснете. Ви напевне втомилися; завтра вранці сині рушать далі, а ви собі підете, куди захочете.

Маркіз розглядав чоловіка.

— По чийому-ж ви боці?—спитав маркіз;—чи ви республіканець? Чи ви рояліст?

— Я вбогий.

— Ні рояліст, ні республіканець?

— Мабуть, що так.

— Чи ви за, чи проти короля?

— Не маю я часу на це.

— Що-ж ви думаєте про те, що діється?

— Я не маю з чого жити.

— Однак ви хочете мені допомогти.

— Я побачив, що ви по-за законом. Що то таке отой закон? Виходить, що можна бути по-за ним. Я не розумію. А як же я, чи я в законі? Чи я по-за

законом? Я нічого не знаю. Вмирати з голоду, чи то значить бути в законі?

— Відколи ви вмираєте з голоду?

— Ціле своє життя.

— І ви мене рятуєте?

— Еге.

— Чому?

— Бо я сказав собі: Ось іще бідніший за мене. Я маю право дихати, а він не має.

— То правда. І ви мене рятуєте!

— Звичайно. Ми-ж брати, монсеньйоре. Я прошу хліба, ви просите життя. Ми обидва жебраки.

— А ви знаєте, що за мою голову визначено нагороду?

— Знаю.

— Яким чином ви знаєте?

— Я читав афішу.

— Ви вмієте читати?

— Так. І писати теж. Чого мені бути неотесою?

— Отже, коли ви вмієте читати та коли ви прочитали афішу, то ви знаєте, що хто на мене викаже, той заробить шістдесят тисяч ф'ранків?

— Авже-ж знаю.

— Не асигнаціями.

— Так, я знаю, золотом.

— Ви ж знаєте, що шістдесят тисяч ф'ранків, то це маєток?

— Знаю.

— І той, хто на мене викаже матиме маєток?

— Гаразд, що ж далі?

— Маєток!

— Як-раз про це і я подумав, побачивши вас, я сам собі сказав: Ото-ж той, хто викаже на цього чоловіка, заробить шістдесят тисяч ф'ранків і матиме маєток! Треба швидко сховати його.

Маркіз пішов за жебраком.

Вони увійшли в гушавину. То було щось, ніби хата,

що великий старий дуб дозволив узяти в себе тому чоловікові; вона була викопана під його корінням і вкрита його гіллям. То́ було щось темне, низьке, заховане, невидиме. Там було місця на двох.

— Я сподівався, що можу мати гостя,—сказав жебрак.

Такі підземні житла бувають у Бретані частіше, ніж думають; вони зуться в селянській мові «Карнішо». Так зуться і схованки в товщі муру.

В землянці було скільки горщиків, постіль із соломи чи з вимитої і висушеної водорости, груба ковдра з каразеї, лойовий каганець, кресало й сухі гіллячки замість сірників.

Вони нахилилися, трохи пролізли, опинилися в хаті з чудними відділками, що відгрожувало товсте дубове коріння, й сіли на купі сухої водорости, що була замість постелі. Дірка проміж двома коренями, кудюю вони увійшли та що була замість дверей, пропускала трохи світла. Стемніло, але зір завжди пристосовується до світла і врешті знаходить трохи видноти в темряві. Відблиск місячного світла невиразно забілював вхід. В кутку стояв глечик з водою, лежав гречаний корж і каштани.

— Повечеряймо,—сказав жебрак.

Вони поділилися каштанами, маркіз дав свого сухаря; вони відкусували з одного коржа й пили з одного глечика, один по одному.

Балакали.

— То вам усе одно, чи діється щось, чи нічого не діється?

— Сливе. От ви собі пани. То ваші справи.

— Але врешті, те, що діється...

— Воно діється там вгорі.

Жебрак додав:

— А до того, є таке, що діється ще вище,—сонце сходить, місяць повнішає й ущерблюється, ото мене цікавить.

Він випив з глечика води й промовив:

— Добра, свіжа вода!

І спитав:

— Як вам смакує ця вода, монсеньйоре?

— Як ви зветесь?—спитав маркіз.

— Я звуся Тельмарш, а мене звать Старець.

— Я знаю. Тут кажуть—старець.

— Все одно, що жебрак. А ще прозивають Старим.

Він провадив далі:

— Вже сорок років мене звать Старим.

— Сорок років! Але-ж ви були молоді.

— Я ніколи не був молодий. От ви, пане маркізе, то все молоді. Ви маєте двадцятилітні ноги. Ви лазите на велику дюну; а я вже перестаю ходити, як пройду чверть льє, то вже й втомлюся. А ми ж одного віку; але багаті мають супроти нас одну перевагу,—вони їдять що-дня. І жа заховує.

Жебрак, помовчавши, почав знов.

— Убогі, багаті, то страшна справа. То через неї стаються нещастя. Принаймні, так мені здається. Убогі хочуть бути багатими, багаті не хочуть бути вбогими. Я так міркую, що то в тому ґрунт. Я до того не мішаюся. Події—подіями. Я не за тим, що дав позичку, і не за тим, що взяв її. Я знаю, що є борг і що його сплачують. От і все. Я волів би, щоб короля не вбивали, але мені тяжко сказати, чому то так. На це мені кажуть: А як колись чіпляли вам людей на дерева за ніщо! От, я, наприклад, я сам бачив, як за нещасного постріла з рушниць на королівського козла повісили чоловіка, що мав жінку й семеро дітей. Є, що, сказати, про тих і про тих.

Він змовк, потім додав:

— Розумієте, я не знаю нічого певного, ідуть, приходять, щось діється; а я собі—під зорями.

Тельмарш ще раз перервав свої міркування, а потім провадив далі:

— Я трохи костоправ, трохи лікар, я знаю зілля, я знаю, як вживати рослин; селяни бачать, що я пиль-

ную щось, чого вони не тямлять, а тому мене вважають за чарівника. Через те, що я міркую, думають, що я знаю.

— Ви тутешній?—спитав маркіз.

— Я звідси ніколи не виходив.

— Ви мене знаєте?

— Звичайно. Я вас бачив в-останнє, як ви переїздили два роки тому. Ви поїхали до Англії. Оце тепер я помітив людину, що на верху дюни. Високу людину. Високі люди трапляються рідко; Бретань—то країна малих людей. Я добре роздивився, я читав афішу. Я собі сказав: Дивись ти! А як ви зійшли, було місячно, я вас пізнав.

— Однак, я вас не знав.

— Ви на мене дивилися, але ви мене не бачили.

І Тельмарш Старець додав:

— А от я, то я бачив вас. У жебрака і в перехожого не однаковий погляд.

— Хіба я з вами зустрічався коли?

— Часто зустрічалися, бо я ваш жебрак. Я був старцем з дороги до вашого замку. Ви мені при нагоді давали милостиню; але той, що дає, не дивиться, той же, що дістає, роздивляється й спостерігає. Сказати жебрак, все одно, що сказати шпигун. А я, хоч і часто буваю сумний, намагаюся не бути поганим шпигом. Я простягав руку, ви не бачили нічого, окрім руки, і ви кидали до неї милостиню, що я потребував уранці, щоб не вмерти з голоду увечері. Буває, що й цілу добу не їси. Часами одно су, то—життя. Я вам винен життя, я вам його вертаю.

— То правда, ви мене рятуєте.

— Так, я вас рятую, монсеньйоре.

І Тельмаршів голос став поважний.

— З одною умовою.

— З якою?

— З тою, що ви не для того тут будете, щоб чинити зло.

— Я прибув сюди, щоб чинити добро,—сказав маркіз.

— Лягаймо спати,—сказав жебрак.

Вони полягали поруч на постелі з водорости. Жебрак одразу заснув. Маркіз, дарма, що дуже втомився, якийсь час міркував, потім, у сутінку, подивився на старця й ліг. Лягти на ту постіль було все одно, що лягти на землю; він з того скористався, щоб притупити вухо до землі й слухати. Попід землею йшов якийсь глухий гук; відомо, що звук іде глибиною ґрунту; чути було дзвони.

Все ще дзвонили на сполох.

Маркіз заснув.

V.

Підписано Говен.

Як він прокинувся, то вже розвиднилося.

Жебрак стояв не в землянці, бо там не можна було стояти просто, а на дворі, на порозі. Він спирався на свою палицю. Сонце світило йому на обличчя.

— Монсеньйоре,—промовив Тельмарш,—тільки що дзвонило четверту годину на дзвіниці в Тані. Я чув чотири вдари; отже вітер повернувся, тепер вітер з сходу. Я не чув ніякого іншого гомону; отже, перестали дзвонити на сполох. Все спокійно на фермі й хуторі Ерб-ан-Пайль. Сині сплять, або пішли. Найбільша небезпека минула; нам слід розлучитися. Мені час іти.

Він показав у один бік обрію.

— Я піду туди.

І він показав у протилежний бік.

— А ви йдіть туди.

Жебрак поважно попрощався з маркізом рухом руки.

І додав, показуючи на те, що лишилося від вечері:

— Візьміть з собою каштани, як що ви голодні.

За хвилину він зник під деревами.

Маркіз устав і пішов у той бік, що показав Тельмарш.

То була та чудова пора, що її стародавня мова нормандських селян називає «ранішні пустощі». Чути було, як щebetали шиглики й горобці цвірінькали в куцах. Маркіз простував тою стежкою, що нею прийшов напередодні. Він вийшов з гущавини й опинився на перехресті відзначеному камінним хрестом. Афіша лишалася там, біла й ніби весела на сході сонця. Він пригадав собі, що внизу афіші було щось, чого він не міг прочитати напередодні, бо літери були маленькі і було вже невидно. Він пішов до хрестового підставця. Афіша, справді, кінчалася нижче підпису, Пріер де ля Марн, такими двома рядками з маленьких букв:

«Як тільки переконаються, що піймали справді колишнього маркіза де Лянтенака, то його негайно розстріляють.—Підписано: Батальйонний начальник, командир експедиційної колони, Говен».

— Говен!—промовив маркіз.

Він глибоко замислився, утопивши погляд у афішу.

— Говен!—проказав він.

Він був рушив, озирнувся, подивився на хреста, вернувся й прочитав афішу ще раз.

Потім пішов повільним кроком. Коли б хтось був коло нього, то почув би, як він бурмотів півголосом: Говен!

З глибини розритих доріг, де він проходив крадькома, не видко було хуторських дахів, що він лишив ліворуч. Він ішов побіля крутого горба, геть укритого терном у цвіту; то був терен з довгими колючками. На тому горбі був гострий земляний верх, що в тій стороні зветься головою. Коло горбового підніжжя погляд одразу губився між деревами. Лист було, неначе, облите світлом. Уся природа щиро втішалася з ранку.

Раптом той краєвид став жахливий. Неначе щось вибухнуло. Якийсь вихор з диких криків і рушничних

пострілів налетів на ті поля й на ті ліси, повні проміння; а над хутором знявся вгору великий дим, розтятий ясним полум'ям, так ніби хутір був лише купа солом, що то горіла. То було щось раптове й сумне, несподівана зміна спокою на несамовитість, пекельний вибух серед світанку, жах без переходу. В боці Ербан-Пайль билися. Маркіз спинився.

Кожен в такому випадку відчув би цікавість сильнішу за небезпеку; хочеться знати, хоч би й загинути від того. Він зійшов на горба, що коло нього проходила розрита дорога. Там його було видно, але й він бачив. За скільки хвилин він уже опинився на горбовім верху. Він подивився.

Справді, була стрілянина й пожежа. Чути було крик, видко було вогонь. Хутір був осередком невідомо якої катастрофи. Що сталося? Чи хтось напав на хутір Ербан-Пайль? Але хто? Чи то битва? А може швидче військова езекуція? Сині, і то з наказу революційного декрету, дуже часто карали непокірні ферми й села вогнем; палили, наприклад, кожду ферму й кожен хутір, що не нарубала дерева, як наказував закон, та не зробила й не прочистила в гущавині проходу для республіканської кінноти. Як-раз так покарали зовсім недавно Бургонську парафію коло Ерне. Чи то й Ербан-Пайль опинилася в такому становищі? Було видко, що в кущах і огорожах Танінських і Ербан-Пайльських не було зроблено жадної просіки, як наказував декрет. Чи то була кара за це? Може прийшов наказ до авангарду, що був на хуторі? Чи не був цей авангард частиною одної з тих колон, що прозивалися пекельні колони?

Дуже колюча й дуже дика гущавина оточувала зо всіх боків той горб, що на його верху стояв маркіз і роздивлявся. Ця гущавина, що звалася Ербан-Пайльським гаєм, була велика, як ліс, тяглася аж до хутора і ховала в собі, як усі бретонські хащі, сітку ярів, сте-

жок і розритих доріг, лабіринти, де губилося республіканське військо.

Екзекуція, як що це була екзекуція, мусіла бути люта, бо вона було коротка. Це було, як усі брутальні речі, зроблено відразу. Жорстокість громадянської війни дозволяє такі дикості. В той час, як маркіз, збільшуючи свої здогади, не зважаючись зійти з горба, не зважаючись і лишатися на ньому, слухав і придивлявся, згубливий гомін затих, або краще сказати, розійшовся. Маркіз чув, що по гущавині розсипалася юрба несамопитих і веселих людей. Страшне нишпоріння зчинилося по-під деревами. Від хутора кинулися до лісу. Барабани вибивали наступ. Вже не стріляли з рушниць; тепер то було подібне до облави; здавалося, що вишукують, висліджують, оточують; очевидячки когось шукали; гомін був розпросторений і глибокий; то була мішанина злісних і звитяжних слів, хвилювання крику; нічого не можна було розібрати. Раптом, мов якийсь обличчя вимальовується в димі, так щось виразне й достотне з'явилося в тому гаморі; то було ім'я, ім'я, що проказувала тисяча голосів, і маркіз виразно почув, що гукали:—Ляntenак! Ляntenак! Маркіз де Ляntenак! То його шукали.

VI.

Несподіванки громадянської війни.

І зненацька, навкруги нього, зо всіх боків одразу, гущавина сповнилася рушницями, багнетами й шаблями, трьохбарвний прапор здіймався в затінку, крик—Ляntenак! залунав коло його вуха, а коло його ніг між кущами й гілками з'явилися люті обличчя.

Маркіз сам один стояв на горі, його було видко зо всіх боків лісу. Він ледве бачив тих, що гукали його ім'я, але його бачили всі. Як була тисяча рушниць у лісі, то він був їм за мету. Він бачив у кущах лише вогнисті зіниці скеровані на нього.

Він зняв свою шапку, загорнув криси, зломив довгу суху колючку, витяг з кешені білу кокарду, пришпилив одгорнуті криси і кокарду і, надівши знов шапку на голову так, що з-під загорнутих крис було видно його чоло й кокарду, голосно сказав, говорячи до всього лісу одразу:

— Я той, кого ви шукаєте. Я маркіз де Лянтенак. віконт де Фонтеней, бретонський принц, головний лейтенант королівського війська. Кінчаймо. До щоки! Стріляй!

І одгорнувши обома руками свою куцину з козячої шкури, він розкрив груди.

Він спустив очі, шукаючи поглядом намірених рушниць і зобачив, що його оточують люди навколюшках.

Залунав гучний крик:—Хай живе Лянтенак! Хай живе монсеньйор! Хай живе генерал!

В той же час шапки злетіли в повітря, шаблі весело звивалися, і по всьому лісі видно було піднесені палиці й на них маяли брунатні вовняні шапки.

Навколо нього був вандейський загін.

Той загін, зобачивши його, впав навколюшки.

В легенді оповідається, що в стародавніх тюрінгійських лісах були дивні істоти з велетенського роду, але людської подоби; римляни вважали, що то страховинні звірі, а германці—що то втілені боги; тих істот,—дивлячись по тому, хто їх зустрічав,—або вбивали, або почитували, як богів.

Маркіз відчув щось подібне до того, що мусіла відчувати така істота,—коли, чекаючи, що з ним поводитимуться, як з потворою, побачив, що з ним поведуться, як з богом.

Всі тії погляди, повні непевного блиску, дивилися на маркіза з якоюсь дикою любов'ю.

Тая юрба була озброєна рушницями, шаблями, косами, заступами, кілками, всі мали великі капелюхи, або брунатні шапки з білими кокардами, силу рожанців і амулетів, широкі штани по коліна, хутрянні кап-

тани, шкурятяні гетри, голі коліна, довге волосся, деякі мали лютий вираз, всі мали простодушний погляд.

Один чоловік, молодий і вродливий, пройшов між тими людьми, що стояли навколошках, і великими кроками зійшов на горб до маркіза. Той чоловік, як і селяни, мав капелюха з піднесеними крисами та з білою кокардою і шкурятяну одягу, але в нього були білі руки й тонка сорочка і поверх куцини він мав білий шовковий шарф, а на ньому висіла шпада з позолоченим держалном.

Зійшовши на верх, він скинув капелюха, зняв свого шарфа, став на одне коліно, подав маркізові шарфа та шпаду й сказав:

— Ми вас шукали справді; ми вас знайшли. Ось начальницька шпада. Ці люди тепер ваші. Я був у них за начальника. Тепер я маю вище становище, я ваш салдат. Прийміть нашу пошану, монсеньйоре. Дайте накази, пане генерале.

Тоді він подав знак і ті люди, що несли трьохбарвного прапора вийшли з лісу. Вони зійшли до маркіза й поклали прапора йому до ніг. То був той прапор, що він бачив крізь дерева.

— Пане, генерале,—заговорив той молодий чоловік, що дав йому шарфа й шпаду,—цього прапора ми тільки що взяли від синіх, що були на фермі Ерб-ан-Пайль. Монсеньйоре, я звуся Гавар. Я належав маркізові ля Руарі.

— Гаразд,—сказав маркіз.

І, спокійний та поважний, він надягнув шарфа.

Потім витяг шпаду й, вимахуючи нею над головою, гукнув:

— Станьте! Хай живе король!

Всі підвелися.

І в лісі залунали несамовиті й звитяжні вигуки: —Хай живе король! Хай живе наш маркіз! Хай живе Лянтенак!

Маркіз вдався до Гавара:

— Скільки вас?

— Сім тисяч.

І сходячи з горба, в той час, як селяни розхиляли перед маркізом Лянтенаком терен, Гавар говорив:

— Монсенйоре, нічого не може бути простішого. Те все можна пояснити одним словом. Чекали лише іскри. Республіканська афіша, повідомляючи, що ви тут, зняла повстання у всій країні за короля. Окрім того нас таємно повідомив Гранвільський мер, бо то наша людина; той самий, що врятував абата Олів'є. Цеї ночі дзвонили на сполох.

— З якого приводу?

— З приводу вас.

— Ага!—сказав маркіз.

— І от ми тут,—мовив Гавар.

— І вас сім тисяч?

— Сьогодні. Завтра нас буде п'ятнадцять тисяч. Нас родить країна. Коли пан Анрі де ля Рошжакелен поїхав до католицької армії, дзвонили на сполох і за одну ніч шість парафій, Ісерней, Корке, Ешобруань, Об'єр, Сент-Обен і Ньюейль, постачили йому десять тисяч душ. Не мали зброї, знайшли в одного муляра шістдесят фунтів пороху і пан ля-Рошжакелен вирушив з тим. Ми таки думали, що ви десь у цьому лісі, й шукали вас.

— І ви напали на синіх на фермі Ерб-ан-Пайль?

— Вітер не дав їм почути дзвону. Вони не боролися. Дурні хуторяни добре їх прийняли. Сьогодні вранці ми оточили ферму, сині спали, одним махом справу скінчили. Я маю коня. Волите прийняти його, пане генерале?

— Добре.

Один селянин привів білого коня, осідланого по військовому. Маркіз, не скориставшись з допомоги, що йому хотів дати Гавар, сів на коня.

— Гурра!—гукнули селяни. Бо англійські вигуки

дуже уживані на бретонсько-норманському березі через повсякчасні зносини з островами Ля-Маншу.

Гавар уклонився по військовому й спитав:

— Де буде ваша головна квартира, монсеньйоре?

— Спочатку в Фужерському лісі.

— Це один із семи ваших лісів, пане маркізе.

— Треба священика.

— Ми маємо одного.

— Хто?

— Вікарій з Шапель-Ербре.

— Я його знаю. Він їздив на Джерсей.

Священик вийшов з-поміж лав і сказав:

— Тричі.

Маркіз озирнувся.

— Добридень, пане вікарію. Ви матимете роботу.

— Тим краще, пане маркізе.

— Вам треба буде сповідати. Тих, що захочуть. Нікого не силувати.

— Пане маркізе,—мовив священик,—Гастон у Гемене силує республіканців сповідатися.

— То перукар,—сказав маркіз.—Але смерть повинна бути вільна.

Гавар, що відходив зробити якісь розпорядки, вернувся.

— Пане генерале, чекаю ваших наказів.

— Найперше, зобачення в Фужерському лісі. Хай розійдуться по одинці і йдуть туди.

— Наказа дано.

— Чи не казали ви мені, що люди з Ерб-ан-Пайль гарно прийняли синіх?

— Так, пане генерале.

— Чи ви спалили ферму?

— Так.

— Чи ви спалили хутір?

— Ні.

— Спалить його.

— Сині пробували боронитися, але їх було сто п'ятдесят, а нас сім тисяч.

— Що то за сині?

— То Сантерові сині.

— Того Сантера, що казав бити в барабани, як одтинали королеві голову. То це паризький батальйон?

— Півбатальйона.

— Як цей батальйон зветься?

— Пане генерале, на прапорі написано: Батальйон Червоної Шапки.

— Хижі звірі.

— Що зробити з пораненими?

— Добийте.

— Що зробити з полоненими?

— Розстріляйте.

— Їх є з вісімдесят.

— Всіх розстріляйте.

— Є дві жінки.

— Теж.

— Є троє дітей.

— Заберіть з собою. Побачимо, що з ними зробити.

І маркіз рушив конем.

VII.

Жодної ласки—(Наказ од Комуни). Жодного милосердя—(Наказ од принців).

В той час, як це діялося біля Тані, жебрак пішов у напрямку Кролону. Він заглибився в яри, під просторі, непрозорі намети з листу, неуважний до всього, уважний до нічого, як він сам казав, швидче мрійний, ніж замислений, бо замислений має мету, а мрійний не має її; ходив, блукав, спинявся, їв там і тут стебельце дикого щавлю, пив із джерел, часами повертав голову до далекого гуку, а потім знов поринав у сліпучих чарах

природи, виставляв своє лахміття на сонце, може й чув людський гомін, але слухав пташиний спів.

Він був старий і повільний; він не міг іти далеко; як він казав маркізові Лянтенакові, чверть льє томила його; він зробив короткий обхід до Круа-Авраншену й вже настав вечір, як він звідти вертався.

Трохи далі за Масей, стежка, що нею він ішов, завела його на горбок без дерев; звідти були видко дуже далеко, на захід відкривався обрій аж до моря.

Якийсь дим привернув до себе його увагу.

Нема нічого лагіднішого за дим, нема нічого страшнішого. Буває дим спокійний і дим злочинний. Дим, густина і барва диму, відрізняє мир і війну, братність і зненависть, гостинність і могилу, життя і смерть. Дим, здіймаючись по-над деревами, може визначати або хатне багаття, що найчарівніше в світі, або пожежу, що жакливіша за все; і все щастя і все нещастя людини буває часами в димі, що розходитьса за вітром.

Той дим, що побачив Тельмарш, викликав неспокій.

Дим був чорний із раптовими червоними відблисками, неначе те вогнище, звідки він виходив, зовсім догарало, і він здіймався над Ерб-ан-Пайлем.

Тельмарш прискорив кроки і пішов до того диму. Він був дуже втомлений, але він хотів знати, що то таке.

Він зійшов на верх того горба, що до нього тулилися ферма й хутір.

Ні ферми, ні хутора не було.

Купа руїн горіла, і то був Ерб-ан-Пайль.

Бачити, як горить халупа, болячіше, ніж бачити, як горить палац. Халупа в огні розпачлива. Спустошення, що спадає на вбожество, яструб, що лютує над земним хробаком, мають у собі якесь таке безглуздя, що стискає серце.

Як вірити біблейській легенді, людська істота, дивлячись на пожежу, обертається в статую; Тельмарш

був одну хвилину такою статуєю. Видовисько, що було в нього перед очима, зробило його нерухомим. Та руйнація dokonувалася в тиші. Не лунало жодного крику; жадне людське зідхання не мішалось з димом; теє горно працювало і кінчало пожирати село; і не чути було іншого гуку, окрім тріщання дерева та палахкотіння соломи. Часами дим розривався; крізь розкриті стріхи видко було кімнати, жар показував усі свої рубіни, кармазинове лахміття і вбогі старі меблі стояли пурпурові в червонім осередку і Тельмарша зловісно сліпило нещастя.

Скільки дерев у каштановім гаю поблизу домів, зайнялися й палали.

Він, слухав, намагючись почути якийсь голос, якесь кликання, якийсь крик; ніщо не ворушилось, окрім полум'я; все мовчало, окрім пожежі. Чи то ж усі потікали?

Де ж той гурт, що жив і працював у Ерб-ан-Пайль? Що сталося зо всім тим невеличким народом?

Тельмарш зійшов з горба.

Перед ним була зловісна загадка. Він зближався не спішучись і з нерухомим поглядом. Він підходив до тої руїни помалу, як тінь; він почував себе приви́дом у тій могилі.

Він дійшов туди, де колись були ворота до ферми, і подивився у двір, що вже не мав мурів і змішався з хутором, що був навкруги нього.

Те, що він бачив досі, було ніщо. Досі він помічав лише страшне, тепер з'явилося жахливе.

Посеред двору лежала чорна купа, вона невиразно видніла з одного боку проти полум'я, з другого проти місячного світла; то була купа з людей; ті люди були мертві.

Навкруги тої купи була велика калюжа, що трохи парувала; пожар одбивався в цій калюжі; але їй не треба було вогню, щоб червоніти; то була кров.

Тельмарш наблизився. Він взявся оглядати одне по одному ті лежачі тіла; то все були мертві.

Місяць присвічував, пожежа теж.

Тії тіла були салдаські. Всі були босі; з них зняли черевики; у них забрали теж і зброю; вони мали на собі форму, вона була синя; де-не-де видно було між нагромадженими тілами й головами шапки з трьохбарвними кокардами. То були республіканці. То були парижани, що напередодні ще були всі живі й стояли гарнізоном на фермі Ерб-ан-Пайль. Тих людей було скарано на смерть, то видно було з того, що тіла попадали симетрично; їх було розстріляно на цьому місці й старанно. Вони всі були мертві. Жадного хрипіння не виходило з купи.

Тельмарш оглянув усі ті тіла, не поминувши жадного; всі були продіравлені кулями.

Ті, що розстріляли їх, мабуть поспішаючи йти далі, не гаiali часу на те, щоб їх поховати.

Коли він уже йшов геть, його погляд упав на низький мур, що був у дворі, і він побачив чотири ноги, що витикалися з-за рогу того муру.

На цих ногах були черевики, вони були менші за інші; Тельмарш наблизився. То були ноги жіночі.

Дві жінки лежали поруч по-за муром, теж розстріляні.

Тельмарш нахилився до них. Одна з них ніби мала форму; коло неї лежав дзбан розбитий і спорожнений; то була маркітантка. Вона мала чотири кулі в голові. Вона була мертва.

Тельмарш оглянув другу. То була селянка. Вона була бліда й непритомна. Очі в неї були заплющені. Вона не мала жадної рани на голові. Її одежа, що з лихої біди обернулася в лахміття, розхристалася, як вона падала, і видно було її напівголий тулуб. Тельмарш зовсім розкрив одежу й побачив на плечі круглу рану від кулі; ключиця була перебита. Він глянув на її набряклі груди.

— Мати й мамка,—прошепотів він.

Він її полапав. Вона не була холодна.

Вона не мала інших пошкоджень окрім перебитої ключиці й рани на плечі.

Він поклав їй руку на серце й почув слабке биття. Вона не була мертва.

Тельмарш випростався й гукнув страшним голосом:

— Невже-ж тут нема нікого?

— Це ти, старцю,—відповів якийсь голос, такий тихий, що його ледве було чути.

І в той же час якась голова виткнулася з дірки в руїнах.

Потім друге обличчя з'явилося в інших звалищах.

То було двоє селян, що заховалися; єдині, що зосталися живі.

Знайомий старців голос їх заспокоїв і примусив вийти з тих закутків, де вони причаїлися.

Вони підійшли до Тельмарша, все ще дуже тремтючи.

Тельмарш міг крикнути, але не міг говорити; так буває від сильного зворушення.

Він їм показав пальцем на жінку, простягнену біля його ніг.

— Чи вона ще при житті?—спитав один селянин.

Тельмарш кивнув головою, що так.

— А друга жінка жива?—спитав другий селянин.

Тельмарш подав знак, що ні.

Той селянин, що перший показався, заговорив:

— Всі інші мертві, правда? Я бачив усе. Я був у своєму льоху. Як то дякуєш богові в такі хвилини, що не маєш сем'ї! Моя хата горіла. Господи Ісусе! Всіх побили. Оця-о жінка мали діти. Троє дітей. Зовсім маленькі! Діти кричали:—Мамо! Мати кричала:—Діточки мої! Матір убили, дітей забрали з собою. Я бачив тее, боже мій! боже мій! Ті, що всіх повбивали, пішли собі. Вони вдовольнилися. Малих забрали, а матір убили. Але вона не мертва, правда-ж, вона не мертва?

Скажи-ж бо, старцю, ти маєш надію, що зможеш її врятувати? Чи ти хочеш, щоб ми тобі допомогли занести її до твоєї землянки?

Тельмарш потакнув головою.

Ліс підходив до самої ферми. Вони швидко зробили ноші з гілля та папороти. Поклали на них все ще нерухому жінку й рушили кущами; селяни несли ноші, один в головах, другий в ногах, Тельмарш притримував жінці руку й мацав живчика.

Ідучи, селяни балакали і понад скривавленою жінкою, що місяць освітлював їй бліде обличчя, перемовлялися зляканими покликами.

— Всіх побити!

— Все спалити!

— Ох! Господи боже! Ото такі тепер бувають люди?

— То той високий старий чоловік так захотів.

— Еге-ж, то він наказував.

— Я його не бачив, як розстрілювали. Чи він там був?

— Ні. Він поїхав. Але то все одно, все зроблено з його наказу.

— То це він усе зробив.

— Він сказав: Убивайте! Паліть! Жадного милосердя.

— Він—маркіз.

— Авже-ж, то ж наш маркіз.

— Як же він зветься?

— Це маркіз де Лянтенак.

Тельмарш звів очі до неба й прошепотів крізь зуби:

— Коли-б я був знав!

ЧАСТИНА ДРУГА.

В ПАРИЖІ.

КНИГА ПЕРША.

С і м у р д е н .

I.

Паризькі вулиці за тих часів.

Жили на людях; їли на столах, поставлених перед дверима; жінки, сидячи на цвинтарях, скубли корпію й співали Марсельезу; парк Монсо й Люксембурзький обернулися на поле маневрів; на всіх перехрестях були збройні, вони жваво працювали, виготовляючи рушниці на очах у перехожих, що плескали в долоні; у всіх на устах була лише така мова:—Майте терпеливість. Тепер революція. Усміхалися героїчно. Ходили на вистави, як у Атенах підчас пелопонеської війни; на вулицях, на рогах видко було афіші: «Облога Тіонвілю». «Мати врятованої з огню родини». «Клуб Сан-Сусі». «Найстарша папеса Жанна». «Філософи-салдати». «Сільське кохання». Німці були біля воріт; йшла чутка, що пруський король замовив ложі в Опері. Все лякало, а ніхто не лякався. Через темний закон про підозрених,—гріх Мерлена де Дуе,—видко було гільйотину над усіма головами. На одного прокурора, що звався Серан, вказали; чекаючи, що прийдуть його арештувати, він у шляфроці й пантофлях сидів коло вікна й грав на флейті. Здавалося, що ніхто не має часу. Всі поспішалися. Не було шапки без кокарди. Жінки говорили: «Ми хороші під червоними шапочками». Здавалося, що весь Париж переїздить з помешкання. Продавці старих

річей мали вище голови корон, мітр, скіпетрів з позолочуваного дерева і квіток з лілеї, спадок королівських домів. Відбувалося нищення монархії. Можна було бачити, як ганчірники продавали ризи й стихарі. У Поршерона і у Рампоно, люди в стихарях та епітрахілях, сидячи на ослах, укритих ризами, казали наливати собі шинькового вина в церковні чаші. На вулиці Сен-Жак босі мостії спинили тачку перехожого продавця, що продавав узуття, зложилися й купили п'ятнадцять пар черевиків тай послали їх до Конвенту для наших салдатів. Всюди було повно погруддів Франкліна, Русо, Брута і, треба додати, Марата; під одним таким Маратовим погруддям на вулиці Клош-Перс, причепили під шклом у рамці з чорного дерева реквізіційний спис проти Малуе, опертий на доказах, і з такими двома рядками збоку: «Ці подробиці подала мені коханка Сільвена Байї, добра патріотка, що була ласкава до мене.—Підписано: Марат». На площі Пале-Роялю напис на фонтані: «Quantos effundit in usus» закрили двома великими полотнами; на них водяними фарбами було намальовано: на одному, як Кайє де Жервіль виказує в народньому зібранні прикмети арльських «шифоністів», на другому, як Людовика XVI везуть з Варенну у його королівській кареті, а під каретою дошка, прив'язана шнурками і на її кінцях два гренадери з багнетами на рушницях. Великих склепів мало було відчинено; їздили пересувні крамнички з дрібним крамом та забавками, їх возили жінки; освітлювали—свічки і розтоплений лій капав на крам; відкриті крамнички тримали колишні черниці в білих перуках; яка небудь циркувальниця, що направляла панчохи в якійсь ятці, була графиня; яка небудь швачка була маркіза; пані де Буфле жила на піддашшю і бачила звідти свій отель. Крикуни бігали, продаючи «листки-новини». Називали золотушними тих, хто ховав підборіддя в краватку. Намножилося мандрівних співців. Юрба свистала Піту, співцеві роялістському, але одважному, бо його

сажали до в'язниці двадцять два рази й поставили перед революційний суд за те, що він плескав себе нижче спини, говорячи слова *громадянська цнота*; побачивши, що його голова в небезпеці, він покликнув: «А ле ж за винила не моя голова, а проти ле ж не!». Це розсмішило суддів і врятувало його. Той Піту глузував з моди на грецькі й латинські імена; його улюблена пісня була про шевця, що звався *Cujus*, а його жінка *Cujusdam*. Кружляли Карманьйолю; не казали «кавалер і дама», а казали «громадянин і громадянка». Танцювали в зруйнованих монастирях при лямпадках на вівтарі, під склепінням дві палиці навхрест з чотирма свічками, а під ногами могили. Носили каптани барви «тиранської блакити». Мали на сорочках шпильки на зразок «шапки Волі», з білими, синіми й червоними камінцями. Вулиця Рішільє звалася вулиця Закону; передмістя Сент Антуан звалося передмістя Слави, на бастильській площі була статуя Природи. Показували один одному деяких відомих перехожих, Шатле, Дідье, Нікола й Гарньє-Делоне, що стерегли дверей у столяра Дюпле; Вуллана, що не проминав жодного дня, коли гільйотинували, то ходив слідом за возами з засудженими і називав це «іти до червоної меси», Монфлабера, зятятого революціонера й маркіза, що казав себе звати «Десяте-Серпня». Дивилися, як проходили учні військової школи, Конвентові декрети називали їх «аспірантами Марсової школи», а люд їх звав «Робесп'єровими джурами». Читали Фреронові прокламації про запідозрених у гріху «купецтва». «Джигуни», зібравшись коло дверей мерії, глузували з горожанських шлюбів, товпилися при проході подруж і казали: «муніципально одружені». У інвалідів на статуї святих і королів понадягали фригійські шапки. Грали в карти на перехрестях на камінні; в картяних грах теж була цілковита революція, заїмсць королів були генії, замісць дам—свободи, замісць валетів—рівності, й замісць асів—закони. Зорали громадські сади; плуг пра-

цював у Тюільрі. До того всього домішувалася, особливо в подоланих партіях, якась погордлива втома жити; один чоловік написав до Фук'є-Тенвіля: «Будьте ласкаві, звільніть мене від життя. Ось моя адреса». Шансене заарештували за те, що він гукав на цілий Пале-Рояль: «Коли-ж буде революція в Туреччині? Я хотів би побачити республіку в Порті»¹⁾). Всюди часописи. Перукарські хлопці кучерявили привселюдно перуки жінкам, а перукар тимчасом голосно читав «Монітера», інші серед гуртів тлумачили з силою рухів часопис «Слухаймо» Дюбуа Крансе, або «Сурму Батька Бельріза». Часами голярі були разом з тим і ковбасники і можна було побачити, як шинки й ковбаси висіли поруч з золото-волосою лялькою. Крамарі продавали на публічній дорозі емігрантські вина; один крамар повідомляв про вина п'ятидесяти ґатунків: інші торгували годинниками у вигляді ліри й софами герцогської форми; один перукар мав на вивісці таке: «Голю духовенство, зачісую панство, чепурю третій стан». Ходили кидати карти до Мартена до ч. 173 на вулиці Анжу, давніше—Дофіна. Бракувало хліба, бракувало вугілля, бракувало мила; видко було, як переходили дійні корови, пригнані з провінції. У Валле баранина продавалася по п'ятнадцять франків за фунт. Комунальна об'ява призначала по фунту м'яса на кожен рот у декаду. Стояли хвости біля крамарських дверей; один з тих хвостів став легендарним, він тягся від дверей бакалійного крамаря на вулиці Пті-Каро аж до середини вулиці Монторґейль. Стояти в хвості називалося—«тримати мотузку», тому, що хто стояв у черзі, той тримав один позад одного довгу мотузку. Жінки серед тих злиднів були мужні й лагідні. Вони цілими ночами чекали своєї черги, щоб зайти до пекаря. Революція добрала способу, як дати собі раду; вона взялася двома небезпечними способами заспокоювати ту безмежну нужду, асигнаціями й най-

¹⁾ A la porte—за дверима.

вищими цінами; асигнації були за підйому, найвищі ціни за точку спирання. Цей емпіризм урятував Францію. Ворог, так само кобленцький, як і лондонський, спекулював асигнаціями. Дівчата ходили сюди й туди, продаючи лавандову воду, підвязки й коси та спекулюючи; були ажіотажники з Перону на вулиці Вівієн, у заболочених черевиках, з масним волоссям, у шапках з лисячого хвоста, й ажіотажники з вулиці Валуа у наваксованих черевиках, з зубочистками в роті, у волохатих шапках на голові, дівчата говорили до них «ти». Люд полював на них, як на злодіїв, що їх роялісти називали «активними громадянами». Врешті, дуже мало злодійства. Жорстокі злидні, стоїчна чесність. Босяки й голодні злидарі проходили, поважно спустивши очі, біля вікон золотарів у Пале-Егаліте. Підчас трусу, що зробила антуанська секція в Бомарше, якась жінка зірвала квітку в саду; люди її споличкували. Дрова коштували чотириста франків сріблом за сажень; можна було бачили на вулиці, як люди пиляють ліжка на дрова; взимі фонтани позамерзали; вода коштувала двадцять су за двоє відер; всі поробилися водоносами. Луїдор коштував три тисячі дев'ятсот п'ятдесят франків. Проїхатися фіякром коштувало шістьсот франків. Проїздивши цілий день фіякром, так розмовляли з візником:—Скільки я вам винен?—Шість тисяч франків. Перекупки за день продавали зеленини на двадцять тисяч франків. Жебрак говорив:—Змилосердьтеся, допоможіть мені! Мені бракує двісті тридцять ліврів, щоб заплатити за черевики. На кінцях мостів стояли велетні, що зробив і помалював Давид, Мерс'є глузував з них:—Величезні дерев'яні полішинелі,—взивав він їх. Ті велетні являли повалену Федерацію й Коаліцію. Жадного знесилення не було в тому народі. Похмура радість, що з тронами скінчили. Охочі сходилися зо всіх боків, пропонуючи свої груди. Кожна вулиця давала батальйона. Округові прапори носили сюди й туди, кожен зі своїм девізом. На прапорі з капуцинської округи було випи-

сано: «Ніхто нас не переважить!» На іншому знов: «Шляхетність лише в серці». На всіх мурах—афіші, великі, маленькі, білі, жовті, зелені, червоні, друковані, писані, на всіх них поклик: «Хай живе республіка!». Малі діти лепетали: «Ça ira!» Ті малі діти, то була велика будучність.

Пізніше, після міста трагічного настало місто цинічне; паризькі вулиці мали два виразні революційні вигляди,—перед 9-м термідором і по ньому; Сен-Жюстів Париж поступився місцем Тальяновому Парижеві; зараз після Синаю з'явилася Куртіль, такі безконечні божі антитези.

Траплялися напади громадського божевілля. То було вже й вісімдесят років тому. Виходять од Людовика XIV так само, як і від Робесп'єра з великою потребою дихати; а тому й Регенство, що почало століття, її Директорія, що закінчила його. Дві сатурналії після двох тероризмів. Франція звільняється від пуританського монастиря, так само, як і від монастиря монархічного, з радістю надії, що вирвалася на свободу.

Після 9-го термідора Париж радів несамовито. Хороблива радість лилася через край. Після божевільного бажання вмирати, настало божевільне бажання жити, і величність зникла. Мали Тримальціона, що звався Грімо де ля Реньєр; мали «Альманаха ласунів». Обідали при гуках фанфар у антресолях Пале-Роялю, з жіночими оркестрами, що били в барабани й трубили в труби; «ригодонист», зі смичком у руці, панував; вечеряли «по східньому» в Мео, серед кадильних, повних пахощів. Маляр Боз малював своїх дочок, невинні й чарівні шіснадцятирічні голівки в подобі «гільйотинованих», тоб-то з відкритими шиями й у червоних сорочках. Після несамовитих танців у церковних руїнах настали бали в Руж'єрі, в Люке, у Венцеля, в Модюї, в Монтансьє; замість поважних громадянок, що скубли корпю, прийшли султанші, дикунки, німфи; замість босих салдатських ніг, укритих кров'ю, болотом і порохом,—

голі жіночі ноги, прикрашені діамантами; разом з безсоромністю знов з'явилася безчесність; нагорі були постачальники, а внизу злодюжки; злодійський мурашник сповнив Париж, і кожен мусів глядіти свого портфеля; для розривки ходили на площу Пале-де-Жюстіс дивитися на злодійок «при табуреті»; мусили звязувати їм спідниці. При виході з театрів хлопчики пропонували кабріолети, говорячи:—Громадянине й громадянку, є місце для двох; вже не гукали: «Les Vieux Cordelier» та «L'Ami du peuple», а гукали: «La Lettre de Polichinelle» і «La pétition des Galopins»; маркіз де-Сад був за голову секції «Списів» на Вандомській площі. Реакція була весела й люта; «Драгуни волі» 92-го року відродилися з назвою «Лицарів Кинжала». В той же час з'явився по театрах тип Жокриса. Мали «чарівниць», а до того ще й «незрозумілих»: закликалися своєю жертвовною «раоле» й своєю зеленою «раоле»; відступили назад від Мірабо аж до Бобеша. Так Париж іде й вертається; він величезний маятник цивілізації; він торкає по черзі то один полюс, то другий, Термопіли й Гомору. Після 93-го року революція перебула дивне затемнення: століття, здавалось, забуло скінчити те, що почало; настала якась орґія, вона вийшла на перший план, примусила жахливого апокаліпсиса оступитися на другий, заслонила безмірне видиво й зареготалася після жаху; трагедія зникла в пародії, а в глибині обрїю карнавальний дим злегка загладив Медузу.

Але в 93-му році, що за нього йде мова, паризькі вулиці мали ще зовсім грандіозний та суворий початковий вигляд. Вони мали своїх промовців, Варле, що возив пересувного барака й з його верху промовляв до перехожих; своїх героїв,—один з них звався «капітаном підкованих палиць»; своїх улюбленців, Гюфруа, автора памфлету Ружіф. Деякі з цих популярних постатей були лиходійні, інші—доброчинні. Одна межи них була чесна й фатальна; то—Сімурденова постать.

II.

СІМУРДЕН.

Сімурден був сумління чистого, але похмурого. Він мав у собі незалежність. Він був священиком, а це багато важить. Людина, так само, як небо, може мати чорну ясність; досить, аби щось робило в ній ніч. Священство робило ніч у Сімурдені. Хто був священиком, той ним і застається. Те, що робить у нас ніч, може лишати в нас зірки. Сімурден був сповнений цнотами й правдами, але вони сяяли в темряві.

Його історію можна швидко розказати. Він був за кюре в селі й за вчителя в одному великопанському домі; потім одержав невеличкий спадок і став вільний.

То була по-над усе людина вперта. Він уживав міркування, як уживають кліщів; він гадав, що не має права залишити якусь ідею, доки не додумає її до кінця; він думав з завзятістю. Він знав усі європейські мови й деякі інші; ця людина вчилася без перестанку, і то їй допомагало дотримуватися своєї чистоти; але не могло бути нічого небезпечнішого за таку супротивну течію.

Яко священик, він,—чи то з гордоців, чи випадково, чи через душевне піднесення,—додержував своїх обітниць; але не зміг утримати своєї віри. Знання знищило його віру; догма замерла в ньому. Тоді, придивившись до самого себе, він почув себе немов спотвореним, і, не можучи стати не священиком, він почав працювати над тим, щоб стати людиною, але суворим способом; його позбавили родини, він усиновив батьківщину; йому не дали жінки, він одружився з людськістю. Та безмежна повність, то в суті—порожнеча.

Його батьки, селяни, роблячи з нього священика, хтіли його тим вивести з простого люду; він повернувся до того люду.

Він повернувся до нього пристрасно. Він дивився на страдників з небезпечною чулістю. З священика він зробився філософом, і то філософом-борцем. Людовик

XV ще жив, як Сімурден уже невиразно почувався республіканцем. Якої республіки? Може Платонової республіки, а може теж і Драконової республіки.

Йому заборонялося кохати, він узявся ненавидіти. Він ненавидів брехні, монархію, теократію, свою священницьку одягу; він ненавидів теперішність і голосно кликав майбутність; він її передчував; він її бачив наперед; він угадував її страшну й величну; він розумів—для знищення розпачливого людського лиха треба якогось месника, що буде разом і визволителем. Він задалегідь милувався в катастрофі.

Року 1789-го тая катастрофа прийшла, й застала його готового. Сімурден кинувся в те широке відновлення людськості логічно, тоб-то, відповідно до його загартованої душі, невблаганно. Логіка не розчулюється. Він пережив великі революційні роки і перебув здригання від усіх тих подувів: 89-й рік—зруйнування Бастилії, кінець народніх мук; 90-й рік—19 червня, кінець феодалізму; 91-й рік, Варен, кінець королівства; 92-й рік—пришестя республіки. Він бачив, як повсталася революція; він був не така людина, щоб боятися того велетня; навпаки, той зріст усього оживлював його; і, дарма, що був сливе старий,—мав п'ятдесят років і священник швидче старіється, ніж хтось инший,—він став рости й собі. З року на рік він бачив, що події більшають, і він більшав, так само, як вони. Спочатку він боявся, що революція не вдасться; він спостерігав її, він вимагав, щоб вона мала успіх; а в міру того, як вона лякала, він заспокоювався. Він хотів, щоб та Мінерва, увінчана зірками майбутности, була теж і Паладою і мала за щит маску з гадюками. Він хотів, щоб її боже око могло при потребі кидати демонам пекельний одблиск і вертати їм жах за жах.

Так він вступив до 93-го року.

93-й рік, то війна Європи проти Франції й Франції проти Парижу. А що ж таке революція? То перемога Франції над Європою і Парижу над Францією. А через

те, безмежність цієї жахливої хвилини 93-го року, більша, ніж решта всього століття.

Не могло бути нічого трагічнішого за те, як Європа атакувала Францію, а Франція атакувала Париж. Драма, що мала статуру епопеї.

93-й то дужий рік. Буря була тоді у всьому своєму гніві й у всій своїй величі. Сімурден почувався тоді добре. Те несамовите дике й величне оточення відповідало розмахові його крил. Цей чоловік мав, як морський орел, глибокий внутрішній спокій вкупі з охотою до околишньої небезпеки. Деякі крилаті, суворі й спокійні натури створені для великих вітрів. Грозові душі,—вони існують.

Він мав особливе милосердя тільки для нещасливих. Він посвячував себе тому стражданню, що викликало жах. Ніщо його не відражало. То був його спосіб бути добрим. Він був помічний огидно і небесно. Він вишукував рани, щоб їх цілувати. Найтяжче робити ті хороші вчинки, що погані на погляд; він волів якраз такі. Одного разу в шпиталі помирав чоловік, бо його душив опух на горлі, веред смердючий, гидкий, може бути заразливий; треба було як найшвидче його спорожнити. Там був Сімурден, він притулив свого рота до опуху, висмоктував його, випльовуючи, коли рот сповнявся; спорожнив вереда й урятував чоловіка. Він ще носив тоді свою священицьку одягу і хтось до нього сказав:—Коли б ви зробили це королеві, то ви стали б єпископом.—Я не зробив би цього королеві,—відповів Сімурден. Його вчинок і відповідь здобули йому популярність у похмурих паризьких кварталах.

Таку велику популярність, що він робив, що хтів з тими, що страждають, що плачуть та що погрожують. За часів гніву проти скупщиків, гніву такого плідного на помилки, то був Сімурден, що одним словом не дав пограбувати корабля, навантаженого милом у порті Сен-Нікола, та що розігнав юрби розлюто-

ваних людей, що спиняли повози біля Сен-Лазарської застави.

То він за десять день після 10 серпня повів людей скидати королівські подоби. Падаючи вони вбивали. На Вандомській площі одну жінку, Рен Віоле, роздушив Людовик XIV, бо вона зачепила була його за шию шнурком і тягла. Та статуя Людовика XIV простояла сто років; її поставлено 12 серпня 1692, її скинено 12 серпня 1792. На площі Конкорд, одного чоловіка, що звався Генгерло, вбили на підставці Людовика XV за те, що він гукнув на тих, що руйнували: «Каналіі!». Подобу потрошили на шматки. Потім з неї робили су. Лишилася ціла одна рука; то була права рука, її Людовик XV простягав, як римський імператор. То Сімурден попросив, щоб люди дали ту руку та, щоб депутація понесла її до Латюда, чоловіка похованого тридцять сім років у Бастиліі. Коли Латюд, з залізним ошийником на шиї, з ланцюгом на попереці, живий гнив у в'язниці з наказу короля, що його статуя панувала над Парижем, хто міг би йому сказати, що та в'язниця впаде, що та статуя впаде, що він вийде з домовини, а монархія туди увійде, що він, в'язень, буде мати ту бронзову руку, що підписала йому вирок та що від того брудного короля лишиться лише ця мідна рука?

Сімурден був з тих людей, що мають у себе в середині голос і прислухаються до нього. Такі люди здаються неухажними; зовсім ні,—вони уважні.

Сімурден знав усе і не знав нічого. Він знав усе наукове й не знав нічого життьового. З того—його суворість. Він мав зав'язані очі, як Гомерова Теміда. Він мав сліпу певність стріли, що бачить лише мету і до неї простує. В революції нема нічого небезпечнішого, як проста лінія. Сімурден ішов просто наперед, фатально.

Сімурден гадав, що в соціальних генезах крайня точка, то певний ґрунт; помилка, властива духові тих,

хто замість розуму містить логіку. Він минув Конвент; він минув Комуни; він був з єпископства.

Громада, що звалася Єпископством, бо відбувала свої збори в залі старого єпископського палацу, була швидче збіговисько людей, ніж громада. Там бували так само, як у Комуні, ті споглядачі мовчазні й знаменні, що мали на собі, як сказав Гара, «стільки пістолів, скільки й кешень». Єпископство було дивна мішанина, мішанина космополітична й паризька, одно одного зовсім не виключає, бо Париж—то місце, де б'ється серце народів. Там був великий плебейський білий жар. Проти Єпископства Конвент був холодний; а Комуна—лише тепла. Єпископство було таке революційне формування, як бувають вулканічні формування; Єпископство мало в собі: все, невігластво, глупоту, чесність, героїзм, гнів і поліцію. Брауншвейґ мав там своїх агентів. Там були люди гідні Спарти й гідні каторги. Більшість були несамовиті й чесні. Жиронда устами Існара, тимчасового голови Конвенту, мовила страшне слово: — Стережіться, парижани. Не лишиться каменя на камені од вашого міста і колись шукатимуть того місця, де був Париж. Ці слова створили Єпископство. Люди, і то, як ми тільки що сказали, люди всіх націй вдчули потребу стиснутися навкруги Парижу. Сімурден приєднався до цього гурту.

Той гурт реагував проти реакціонерів. Він народився з тої громадської потреби насильства, небезпечного й таємничого боку революції. Сильне тою силою Єпископство відразу створило собі відповідне становище. Підчас хвилювань у Парижі Комуна стріляла з гармат, а Єпископство дзвонило на ґвалт.

Сімурден у своїй невблаганій простодушності вірив, що все справедливе, коли воно служить правді; а через те він міг панувати над крайніми партіями. Мошеники почували, що він чесна людина й були задоволені. Гріхам підхліблює, як над ними головує цнота. Це їм ніяково й приємно. Палуа, того архитекта, що експлуатував

руїни Бастилії, продаючи камінь на свою користь, а одержавши доручення цементувати в'язницю Людовика XV, з великого старання вкрив її стіни брусами, ланцюгами й нашийниками; Гопшона, непевного промовця з Сен-Антуанського передмістя, що потім знайшли його розписки; Фурньє, американця, що 17 липня стріляв на Лафаєта з пістоleta, що купив, як кажуть, Ляфаєт; Анрію, що вийшов з Бісетру й був льокаєм, штукарем, злодієм і шпіоном перше, ніж зробився генералом і наставляв гармати на Конвент; Ля Рейні, колишнього великого вікарія Шартрського, що змінив свого требника на газету Пер Дюшен,—усіх цих людей Сімурден тримав у пошані до себе, і часами, щоб не дати найгіршим з них спіткнутися, досить було, щоб вони почували проти себе його страшну переконану щирість. Так само Сен-Жюст жахав Шнейдера. В той же час більшість Єпископства, що була з людей убогих і несамовитих, але добрих, вірила в Сімурдена і йшла за ним. Він мав за вікарія, чи за ад'ютанта,—як хотіти так і називати,—того другого священика республіканця, Данжу, що люду любив його за високий зріст і прозвав абатом Сі-П'є¹). Сімурден міг провадити, куди хотів, того безстрашного начальника, що прозивався генералом ля Пік²), і того хороброго Трюшона, прозваного Гран-Ніколя, що хтів урятувати пані де Лямбаль та що подав їй руку й примусив переступити через трупи; це вдалося-б, коли б не жорстокий жарт цирульника Шарло.

Комуна наглядала Конвенту, Єпископство наглядало Комуни. Сімурден, маючи простий розум та ненавидячи інтриги, порвав не одну таємничу нитку в руці Паша, що його Бернонвіль назвав «чорним чоловіком». В Єпископстві Сімурден був нарівні зо всіма. Добсан і Моморо радилися з ним. Він говорив по-еспанські до Гюсмана, по-італійські до Пію, по-англійські до Артура,

¹) Six—pieds—шість футів.

²) La pique—спис.

по-фламанські до Перейра, по-німецькі до австрійця Пролі, нешлюбного сина одного принца. Він утворював згоду межі всіма тими непорозуміннями. А через те мав становище неясне й міцне. Ебер боявся його.

Сімурден мав за тих часів і серед тих трагічних гуртів владу невблаганих. Він був безгрішний, а думав, що він непогрішимий. Ніхто не бачив, щоб він плакав. Цнота недосяжна й льодовита. То була жахливо справедлива людина.

Для священника нема середини в революції. Священик може пуститися в цю чудову, пламенисту пригоду або з найнижчих, або з найвищих міркувань; треба, щоб він був безчесний, або щоб він був величний. Сімурден був величний, але величний у сімотності, над кручою, серед непривітної мертвоти; величний серед безодень. Високі гори мають таку зловісну непорочність.

Сімурден в аби якій одежі мав вигляд звичайної убогої людини. Замолоду в нього була тонзура, в старості він став лисий. Рештки його волосся були сиві. Чоло широке й на спостережливу людину—якесь особливе. Сімурден мав спосіб говорити жорстоко, пристрасно й урочисто, голос у нього був різкий, мова рішуча, уста сумні і гіркі, погляд ясний і глибокий, а на всьому обличчі вираз якогось обурення.

Такий був Сімурден.

Ніхто тепер не знає його імени. Історія має таких жахливих невідомих.

III.

Куточок—не втоплений у Стіксі.

Така людина, чи була вона людиною? Слуга людськості, чи може він мати почуття любови? Чи не надто він був душею, щоб бути серцем? Ті безмежні обійми, що обхопили все і всіх, чи могли вони бути лише для одного? Чи міг Сімурден любити? Скажімо теє. Так.

Замолоду, будши за вчителя в одному сливе князівському домі, він мав ученика, сина й спадкоємця того дому, і він любив його. Любити дитину так легко. Чого тільки не вибачають дитині? Їй вибачають те, що вона пан, що вона принц, що вона король. Невинність віку примушує забувати гріхи роду; слабкість істоти примушує забувати надмірність становища. Дитина така мала, що їй вибачають її величність. Раб їй вибачає, що вона господар. Старий негр збожнює біле дитинча. Сімурден пристрасно покохав свого учня. Дитинство має ту невимовну властивість, що можна вичерпати на нього все своє кохання. Все, що могло кохати в Сімурдені, так би мовити, впало на тую дитину; та ніжна невинна істота стала немов здобиччю цього серця, засудженого на самотність. Він кохав її різним коханням одразу, як батько, як друг, як творець. То був його син; син не його тіла, але його духу; Сімурден не був батьком і то не було його породження; але він був майстром і то був його найкращий твір. З того малого пана він зробив людину. Хто знає? Може велику людину. Бо такі завжди бувають мрії. Без відому родини,—чи треба-ж дозволу, щоб створити розум, волю та щирість?—він передав молодому віконтові, своєму учневі, всі свої власні надбання; він йому защепив небезпечну отруту своєї цноти; він улив йому в жили свої переконання, свою совість, свій ідеал; в той аристократичний мозок він перелив народню душу.

Дух годує, розум—то груди з молоком. Є аналогія між мамкою, що дає своє молоко й учителем, що дає свою думку. Часами вчитель більш батько, ніж батько, так само, як мамка більше мати, ніж мати.

Те глибоке духове батьківство в'язало Сімурдена з його учнем. Самий вигляд тої дитини розчулював його.

Додаймо ще й те: стати замісто батька було легко, бо хлопчик не мав його; він був сирота; його батько помер; його мати померла; не було нікого, щоб опіку-

ватися ним, окрім сліпої бабуні й відсутнього дядька його батька. Бабуня померла; дід, голова родини, військова людина й вельможний пан, маючи повинність при дворі, уникав родинного замку, жив у Версалі, ходив у походи, і лишав сироту самого в самотньому замку. Отже вчитель був цілком за господаря над дитиною.

Додаймо ще й те: Сімурден бачив од самого народження ту дитину, що була його учнем. Дитина, зовсім маленька сирота, тяжко ослабла. Сімурден підчас тої смертельної небезпеки доглядав хлопчика вдень і вночі; лікар—лікує, але рятує—доглядач, і Сімурден урятував дитину. Його учень завдячував йому не лише виховання, науку й знання, але й одужання й здоров'я; його учень завдячував йому не лише те, що думав, але й те, що жив. Тих, що нам завдячують усе, ми любимо безмірно. Сімурден любив ту дитину безмірно.

Сталася природня житьова розлука. Науку скінчено, Сімурден мусів лишити хлопця, що став юнаком. З якою холодною й несвідомою жорстокістю відбуваються ті розлуки! Як родини спокійно відправляють учителя, що лишає свою думку в дитині, й мамку, що лишає в ній свою кров! Сімурденові заплатили і він мусів іти геть; тоді він вийшов з високого світа й вернувся до низького; перегородка між великим і малим зачинилася; молодий пан, офіцер з походження й одразу капітан, поїхав до якогось гарнізону; простий учитель, вже в глибині свого серця непокірний священник, поспішився знов зійти в темний церковний підвал, що зветься нижчим духовенством; і Сімурден втертя з очей свого учня.

Настала революція; спогад про ту істоту, що він зробив з неї людину, все таївся в ньому, захований, але не згаслий від безмежності громадських справ.

Зліпити статую і дати їй життя, це прекрасно; сформувати розум і дати йому правду, то ще прекрасніше. Сімурден був Пігмаліоном душі.

Дух може мати дитину.

Цей учень, цей хлопець, цей сирота—був єдина істота на землі, що Сімурден її любив.

Але, чи можна було вразити таку людину, хоч би в такій любові?

Побачимо.

КНИГА ДРУГА.

Шинок на Павичевій вулиці.

I.

Мінос, Еак і Радамант.

На Павичевій улиці був шинок, що звався кав'ярня. Та кав'ярня мала задню кімнату, тепер історичну. Там зустрічалися часами, сливе таємно, люди, що через свою могутність і через той догляд, під яким вони були, боялися розмовляти на людях. Там 23 жовтня 1792 року Гора й Жіронда обмінялися славетним поцілунком. Туди приїхав Гара,—хоч він і не згоджується з цим у своїх «Спогадах»,—по відомості тої сумної ночі, коли, одвізши Клав'єра в безпечне місце на вулиці Бон, він спинив свого повоза на Пон-Ройялі, щоб послухати, як дзвонять на ґвалт.

28 червня 1793 року троє людей зібралися коло столу, в тій задній кімнаті. Їх стільці не торкалися один одного, кожен сидів сам з одного боку столу, четвертий бік лишався вільний. Було близько восьмої години ввечері; на вулиці було ще видно, але в задній кімнаті було темно й лампа, причеплена під стелею,—розкіш для того часу,—освітлювала стіл.

Перший з тих трьох людей був блідий, молодий, поважний, губи в нього були тонкі, погляд холодний. Він мав у щоці нервові посмикування і то мусило йому заважати всміхатися. Він був напудрований, у рука-

вичках, вичищений, защеппений на всі гудзики. На його ясносиньому вбранні не було нігде й зморшки. На ньому були штани з нанки, білі панчохи, висока краватка, фалдоване жабо, черевики з срібними пряжками. Двоє інших були—один ніби велетень, другий ніби карлик. Великий був недбало вбраний у широкий фрак з червоного сукна, шия була йому гола в розв'язаній краватці, що спадала нижче жабо, камізелька розщепнена, з поодриваними гудзиками, взутий він був у чоботи з вилогами, розкудланий, хоча знати було рештки зачіски й заходу коло неї; в його перуці була волосінь. На його обличчі були знаки від віспи, злісна зморшка між бровами, лагідні зморшки в кутках рота; губи в нього були товсті, зуби великі, кулак, як у носія, очі блискучі.

Малий був чоловік жовтий, як сидів, то здавалося, що він потворний; голова в нього була відхилена назад, очі набігли кров'ю, на обличчі сині плями, на голові з масним і простим волоссям зав'язана хустка, чола не було, рот безмірний і страшний. На ньому були довгі штани, широкі черевики, камізелька, що ніби то була з білого саету, а поверх тої камізельки каптанок, між його фалдами була тверда й проста лінія, по ній можна було вгадувати кинжала.

Перший з тих людей звався Робесп'єр, другий Дантон, третій Марат.

Вони були самі в тій залі. Перед Дантоном стояла шклянка й пляшка вина, вкрита пилом, нагадуючи Лютерову квартиру пива; перед Маратом чашка кави, перед Робесп'єром лежали папери.

Коло паперів стояв тяжкий олив'яний каламар, круглий, рубчастий; хто був школярем у початку цього століття, то пам'ятає такі каламарі. Побіч каламаря валялося перо. На паперах лежала велика, нідна печатка, на ній було написано *Palloy fecit*; то була маленька докладна модель Бастилії.

Посеред стола лежала карта Франції.

По той бік дверей був Маратів сторожовий собака,

той Лоран Бас, комісіонер з 18 числа на вулиці Кордельє, що 13 липня, щось за два тижні після цього 28 червня, мусив ударити стільцем по голові жінку на ім'я Шарлота Корде, що в цей час була в Кані і ще не мала виразної думки. Лоран Бас носив коректу «Друга Народа». Того вечора його пан привів до кав'ярні на Павичевій улиці, він мав наказ доглядати, щоб зала, де був Марат, Дантон і Робесп'єр, була зачинена та щоб туди ніхто не входив, хіба лише хтось з Комітету громадського рятунку, з Комуни або з Єпископства.

Робесп'єр не хотів зачиняти дверей од Сен-Жюста, Дантон не хотів їх зачиняти від Паша, Марат не хотів їх зачиняти від Гюсмана.

Нарада провадилася вже довго. Вона відбувалася з приводу тих паперів, що лежали на столі та що їх прочитав Робесп'єр. Починали говорити все голосніше. Щось, ніби гнів гуркотіло між тими трьома людьми. По той бік дверей часами чути було вибухи слів. За тих часів звичка до публічних трибун утворила ніби то право слухати. То був той час, коли експедитор Фабриціус Парис дивився крізь дірочку в замку, що робить Комітет громадського рятунку. Це, між иншим, було корисно, бо той Парис попередив Дантона вночі з 30 на 31 березня 1794 року. Лоран Бас притулив ухо до дверей задньої кімнати, де були Дантон, Марат і Робесп'єр. Лоран Бас служив Маратові, але він належався до Єпископства.

II.

Magna testantur voce per umbras.

Дантон підвівся, він шпарко відсунув свого стільця.

— Слухайте, — кричав він. — Тільки одна справа пильна, — республіка в небезпеці. Я лише одно знаю, врятувати Францію від ворога. Для того всі способи добрі. Всі, всі, всі! Коли мені загрожують усі небезпеки,

я беруся за всі способи, а коли я боюся всього, я не зважаю ні на що. Моя думка, то левиця. Нема чого вживати половинних способів, нема чого соромитися в революції. Немезида не якась дурепа. Будьмо страшні й корисні. Хіба слон дивиться куди він ступає своєю лапою? Роздушімо ворога.

Робесп'єр відповів лагідно:

— З охотою.

І додав:

— Справа в тім, щоб знати, де ворог.

— Він зокола, і я його прогнав,—сказав Дантон.

— І він усередині, і я наглядаю за ним,—сказав

Робесп'єр.

— І я його ще раз прожену,—провадив Дантон.

— Не проганяють ворога з середини.

— А що ж роблять?

— Його нищать.

— Згоджуюсь,—сказав і собі Дантон.

І казав далі:

— Я вам кажу, Робесп'єре, що він по-за Францією.

— Дантоне, я вам кажу, що він усередині.

— Робесп'єре, він на границі.

— Дантоне, він у Вандеї.

— Заспокойтеся, — промовив третій голос; — він усюди; і ви пропали.

То говорив Марат.

Робесп'єр глянув на Марата і спокійно мовив:

— Досить узагальнень. Я визначаю докладно. Ось факти.

— Педант!—grimнув Марат.

Робесп'єр поклав руку на папери на столі перед собою й провадив далі:

— Я прочитав вам депеші від Прієра де ля Марна. Я переказав вам відомості, що подав отой Желямбр. Дантоне, слухайте, війна з чужинцями, то ніщо; війна громадянська, то все. Війна з чужинцями, то дряпка на лікті; громадянська війна, то болячка, що їсть вам

печінку. З того всього, що я вам прочитав, ось що видно: Вандея, що досі була поділена між скількома проводарями, тепер збирається до купи. Відтепер вона буде мати єдиного керівника...

— Головного розбійника,—буркнув Дантон.

— Того чоловіка, — сказав далі Робесп'єр, — що вийшов на берег біля Понторсону 2 червня. Ви бачили, що він там. Візьміть до уваги, що того самого дня, як він прибув, 2 червня, зрадницька Кальвадоська округа заарештувала в Бає повноважних представників Прієра де ля Кот-д'Ора і Рома.

— І відіслала їх до Канського замку,—сказав Дантон.

Робесп'єр провадив далі:

— Я далі переказую зміст депеші. Лісова війна організується на широку скалю. В той же час готується англійський десант, вандейці і англійці, це Бретань з Британією. Фіністерська мужва говорить тою самою мовою, що й корнуельські неотеси. Я ж вам показав перехопленого листа від Пюїзей, де він каже, що «двадцять тисяч червоних каптанів, розданих повстанцям, підбурять сто тисяч». Як селяни всі повстануть, то зроблять англійський десант. План такий. Слідкуйте на карті.

Робесп'єр поклав пальця на карту і казав далі:

— Англійці можуть вибрати місце, де висісти, від Канкало до Пемполю. Креґ волів би Сен-Брієцьку затоку, Корнуаліс — затоку Сен-Каст. Це подробиця. Лівого берега Луари глядить вандейська бунтарська армія, а що до двадцяти восьми льє, відкритих між Ансені й Понторсоном, то там обіцяли допомогти сорок норманських парафій. Десант зроблять у трьох місцях, «у Плерен, у Іфініяк, і в Пленеф; з Плерен підуть по Сен-Брієску, а з Пленеф до Ломбалю, другого дня дійдуть до Дінану, де є дев'ятьсот полонених англійців, і захоплять одночасно Сен-Жуан і Сен-Меан, там залишать кінноту; третього дня дві колони попростують.

одна з Жуану на Беде, друга з Дінану на Бешерель, що є природня фортеця, й там поставлять дві батареї; на четвертий день вони вже в Рені. Рен, то ключ од Бретані. Хто має Рен, той має все. Як тільки Рен узято, Шатонеф і Сен-Мало впадуть. У Рені є мільйон набоїв і п'ятдесят польових гармат.

— Вони їх пограбують,—буркнув Дантон.

Робесп'єр казав далі:

— Я кінчаю. З Рену три загони кинуться один на Фужер, другий на Вітре, третій на Редон. Через те, що мости зруйновано, вороги вживуть понтонів і дошок,—ви ж бачили, що так вони зважили зробити,—а в тих місцях, де кіннота може перебрести, вони матимуть провідників. З Фужеру пануватимуть над Авраншем, з Редону—над Ансені, з Вітре—над Лавалем. Нант віддасться, Брест віддасться. Редон одкриває всі проходи до Вілену, Фужер одкриває дорогу до Нормандії, Вітре відкриває дорогу до Парижу. За два тижні матимуть розбійницьке військо в триста тисяч душ, і вся Бретань буде за французького короля.

— То б то за англійського короля,—сказав Дантон.

— Ні. За французького короля.

І Робесп'єр додав:

— Французький король гірше. Треба два тижні, щоб вигнати чужинця, і вісімнадцять століть, щоб знищити монархію.

Дантон, що знов сів, поставив лікті на стіл і спер голову на руки, замислившись.

— Ви бачите небезпеку,—сказав Робесп'єр.—Вітре відкриває дорогу до Парижу англійцям.

Дантон підвів голову і вдарив своїми великими кулаками по карті, немов по ковадлі.

— Робесп'єре, хіба-ж Верден не відкривав прусакам дороги до Парижу?

— Ну, то що?

— А те, що проженуть англійців так, як прогнали прусаків.

І Дантон знову підвівся.

Робесп'єр поклав свою холодну руку на гарячковий дантонів кулак.

— Дантоне, Шампань не була на боці прусаків, а Бретань на боці англійців. Взяти назад Верден,—то війна з чужинцями; взяти назад Вітре,—то війна громадянська.

І Робесп'єр з холодним і глибоким виразом мовив:

— Важлива ріжниця.

Він знов почав:

— Сядьте, Дантоне, й подивіться на карту, замість того, щоб стукати по ній кулаком.

Але Дантона зовсім опанувала його думка.

— Оце здорово!—покликнув він,—бачити катастрофу на заході, коли вона на сході. Робесп'єре, я з вами згоджуюсь, що Англія встає на океані; але Еспанія встає на Піренеях, але Італія встає на Альпах, але Німеччина встає на Рейні. А великий російський ведмідь стоїть у глибині. Робесп'єре, небезпека кільцем навкруги, а ми в середині. Наоколо—коаліція, в середині—зрада. На полудні Серван розчиняє навстіж ворота до Франції еспанському королеві, на півночі Дюмур'є переходить на ворожий бік. Хоча він і завжди менше загрожував Голандії, ніж Парижеві; Нервінде затирає Жемапу й Вальмі. Філософ Рабо Сен-Етьєєн, зрадник, бо протестант, листується з двораком Монтеस्क'ю. Військо здесятковане. Ні в одному батальйоні нема більше, як чотириста душ; одважний полк є Де-Пон зійшов на півтори сотні; Памарський табор віддали; в Жіве лишається всього п'ятьсот мішків борошна; ми відступаємося на Ландау; Вурмзер натискає Клебера; Майнц упадає хоробро, Конде ганебно. Валансьєн теж. Однак, не дивлячись на це, Шансель, що боронить Валансьєн, і старий Феро, що боронить Конде, обидва герої; так само, як і Менье, що боронить Майнц. Але

всі інші зраджують. Дарвіль зраджує в Е-ля-Шапель, Мутон зраджує в Брукселі, Валанс зраджує в Бреда, Нейї зраджує в Лімбурзі, Міранда зраджує в Маєстріхті; Штенгель,—зрадник, Лану—зрадник, Лігонье—зрадник, Мену—зрадник. Ділон—зрадник; з Дюмур'є огидна копійка. Треба прикладів. Мені здається, що Кюстін нові контрмарші непевні; я підозріваю, що Кюстін волів взяти за для прибутку Франкфурт, замість того, щоб узяти за-для користи Кобленц. Правда, Франкфурт може заплатити чотири мільйони військової контрибуції. Але що то в порівнанні з тим, щоб роздушити емігрантське кубло? Кажу вам, зрада. Менше помер 13-го червня. Тепер Клебер лишається сам один. А тимчасом Брауншвейг росте й посувається. Він вивішує німецького прапора у всіх французьких фортецях, які забирає. Маркграф Брандербурський володіє тепер Європою; він кладе в свою кешеню наші провінції; він забере Бельгію, от побачите; ми ніби для Берліну працюємо; як що так і далі провадитиметься, як що ми не зробимо ладу з цим, то французька революція зробиться на користь Потсдаму, вона матиме за єдиний наслідок те, що збільшиться мала держава Фридриха II, а ми вб'ємо французького короля для пруського короля.

І страшний Дантон зареготався.

Дантонів сміх викликав усміх у Марата.

— Кожен з вас має свою писану торбу; ви, Дантоне, Прусію, а ви, Робесп'єре, Вандею. А тепер я скажу свою думку. Ви не бачите правдивої небезпеки; а вона ось яка: каварні й шинки. Шуазелева каварня—якобинська, Патенова каварня—роялістська, каварня Ранде-ву нападається на національну гвардію, каварня коло Порт-Сен-Мартен боронить її, каварня Режанс проти Брісо, каварня Кораца за ним, Прокопова каварня клянеться Дідеро, каварня Театр-Франсе клянеться Вольтером, в Ротонді рвуть асигнації, каварні в Сен-Марсо лютують, каварня Манурі обмірковує справу з борошном, в каварні Фуа—лайка і бійка, в

Пероні гудуть фінансові шершні. Оце то—важлива справа.

Дантон вже не сміявся. Марат все ще усміхався. Карликів усміх гірший за велетнів регіт.

— Що це ви, глузуєте, Марате?—grimнув Дантон.

У Марата зробився той конвульсивний рух у стегні, що був добре всім відомий. Його усміх зник.

— Ага! Пізнаю вас, громадянине Дантоне. То ви при цілому Конвенті назвали мене «індивідуум Марат». Слухайте. Я вам вибачаю. Ми перебуваємо дурний час. А! Я глузую! Справді, що я за людина? Я виказав на Шазо, я виказав на Петіона, я виказав на Керсена, я виказав на Моретона, я виказав на Дюфріш-Валязе, я виказав на Лігонье, я виказав на Мену, я виказав на Банвіля, я виказав на Жансоне, я виказав на Бірона, я виказав на Лідона й Шамбона; може не моя була правда? Я нюхом чую зраду в зрадникові, і я уважаю, що корисніше виказати на злочинця перед злочином. Я маю звичай казати напередодні те, що всі ви кажете на другий день. Я той, що пропонував зібранню викінчений план карного законодавства. Що я досі зробив? Я вимагав, щоб навчали секції, аби дисциплінувати їх для революції; я казав зняти печатки з тридцяти двох картонів; я казав повернути діаманти, що дали до рук Роланові; я довів, що Брісонові прихильники давали Комітетові загальної безпечности чисті бланки для мандатів на арешти; я показав на пропуски в рапорті Лінде про Капетові злочини; я подав голос за кару тиранові за двадцять чотири години; я оборонив батальйони Моконсейля й Республіканця; я не дав читати листа Нарбона й Малуе; я зробив внесення на користь поранених салдатів; я примусив скасувати комісію з шости; я передчував у Монській справі Дюмур'єву зраду; я вимагав, щоб узяли сто тисяч емігранських родичів у заклад за комісарів, одданих ворогам; я пропонував оголосити зрадником кожного представника, що вийде за заставу: я виявив, що то Роланові прихильники ковер-

зували в марсельській ворохобні; я намагався, щоб призначили ціну за голову сина Егаліте; я боронив Бушота; я зажадав іменного голосування, щоб зігнати Існара з його крісла; я казав оголосити, що парижани добре прислужилися батьківщині. За це все Луве взиває мене дригуном; Фіністер вимагає, щоб мене вигнали; місто Луден хоче, щоб мене заслали; місто Ам'єн бажає, щоб мені надягли намордника; Кобург жадає, щоб мене заарештували; а Лекуант-Пюїраво пропонує Конвентові декретувати, що я божевільний. Так! громадянине Дантоне; нащо казали ви мені прийти на вашу нараду, коли не для того, щоб знати мою думку? Хіба ж я просився до вас? Зовсім ні. Я не маю жадної охоти бути на самоті з такими контр-революціонерами, як Робесп'єр і ви. Врешті, я мусів того сподіватися, ви мене не зрозуміли; ви не більше, як Робесп'єр, а Робесп'єр не більше, ніж ви. Отже, тут немає державних людей? То вам треба слезувати політику, вам треба ставляти крапки на і. Те, що я вам сказав, ось що визначало: Ви обидва помиляєтесь. Небезпека ані в Лондоні, як то гадає Робесп'єр, ані в Берліні, як то гадає Дантон; вона в Парижі. Вона в тому, що немає єдності, в тому, що кожен має право тягти у свій бік, починаючи з вас двох, в тому, що розум розпоршується, що воля в анархії...

— Анархія!—перебив Дантон.—Хто ж її робить, як не ви?

Марат не спинився.

— Робесп'єре, Дантоне, небезпека в безлічі каварень, в безлічі домів для гри, в безлічі клубів; клуб Чорних; клуб Федералістів; Дамський клуб; клуб Безсторонніх, що заснувався ще за Клермон-Таннера та був монархічним клубом 1790 року; Соціяльний кружок, що вигадав священник Клод Фаше; клуб Вовняних Шапок, що заснував газетяр Прюдом, et cetera; не рахуючи вашого Якобинського клубу, Робесп'єре, і вашого Кордельєрського клубу, Дантоне. Небезпека в

голоді, що примусив носія Блена повісити на лихтарі біля міської думи пекаря Франсуа Дені з торгу Палю, і в суді, що повісив носія Блена за те, що він повісив пекаря Дені. Небезпека в паперових грошах, що знецінюються. На вулиці Тамплъ асигнація в сто ф'ранків упала на землю, а якийсь перехожий, людина проста, сказав:—Вона не варта того, щоб її підіймати. Ажіотери й хлібні скуповники, ось де небезпека. Поставити чорного прапора на міській Думі, ото то вже поступ! Ви арештовуєте барона Тренка, але цього не досить. От скрутіть шию цьому старому тюремному інтриганові! Ви думаєте, що вже дали раду зо всією справою, бо голова Конвенту кладе горожанській вінець на голову Лябертешеві, що одержав сорок один шабельний удар при Жемапі та що його хвалебником зробився Шеньє? Комедії й блазнювання. Ага! Ви не дивитесь на Париж! Ага! ви шукаєте небезпеки далеко, коли вона близько! До чого вам ваша поліція, Робесп'єре? Ви ж маєте шпигів, Пейана в Комуні, Кофіналя в революційному трибуналі, Давида в Комітеті загальної безпечности, Кутона в Комітеті громадського рятунку. Бачите, я добре все знаю. Гарзд, знайте ж от що: небезпека у вас над головою, небезпека у вас під ногами; всюди—змова, змова, змова; перехожі на вулицях читають один одному газети й подають знак головою; шість тисяч душ, без горожанських карток, емігранти, що повернулися, джигуни й панички ховаються в льохах і на горищах та в дерев'яних галереях Пале-Роялю; коло пекарів стоять хвости; жіночки на хатніх порогах, складаючи руки,—говорять:—Коли то вже буде спокій? Дарма, що ви зачиняєтеся в залі виконавчої ради, щоби бути самім, знають усе, що ви там говорите; ось вам доказ, Робесп'єре, от що ви сказали вчора ввечері до Сең-Жюста: «Барбару починає відпасати черево, це йому заважатиме при втіканні». Так, небезпека всюди, а

найбільше в середині, в Парижі. Колишні¹⁾ змовляються; патріоти ходять босі; аристократів, заарештованих 9-го березня, вже звільнено; розкішні коні, що повинні б були запрягатися до гармат на границі, обляпують нас болотом на вулиці; хлібина на чотири фунти коштує три франки й дванадцять су; в театрах виставляють непристойні п'єси; і Робесп'єр скаже гільйотинувати Дантона.

— Як-раз!—мовив Дантон.

Робесп'єр уважно розглядав карту.

— От, чого треба,—раптом покликнув Марат,— треба диктатора. Робесп'єре, ви знаєте, що я хочу диктатора.

Робесп'єр підвів голову.

— Знаю, Марате, вас або мене.

— Мене або вас,—сказав Марат.

Дантон буркнув крізь зуби:

— Тільки спробуйте диктатури!

Марат побачив, що Дантон насупив брови.

— Слухайте,—знов почав він.—Останнє зусилля. Погодьмося. Становище варто того. Хіба ж ми вже не були в згоді за-для дня 31 травня? Справа з угодою тепер ще важливіша, ніж жирондизм, бо він лише подобиця. Є трохи правди в тому, що ви кажете; але правда, цілковита правда, правдива правда, лише в тому, що я кажу. На полудні—федералізм; на заході—роялізм; в Парижі поєдинок між Конвентом і Комуною; на границях Кюстін одступає, а Дюмур'є зраджує. Що ж то таке оте все? То роз'єднання. А чого нам треба? Єдності. У ній рятунок. Але поспішаймо. Треба щоб Париж узявся керувати революцією. Як що ми прогаймо одну годину, то завтра вандейці можуть бути в Орлеані, а прусаки в Парижі. Я згоджуюсь у цьому з вами, Дантоне, я дарую вам тес, Робесп'єре. Нехай. Ну, а висновок з цього—диктатура. Візьмімо диктатуру. Ми

1) Колишні—так звали панів, аристократів.

трое являємо революцію. Ми три церберові голови. З тих трьох голів одна говорить,—то ви, Робесп'єре; друга гарчить,—то ви, Дантоне...

— Третя кусає,—мовив Дантон,—то ви, Марате.

— Всі три кусають,—мовив Робесп'єр.

Всі замовкли. А потім розмова, повна зловісних вибухів, розпочалася знову:

— Слухайте, Марате,—перше ніж поєднатися, треба знати один одного. Як ви довідалися, що я вчора ввечері казав Сен-Жюстові?

— То вже моя справа, Робесп'єре.

— Марате!

— То мій обов'язок вияснити собі все і моє діло довідуватися про все.

— Марате!

— Мені подобається все знати.

— Марате!

— Робесп'єре, я знаю, що ви говорили до Сен-Жюста, так само, як знаю, що Дантон говорив до Лякруа; так само, як я знаю, що діється на побережжі Театен, в отелі Лябрифа, у вертепі, куди сходяться емігранські німфи; так само, як я знаю, що робиться в домі Тіль коло Гонеса, що належить Вальмеранжеві, колишньому завідувачеві пошт; туди колись ходили Морі й Казале, а потім ходили Сіє і Верньйо, а тепер туди ходить раз на тиждень хтось інший.

Кажучи тее «хтось інший», Марат глянув на Дантона.

Дантон покликнув:

— Коли б я мав влади хоч на два гроші, то сталося б щось страшне.

Марат провадив далі:

— Я знаю, що ви казали, Робесп'єре, так само, як я знаю, що робилося в Темпльській вежі, як там годували на сало Людовика XVI, так добре годували, що лише за один місяць вересень вовк, вовчиця й вовченята з'їли сорок шість кошків персиків. А тимчасом

люд голодував. Я знаю так само, що Ролан переховувався в помешканні, що виходить на задній двір на вулиці Гарп; я знаю, що шістьсот списів 14-го липня зробив Фор, слюсар герцога Орлеанського; я знаю, що роблять у Сен-Гілер, Сілерієвої коханки; тими днями, як буває баль, сам старий Сілері натирає крейдою паркету у жовтій салоні на вулиці Нев-де-Матюрен; там обідали Бюзо й Керсен. Саладен там обідав 27-го, а з ким, Робесп'єре? З вашим приятелем Лясурсом.

— Балаканина,—буркнув Робесп'єр.— Лясурс не мій приятель.

І додав замислено:

— Однак у Лондоні є вісімнадцять фабрик фальшивих асигнацій.

Марат провадив далі спокійним голосом, але з легеньким тремтінням, що наводило жах:

— То все змова визначних людей. Так, я все знаю, не дивлячись на те, що Сен-Жюст зове державним мовчанням...

Марат підкреслив цей вираз наголосом, глянув на Робесп'єра й далі говорив:

— Я знаю, що говорять у вас при столі в ті дні, як Леба запрошує Давида на обід, що зготувала його наречена, Елізабет Дюплей, ваша майбутня братова, Робесп'єре. Я величезне народне око і з глибини свого льоху я дивлюсь. Так, я бачу, так, я чую, так, я знаю. Вам досить малого. Ви милуетесь самі на себе. Робесп'єр дає любовати на себе своїй пані де Шалябр, дочці того маркіза де-Шалябр, що грав у віста з Людовиком XV того вечора, як скарали на смерть Даміяна. А як же, високо задирають голову. Сен-Жюст не вилазить з краватки. Лежандр коректний, новий кафтан, біла камізелка й жабо, щоб примусити забути про свого хвартуха. Робесп'єр гадає, що історія захоче знати, що він мав оливковий сурдут на Установчих Зборах і небесно-блакитний у Конвенті. Він має свого портрета на всіх стінах своєї хати...

Робесп'єр перебив ще спокійнішим голосом, ніж говорив Марат.

— А ви, Марате, маєте свого портрета у всіх виходках.

Вони далі провадили розмову таким тоном, ніби звичайну балачку, повільність мови підкреслювала гострість виразів і відповідей на них і додавала якоїсь іронії до погроз.

— Робесп'єре, ви взивали тих, що хтять повалення тронів, Дон Кіхотами людського роду.

— А ви, Марате, після 4 серпня в 559 числі «l'Ami du Peuple», ага! я затямив число, це корисно,—ви намагали, щоб панам повернули їх титули. Ви казали: «Герцог завжди лишається герцогом».

— Робесп'єре, на засідання 7 грудня ви оборонили Роланову жінку проти Віярда.

— Так само, як мій брат боронив вас, Марате, коли на вас нападалися якобинці. Що це доводить? Нічого.

— Робесп'єре, знають той кабінет у Тюільрі, де ви сказали до Гара: «Мені вже обридла революція».

— Марате, тут у цьому шинку ви обнімали Барбару 29 жовтня.

— Робесп'єре, ви сказали до Бюзо: «Що то таке республіка?»

— Марате, в цей шинок ви запрошували на сніданок по троє марсельців з кожного загону.

— Робесп'єре, ви кажете, щоб вас проводив дужий босяк, озброєний ломакою.

— А ви, Марате, напередодні 10 серпня просили Бюзо, щоб він допоміг вам втекти до Марселю, передягши вас за жокея.

— Підчас судів у вересні ви заховалися, Робесп'єре.

— А ви, Марате, ви показалися.

— Робесп'єре, ви кинули на землю червону шапку.

— Авже ж, бо її надягнув зрадник. Те, що прикрашає Дюмур'є, бруднить Робесп'єра.

— Робесп'єре, ви відмовилися закрити покривалом голову Людовикові XVI, як проходили салдати з Шатов'є.

— Я зробив краще, ніж закривати йому голову, я йому відтяв її.

Дантон умішався, ніби олію підлив до вогню.

— Робесп'єре, Марате, заспокойтеся,—мовив він. Марат не любив, щоб його називали другим. Він озирнувся.

— Чого ще плутається Дантон?—сказав він.

Дантон скочив.

— Чого я плутаюся? Ось чого. Бо не треба братовбивства; бо не треба боротьби між двома людьми, що служать народові; бо вже досить війни з чужинцями; бо вже досить війни горожанської; буде забагато ще її війни хатньої; бо то я зробив революцію й не хочу, щоб її розроблювали. От чого я плутаюся.

Марат відповів, не підіймаючи голосу:

— Розплутайте-но свої рахунки.

— Мої рахунки!—покликнув Дантон.—Ідіть спитайте про них у Аргонських переходів; у звільненої Шампані, в завойованій Бельгії, у війська, де я вже чотири рази підставляв свої груди під гармати! Ідіть спитайте про них у площі Революції, в ешафоту 21-го січня, в трона, зваленого на землю, в гільйотини, тої вдови...

Марат перебив Дантона:

— Гільйотина—діва; на неї лягають, але не запліднюють її.

— Що ви там знаєте?—мовив Дантон,—я її заплідню, я!

— Побачимо,—сказав Марат.

І усміхнувся.

Дантон зобачив той усміх.

— Марате, — закричав він, — ви потайна людина,

а я людина вільного повітря, ясного світла. Я ненавижу гадяче життя. Мені не личить бути мокрицею. Ви живете в льоху; я живу на вулиці. Ви ні з ким не маєте зносин, а мене кожен перехожий може бачити й може говорити зо мною.

— Хороший хлопче, хочете зайти до мене?—буркнув Марат.

І, переставши усміхатися, він знов заговорив рішуче:

— Дантоне, дайте рахунок з тридцяти трьох тисяч екою металевих грошей, що Монмарен заплатив вам королевим іменем, щоб ніби-то винагородити вас за прокурорські обов'язки в Шатле.

— Я брав участь у 14 липня, — сказав Дантон погордливо.

— А комора з меблями? А королівські діаманти?

— Я брав участь у 6 жовтня.

— А крадіжка вашого alter ego Ля Круа в Бельгії?

— Я брав участь у 20 червня.

— А позички зроблені Монтансьє?

— Я примусив людей вернутися з Варену.

— А оперова заля, що будується на ті гроші, що ви постачили?

— Я озброїв паризькі секції.

— А сто тисяч ліврів таємних фондів міністерства юстиції?

— Я зробив 10 серпня.

— А два мільйони таємних видатків Зібрання, що ви взяли з них четвертину?

— Я спинив ворожий наступ і загородив дорогу каоліції з королів.

— Проституований!—сказав Марат.

Дантон випростався жахливий.

— Так,—покликнув він,—я публічна дівка, я продав своє тіло, але врятував світ.

Робесп'єр взявся гризти собі нігті. Він не міг ані сміятися, ані всміхатися. У нього не було ані сміху, тої

Дантової блискавки, ані усміху, того Маратового шпигання.

Дантон знов почав:

— Я немов океан; я маю свій приплив і відплив; як море спаде,—видко моє дно, як море здіймається,—видко мої хвилі.

— Вашу піну,—сказав Марат.

— Мою бурю,—сказав Дантон.

Одночасно з Дантоном підвівся й Марат. Він теж вибухнув. Гадука раптом обернулася в дракона.

— Ага!—гукнув він.—Ага! Робесп'єре, ага! Дантоне! ви не хтіли слухати, що я говорив! Гаразд, я вам кажу, що ви пропали. Ваша політика кінчається на тому, що неможливо йти далі; ви вже не маєте виходу; і ви робите таке, що зачиняє перед вами всі двері, окрім дверей до могили.

— В тім наша величність,—сказав Дантон.

І він здвигнув плечима.

Марат провадив далі:

— Дантоне, стережись, Верньйо теж має широкого рота й товсті губи і гнівні брови. Верньйо теж покований віспою, як Мірабо та як ти, але не дивлячись на це було 31 травня. А! ти здвигаєш плечима. Часами від здвигання плечима спадає голова. Дантоне, я тобі кажу, твій грубий голос, твоя попущена краватка, твої м'які чоботи, твої маленькі вечері, твої великі кешені, це все як-раз для Люїзети.

Люїзета,—то було приятельське ім'я, що ним Марат називав гільйотину.

Він провадив далі:

— Що ж до тебе, Робесп'єре, то ти людина повздержна, але то тебе не врятує ні від чого. Іди, пудруйся, чисться, строй з себе джигуна, справляй білизну, хизуйся, закучерявлюйся, а все ж не минеться тобі піти на Гревський майдан; читай Брауншвейзьку прокламацію, а все ж з тобою обійдуться, як з царевбивцем

Даміяном; ти запинаєшся чотирма шпильками, поки тебе не розіпнуть чотирма кіньми.

— Кобленський відгомін!—мовив Робесп'єр крізь зуби.

— Робесп'єре, я не чийсь відгомін, я крик усіх. А! ви ще молоді. Скільки тобі років, Дантоне? Тридцять чотири. Скільки тобі років, Робесп'єре? Тридцять три. Ну, а я, я жив завжди, я старе людське страждання, я маю шість тисяч років.

— То правда,—мовив Дантон,—від шости тисяч років Каїн заховувався в ненависті, як жаба в каменю; брила розбилася, Каїн вискочив межі люди, ото й є Марат.

— Дантоне!—покликнув Марат. І тьмянний блиск з'явився в його погляді.

— Ну, чого?—сказав Дантон.

Так розмовляло тих трое страшних людей. Сварка межі громами.

III.

Здригання глибоких струн.

Розмови припинилися. Тії титани поринули на хвилину кожен у свої думки.

Гідри турбують левів. Робесп'єр дуже зблід, а Дантон дуже почервонів. Обидва здригнулися. Похмурі Маратові зіниці згасли; спокій, владний спокій знов з'явився на обличчі цієї людини, що її боялися страшні.

Дантон почував, що він подоланий, але не хтів здаватися. Він знов заговорив:

— Марат дуже голосно говорить про диктатуру й єдність, але він має силу лише нищити.

Робесп'єр, розтуливши свої тонкі губи, додав:

— Моя думка така сама, як у Анахарсиса Клотса; я кажу: ні Ролана, ні Марата.

— А я,—відповів Марат,—я кажу: Ні Дантона, ні Робесп'єра.

Він пильно подивився на них обох і додав:

— Дозвольте мені дати вам раду, Дантоне. Ви закохані, ви мрієте про одруження, не мішайтеся більше до політики, майте розум.

І, відступивши на крок до дверей, щоб вийти, він так зловісно попрощався з ними:

— Прощайте, панове.

Дантон і Робесп'єр здригнулися.

В ту хвилину якийсь голос залунав у глибині залі й промовив:

— Ти помиляєшся, Марате.

Всі озирнулися. Підчас гострої Маратової мови, помітно для них, хтось увійшов дверима в глибині.

— Це ти, громадянине Сімурдене,—сказав Марат.— Здоров.

То був справді Сімурден.

— Я кажу, що ти помиляєшся, Марате,—знов сказав він.

Марат позеленів, то був його спосіб бліднути.

Сімурден додав:

— Ти корисний, але Робесп'єр і Дантон конче потрібні. На що їм загрожувати? Єдності, єдності, громадяни! Народ хоче, щоб єдналися.

Той вступ зробив вражіння холодної води і так само, як чужа людина, нахопившись на родинну сварку, заспокоїв, коли не в глибині, то принаймні зверху.

Сімурден наблизився до столу.

Дантон і Робесп'єр знали його. Вони часто помічали на публічних трибунах у Конвенті цього дужого, похмурого чоловіка, і бачили, як народ вітав його.

Однак Робесп'єр був формаліст і спитав його:

— Громадянине, як ви сюди увійшли?

— Він з Єпископства,—відповів Марат і в його голосі почувалася якась покора.

Марат нехтував Конвентом, провадив Комуни й боявся Єпископства.

То закон.

Мірабо почуває, що в невідомій глибині ворухиться

Робесп'єр, Робесп'єр почуває, що ворушиться Марат, Марат почуває, що ворушиться Ебер, Ебер почуває, що ворушиться Бабеф. Поки підземні шари в спокої, людина політики може ходити; але під найреволюційнішими є під-грунт, і найодважніші спиняються стурбовані, коли почувають у себе під ногами той рух, що вони створили на свою голову. Лише геній і цнота великих революціонерів вміє відрізнити той рух, що походить з заздрісної жадоби, від того, що походить з принципів і може змагатися з першими й допомагати другим.

Дантон помітив, що Марат схиляється.

— О! Громадянин Сімурден тут не зайвий,—сказав він.

І простягнув руку Сімурденові.

Потім знов заговорив:

— Далєбі,—сказав він,—з'ясуймо становище громадянинові Сімурденові. Він прийшов доречі. Я представник од Гори, Рбесп'єр од Комітету громадського рятунку, Марат од Комуни, Сімурден од Єпископства. Він нас погодить.

— Гаразд,—сказав Сімурден поважно й просто.— В чому річ?

— У Вандеї,—відповів Робесп'єр.

— Вандея!—сказав Сімурден.

І казав далі:

— То велика загроза. Як що революція помре, то вона помре через Вандею. Одна Вандея страшніша, ніж десять Німеччин. Для того, щоб Франція жила, треба вбити Вандею.

Тих скілька слів привернули до нього Робесп'єра.

Однак Робесп'єр спитав в нього:

— Чи ви колишній священик?

Священицький вигляд не міг схватися від Робесп'єра. Він пізнавав у інших те, що мав в собі самому.

Сімурден одповів:

— Так, громадянине.

— Що з того?—покликнув Дантон.—Коли священники хороші, то вони вартіші, ніж інші люди. Підчас революції священники перетоплюються на громадян, як дзвони на гроші й гармати. Данжу—священик, Дону священник. Тома Лінде єпископ євський. Робесп'єре, ви сидите в Конвенті побіч Масье, єпископа бовеського. Великий вікарій Вогуа був у повстанському комітеті 10 серпня. Шабо капуцин. Панотець Жерль казав присягати в Же-де-Пом; абат Одран примусив оголосити, що Національне Зібрання вище за короля; абат Гут вимагав од Національного Зібрання, щоб зняли нап'яття над кріслом Людовика XVI; абат Грегуар викликав знищення королівської влади.

— Його підтримував блазень Коло-д'Ербуа,—поглузував Марат.—Вони вдвох впоралися; священник звалив трона, комедіант скинув додолу короля.

— Вернімося до Вандеї,—сказав Робесп'єр.

— Гаразд—спитав Сімурден, що ж там таке? Що вона робить тая Вандея?

Робесп'єр відповів:

— От що. Вона має проводаря. Вона робиться страшна.

— Хто ж той проводар, громадянине Робесп'єре?

— То колишній маркіз де Лянтенак, що титулує себе принцем бретанським.

Сімурден ворухнувся.

— Я його знаю, сказав він. Я був у нього священником.

Він подумав хвилину, і знов заговорив:

— З нього був бабій перше, ніж став вояка.

— Так, як Бірон, що був Лозеном,—сказав Дантон.

А Сімурден замислено додав:

— Так, це колишній гуляка. Він мусить бути страшний.

— Жакхливий,—сказав Робесп'єр.—Він палить села, добиває поранених, убиває полонених, розстрілює жінок.

— Жінок?

— Еге. Він казав розстріляти між иншим матір трьох дітей. Невідомо, що сталося з дітьми. До всього він уміє керувати. Він знає військову справу.

— То правда,—відповів Сімурден.—Він провадив Ганноверську війну і салдати говорили:—Рішельє зверху, Ляntenак знизу. Ляntenак правдивий генерал. Поговоріть про нього з вашим колегою Дюсо.

Робесп'єр на який час замислився. Потім його розмова з Сімурденом знов розпочалася.

— Ото ж, громадянине Сімурдене, цей чоловік у Вандеї.

— Відколи?

— Вже три тижні.

— Треба його оголосити по-за законом.

— То вже зроблено.

— Треба призначити ціну за його голову.

— Зроблено.

— Треба пообіцяти багато грошей тому, хто його піймає.

— Зроблено.

— Не асигнаціями.

— Зроблено.

— Золотом.

— Зроблено.

— І треба його гільйотинувати.

— Буде зроблено.

— Хто це зробить?

— Ви.

— Я?

— Так, вас призначать за делегата від Комітету громадського рятунку і дадуть уповноваження.

— Згоджуюся,—сказав Сімурден.

Робесп'єр був швидкий у виборі; прикмета державної людини. Він узяв з портфеля, що лежав перед ним, листок білого паперу з видрукованим на ньому заго-

ловком: «Французька Республіка, єдина й неподільна. Комітет громадського рятунку».

Сімурден говорив далі:

— Так, я згоджуюсь. Жахливий проти жахливого. Лянтенак лютий і я буду лютий. Смертельна боротьба з цим чоловіком. Я звільню від нього республіку, як що буде на те божа воля.

Він спинився, потім знов почав:

— Я священик; дарма, я вірю в бога.

— Бог вже зостарівся,—сказав Дантон.

— Я вірю в бога,—сказав Сімурден спокійно.

Робесп'єр похмуро потакнув головою.

Сімурден спитав:

— При кому я буду за делегата?

Робесп'єр відповів:

— При начальникові експедиційного загону, висланого проти Лянтенака. Але я вас попереджаю, це пан.

Дантон покликнув:

— Ото ще мені дурниця! Пан? Ну, то що? З панами так само, як з попами. Коли він добрий, то він чудовий. Панство, то забобон; а вже не слід мати забобонів ні в один бік, ні в другий, ні проти, ні за. Робесп'єре, хіба Сен-Жюст не пан? Флорель де Сен-Жюст, не взяв його кат! Анахарсис Клотс—барон. Наш приятель Шарль Гесе, що не промине ні одного засідання Кордельєрів,—принц, і брат Ляндграфа Гесе-Ротенбургського. Монто, Маратів друзяка,—маркіз де Монто. В революційному трибуналі є присяжний суддя піп, Вілят, і один присяжний суддя—пан, Леруа, маркіз де-Монфлябер. Обидва певні.

— А ви забуваєте,—додав Робесп'єр,—про голову суду революційного...

— Антонеля?

— Він же маркіз Антонель,—сказав Робесп'єр.

Дантон знов почав:

— Пан теж і Дамп'єр, що дав себе вбити за респу-

бліку перед Конде, пан і Борепер, що застрелився, аби не відчинити верденських воріт прусакам.

— Однак, не дивлячись на це,—буркотів Марат.— коли Кондорсе якось сказав:—Гракхи були пани, Дантон гукнув до Кондорсе:—Всі пани зрадники, починаючи з Мірабо й кінчаючи тобою.

Залунав поважний Сімурденів голос:

— Громадянине Дантоне, громадянине Робесп'єре, ви маєте рацію, що звіряєтеся, але люд не звіряється, і він не помиляється, що не вірить. Коли глядіти пана доручають священикові, — відповідальність подвійна, і треба, щоб священик був непохитний.

— Звичайно,—сказав Робесп'єр.

Сімурден додав:

— І невблаганий.

Робесп'єр почав:

— Ви добре кажете, громадянине Сімурдене. Ви матимете справу з молодою людиною. Ви будете мати на нього плив, бо ви вдвоє старші. Треба ним керувати, але й берегти треба. Здається він має військові здатності, всі відомості про це погоджуються між собою. Він має частину корпусу, відділеного від рейнської армії, щоб іти до Вандеї. Він прибув з границі, де він відзначився розумом і одважністю. Він чудово провадить експедиційного загону. Вже два тижні він не дає ходу тому старому маркізові Лянтенакові. Він натискає на нього й жене його поперед себе. Врешті він його припре до моря і скине в море. Лянтенак має хитрощі старого генерала, а він має сміливість молодого капітана. Цей молодий чоловік вже має ворогів і заздросників. Генеральний ад'ютант Лешел заздрить йому.

— Той Лешель, перебив Дантон,—хоче бути головним генералом, а має на свою користь лише один каламбур: «Il faut Léchelle pour monter sur Charette»¹⁾. А тимчасом Шарет його подужує.

¹⁾ Треба драбини, щоб улізти на воза.

— І він не хоче,—провадив далі Робесп'єр,—щоб хтось інший подолав Ляntenака. Нещастя вандейської війни в тому супірництві. Наші салдати герої, але мають поганих керівників. Звичайний гусарський капітан Шамбон входить до Сомюру, сурмлячи на сурму *Ça ira* він бере Сомюр; він міг би йти далі й рятувати Шоле, але він не має наказу, і він спиняється. Треба змінити всіх начальників у Вандеї. Ділять гвардійські корпуси, розпорошують сили; розкидана армія, то—паралізована армія; то скеля обернена в порох. В парамеському таборі залишилися самі намети. Між Трег'є й Дінамом є сто малих, непотрібних загонів, а з них можна було б скласти цілу дивізію і вкрити нею беріг. Лешель, спираючись на Парена, забрав військо з північного берега ніби то для того, щоб захистити південний беріг, і таким чином відкрив Францію англійцям. Півмільйона селян повстанців і десант з Англії до Франції, такий план у Ляntenака. Молодий начальник експедиційного загону йде слід у слід за тим Ляntenаком, тисне його, побиває його, без Лешелевого дозволу; а Лешель—його начальник; от Лешель і доносить на нього. Думки про цього молодого чоловіка поділилися: Лешель хоче його розстріляти; Прієр де ля Марн—хоче його зробити генеральним ад'ютантом.

— Мені здається,—сказав Сімурден,—що цей молодий чоловік має хороші прикмети.

— Але він має одну ваду!

То була Маратова увага.

— Яку?—спитав Сімурден.

— Милосердя,—сказав Марат.

І далі провадив:

— Він твердий в битві й м'який після неї. Він робиться ласкавий, прощає, милує, захищає черниць, рятує жінок і дочок аристократів, випускає полонених, звільняє священників.

— Велика хиба,—промовив стиха Сімурден.

— Злочин,—сказав Марат.

— Часами,—сказав Дантон.

— Часто,—сказав Робесп'єр.

— Сливе завжди,—мовив знов Марат.

— Коли маєш справу з ворогами батьківщини, завжди злочин,—сказав Сімурден.

Марат звернувся до Сімурдена:

— А що-б ти зробив республіканському начальникові, колиб він випустив на волю роялістського начальника?

— Я був би такої самої думки, як Лешель, я казав би його розстріляти.

— Або гільйотинувати,—сказав Марат.

Дантон засміявся.

— Мені однаково до сподоби й одне й друге.

— Ти певен, що матимеш одно або друге, —буркнув Марат.

І його погляд, залишивши Дантона, вернувся знов до Сімурдена.

— Ото ж, громадянине Сімурдене, як що республіканський начальник схибить, то ти йому скажеш одтяти голову?

— В одній добі.

— Гаразд,—мовив Марат,—я згоджуюся з Робесп'єром, треба послати громадянина Сімурдена за комісара від Комітету громадського рятунку до начальника загону берегової армії.

— Як же там зветься той начальник?

— То якийсь колишній пан.

І почав перегортати папери.

— Даймо пана на догляд священикові,—сказав Дантон.—Я не вірю священикові, як він сам; я не вірю панові, як він сам; як же ж вони вкупі, то я їх не боюся; один за одним наглядатиме й все буде гаразд.

Обурення, властиве Сімурденовим бровам, загострилося; але, очевидячки, знаходячи, що увага в суті своїй справедлива, він і не глянув на Дантона, а заговорив своїм суворим голосом:

— Як що доручений мені республіканський начальник схибить хоч на один крок, йому буде смертна кара.

Робесп'єр, дивлячись у папери, сказав:

— Ось його прізвище. Громадяниніне Сімурдене, ви матимете повну волю над колишнім віконтом. Він зветься Говен.

Сімурден зблід.

— Говен!—скрикнув він.

Марат помітив Сімурденову блідність.

— Віконт Говен!—проказав Сімурден.

— Так,—сказав Робесп'єр.

— То що?—сказав Марат, пильно дивлячись на Сімурдена.

Хвилину панувала тиша. Марат знов почав:

— Що ж, громадяниніне Сімурдене, ви приймаєте комісарські обов'язки при начальникові Говенові на тих умовах, що ви самі визначили? Згода, чи ні?

— Згода,—відповів Сімурден.

Він все більше та більше блід.

Робесп'єр взяв перо, що було біля нього, написав своїм повільним і гарним письмом чотири рядки на листку, що мав у заголовку: «Комітет громадського рятунку», підписав і передав листка й перо Дантонові; Дантон підписав, а Марат, що не відривав свого погляду від блідого Сімурденового обличчя, підписав після Дантона.

Робесп'єр, взявши назад листка, поставив на ньому дату й віддав Сімурденові, а той прочитав:

«Республіки року другого.

Цим дається вповноваження громадянинові Сімурденові, комісарові, делегованому від Комітету громадського рятунку при громадянинові Говенові, начальникові експедиційного загону побережної армії.

Робесп'єр, Дантон, Марат».

А нижче підписав:

«28 червня 1793 року».

Революційний, так званий цивільний, календар ще не існував у ту пору, і Конвент ухвалив його на пропозицію Рома лише 5 жовтня 1793 р.

В той час, як Сімурден читав, Марат дивився на нього.

— Марат півголосом, ніби сам до себе, сказав:

— Треба буде все це визначити докладніше декретом од Конвенту або особливою постановою Комітету громадського рятунку. Треба щось зробити.

— Громадянине Сімурдене,—спитав Робесп'єр,—де ви живете?

— В Комерційному Суді.

— Дивись ти, я теж,—сказав Дантон,—ви мій су-сіда.

Робесп'єр почав знов:

— Не можна гаяти й хвилини. Завтра ви одержите законне вповноваження з підписами всіх членів Комітету громадського рятунку. А це лише затвердження доручення, що акредитуватиме вас власне при наших делегатах Філіпо, Прієр де ля Марні, Лекуантрі, Альк'є та інших. Ми знаємо, хто ви такий. Ваші вповноваження необмежені. Ви можете призначити Говена за генерала, або послати його на ешафот. Ви одержите своє вповноваження завтра о третій годині. Коли ви виїдете?

— О четвертій годині,—сказав Сімурден.

І вони розійшлися.

Вернувшись додому, Марат попередив Симонну Еврар, що він піде завтра до Конвенту.

КНИГА ТРЕТЯ.

К о н в е н т.

І.

Конвент.

Ми наближаємося до великого верху.

Ось Конвент.

Погляд замирає, побачивши той шпиль.

Ніколи нічого вищого не з'являлося на людському обрію.

Є Гімалаї і є Конвент.

Конвент, може, найвищий пункт у історії.

За життя Конвенту,—бо зібрання живе,—не здавали собі справи з того, що він таке. Сучасники не помітили як-раз його величи; занадто злякалися, щоб за-сліплюватись. Все, що велике, наводить святобливий жах. Любувати на середнє та на горби—легко; але те, що занадто високе,—чи то геній, чи гора, зібрання, чи високий мистецький твір,—як на нього дивитися занадто зблизька, жахає. Кожен верх здається перебільшенням. Сходити на гору втомно. Доводиться задихуватися на кручах, обсковзуватися на схилах, ранитися об скелі, що становлять красу; потоки, пінячись, виказують безодні; хмари ховають шпилі, сходити на верх—так само жахливо, як і падати. А через те, більше страху, ніж захвату. З'являється дивне почуття, огида до великого. Бачиш прірви, не бачиш високостей; ба-

чиш потвору, не бачиш чуда. Така думка була спочатку про Конвент. До нього придивлялися короткозорі, він був створений, щоб на нього споглядали орли.

Тепер він у перспективі, і вимальовується на глибокому небі, в ясній і трагічній долині, безмірним профілем французької революції.

II.

14 липня звільнило.

10 серпня вразило, немов блискавка.

21 вересня заснувало.

21 вересня, рівнодення, рівновага. Терези. Під тим знаком Рівності й Справедливости, як завважив Ром, було проголошено республіку. Сузір'я зробило об'яву.

Конвент був перше народове втілення. Дякуючи Конвентові, розгорнулася нова велика сторінка і почалася теперішня майбутність.

Кожній ідеї треба видимого одягу, кожному принципі треба оселі; церква,—то бог у чотирьох стінах, кожній догмі треба храму. Коли з'явився Конвент, перш за все треба було зважити проблему, де йому міститися.

Спочатку взяли Манеж, потім Тюільрі. Поставили там раму, декорацію, малювання Давидової роботи, симетричні лавки, чотирикутну трибуну, рівнобіжні пілястри, підставці, подібні до плах, довгі простолінейні бруси, прямокутні комірки, де тиснувся люд і що звалися публічними трибунами, римський театровий намет, грецькі завіси, а серед тих простих кутів і серед тих простих ліній умістили Конвент; серед тої геометрії вмістили бурю. На трибуні червону шапку намалювали сірим. Роялісти спочатку сміялися з тої сірої червоної шапки, з тої неправдивої залі, з тих картонових монументів, з того пап'емашевого храму, з того пантеону з болота й харкотіння. Як швидко те все мусіло зникнути. Колонни було зроблено з клепок, склепіння

з драниць, барельєфи були цементові, гімси соснові, статуї гіпсові, мрамур намальований, стіни з полотна; і в тому тимчасовому Франція створила вічне.

Коли Конвент прийшов до Манежу, щоб там одбувати свої засідання, то стіни там були геть укриті афішами, що намножилися в Парижі за часів повороту з Варену. На одній було:—Король вертається. Палкувати того, хто його вітатиме, повісити того, хто його образить. На другій:—Спокій. Не здіймайте шапок. Він пройде перед своїми суддями. На третій:—Король цілився в народ. Він довго стріляв. Тепер народова черга стріляти. Ще на якійсь:—Закон! Закон! Серед тих стін Конвент судив Людовика XVI.

В Тюїльрі, куди Конвент перейшов засідати 10 травня 1793 року, та що звалося тоді Національним Палацом, заля засідань містилася в цілій просторіні між Годинниковим павільйоном, названим павільйоном Єдності, і павільйоном Марсан, названим павільйоном Волі. Флорин павільйон звався павільйоном Рівности. До залі засідань входилося великими сходами Жана Бюлана. Під другим поверхом, де містилося зібрання, цілий перший поверх у палаці був ніби довга сторожева заля, заставлена рушницями в козлах і похідними ліжками військових усякої зброї, що стерегли Конвенту. Зібрання мало почесну сторожу, що звалася «Конвентовими гренадерами».

Трьохбарвна стьожка відгорожувала палац, де було зібрання, від саду, де ходив сюди й туди люд.

III.

Кінчаймо розповідь про те, яка була заля засідань. Усе цікавить у тому страшному місці.

Перше за все, як увійти, вражала статуя Волі, між двома широкими вікнами.

Сорок два метри завдовжки, десять метрів завширшки, одинадцять метрів заввишки, такі були розміри того, що було королевим театром, і стало революційним театром. Чепурна та пишна заля, що збудував Вігарані для двораків, зникла під тесаним зрубом, що в 93 році мусів витримувати вагу народу. На тому зрубі стояли публічні трибуни, а він мав,—подробиця варта уваги,—за єдину підпору один стовп. Той стовп був з одної колоди в десять метрів. Не багато каріятид працювало так, як той стовп; він роками підтримував тяжкий тиск революції. Він витримував поклики, ентузіазм, лайку, галас, метушню, безмежний гнівний хаос, бунт. І не зігнувся. Після Конвенту він бачив Раду Найстарших. 18 брюмера його змінило.

Персьє тоді замість дерев'яного стовпа поставив мармурові колонни, що тривали коротший час.

В архітектів буває часом чудний ідеал. Архітект з вулиці Ріволі мав за ідеал траєкторію гарматного ядра, архітект з Карлсрує мав за ідеал віяло; велетенська комодна шухляда була, здається, за ідеал у того архітекта, що збудував ту залю, де Конвент відбував засідання з 10 травня 1793 року; то було щось довге, високе й вузьке. До одного великого паралелограмового боку прислонили велике півколо; то був амфітеатр з лавок для представників, без столів і пюпітрів; Гаран-Кулон, що багато писав, писав на коліні; напроти лавок—трибуна; перед трибуною погруддя Лепельтьє-Сен-Фаржо; за трибуною президентове крісло.

Погруддя було трохи вище за край трибуни, а через те пізніше його зняли звідти.

Амфітеатр був з дев'ятнадцяти півкруглих лавок, що стояли східцями одна за одною; підвалини з лавок продовжували той амфітеатр до кутків.

Внизу в підкові коло підніжжя трибуни стояли пристави.

По один бік трибуни, в рамі з чорного дерева висів на стіні аркуш паперу в дев'ять футів завдовжки; на

двох його сторінках, розгорожених ніби скипетром, була декларація прав людини; по другий бік було порожнє місце, а потім на ньому повісили таку саму раму з Конституцією II-го року, її дві сторінки розгрожувалися мечем. Вище трибуни, над головою в промовця, тремтіли, виходячи з глибокої ложі на два відділи повної людей, три величезні трьохбарвні прапори, сливе горизонтальні, сперті на престол з написом: «Закон». За тим престолом стояла, наче сторожа над вільним словом, величезна римська в'язка різок з сокирою, висока, як колонна. Велетенські статуї стояли при стіні, обличчям до представників. Президент мав праворуч себе Лікурга, ліворуч—Солона; вище Гори був Платон.

Тії статуї мали за підставці звичайні куби, поставлені на довгому бар'єрі, що йшов навкруги залі й відділяв люд од Зібрання. Споглядачі спиралися ліктями на той бар'єр.

Рама з чорного дерева на Декларації прав людини доходила до бар'єру й зачіпала малюнок на ньому, ламаючи просту лінію, що примушувало Шабо бурчати. «Це негарно»,—казав він до Вадьє.

У статуй на голові були дубові й лаврові вінки.

Зелена драперія, з намальованими на ній темнішою зеленою фарбою такими самими вінками, спадала великими простими фалдами від галерейного гзимсу й укривала низ стіни у залі, де було зібрання. Вище неї стіна була біла й холодна. У цю стіну заглиблювалися, немов видовбані різакон, без виступів і без окрас два поверхи публічних трибун, чотирикутні внизу, круглі наверху; відповідно до правила,—бо Вітрува ще не скинули з трону,—архівольти були над архітравами. Було по десять трибун на кожному великому боці залі, а на кінцях по дві величезних ложі; всього двадцять чотири. Туди натискалися юрби люду.

Споглядачі з нижніх трибун виходили за свої межі на всі краї й групувалися на всіх архітектурних висту-

пах. Довгий залізний брус, міцно причеплений на високості грудей, був за перила для вищих трибун і забезпечував споглядачів од натиску метушливої юрби, що сходила по сходах. Але одного разу якогось чоловіка таки скинули в зібрання; він падаючи, затримався за Масьє єпископа Бовеського, не вбився й сказав:—От, і єпископ придатний до чогось.

Конвентова заля могла вмістити дві тисячі осіб, а в дні повстань—три тисячі.

Конвент мав по два засідання, одне денне, одне вечірне.

Спинка на президентовому кріслі була кругла з позолоченими цвяхами. Його стіл підтримували одноногі крилаті потвори, що ніби вийшли з апокаліпсису, щоб бути при революції. Здавалося, що їх випрягли з Єзекиїлової колесниці, щоб тягти ганебного Самсонового воза.

На президентовому столі був великий дзвінок, сливе дзвін, великий мідний каламар і велика книга, оправлена в пергамент; то була книга протоколів.

Стяті голови, настромлені на кінець списа, капали кров'ю на той стіл.

На трибуну йшли дев'ятьома сходинками. Ті сходинки були високі, круті й досить невідгідні; одного разу на них спіткнувся, сходячи, Жансоне.—Це сходи до ешафоту!—сказав він.—Вчися ходити ними!—гукнув йому Кар'є.

Там, де стіна здавалася занадто голою, в кутках залі, архітект попричіплював для окраси в'язки різок з сокирою зверху.

Праворуч і ліворуч од трибуни на підставцях стояли два канделябри дванадцять футів високі, на них було по чотири пари ламп. В кожній публічній ложі був такий самий канделябр. На підставцях тих канделябрів були скульптурні кола; люд називав їх «гільйотинним намистом».

Лавки зібрання доходили сливе до бар'єру коло трибуни; представники й народ могли розмовляти.

Виходи з трибуни одкривалися до лабіринту з коридорів, повних часами дикого галасу.

Конвент сповнював палац й виливався аж до сусідніх отелів, до Лонгвілевого отелю, до отелю Куаньї. До цього отелю Куаньї після 10 серпня, як що вірити листові лорда Бредфарда, перенесли королівські меблі. Треба було два місяці, щоб спорожнити Тюільрі.

Комітети містилися навкруги залі; в павільйоні Рівности—законодавство, хліборобство й торг; в павільйоні Волі—морська справа, колонії, фінанси, асигнації, громадський рятунок; в павільйоні Єдности—війна.

Комітет загальної безпечности сполучався безпосередньо з Комітетом громадського рятунку темним коридором; той коридор і вдень і вночі освітлював лихтар; туди приходили шпиги зо всіх партій. Там розмовляли тихо.

Бар'єр у Конвенті скільки разів переміщали. Звичайно він містився праворуч од президента.

На кінцях залі дві сторчові перегородки, що закривали з правого й лівого боку концентричні півкола амфітеатру, лишали між собою й стіною два коридори, вузькі й глибокі, до яких відчинялося двоє темних квадратних дверей. Тудою входили й виходили.

Представники входили просто до залі дверима, що були з тераси Фейльєнів.

Заля, слабо освітлена вдень крізь бліді вікна, зле освітлена, як смеркне, тьмяним світлом, була якась нічна. Тее півсвітло додавалося до вечірньої темряви; засідання при лампах були сумні. Один одного не бачили; з одного кінця залі на другий з права на ліво, гурти невиразних постатей ображали одні одних. Зустрічалися, не пізнаючи один одного. Одного разу Ляньєло, біжучи на трибуну, наскакує на когось у коридорі для входу.

— Вибач, Робесп'єре,—каже він.—За кого ти мене

вважаєш?—відповідає хрипкий голос.—Вибачай, Марате,—каже Ляньєло.

Внизу праворуч і ліворуч од президента були дві особливі трибуни; бо, дивна річ, у Конвенті бували привілейовані споглядачі. То були єдині трибуни, що мали драперії. Посеред архітраву дві золоті китиці піднімали ту драперію. Народні трибуни були голі.

Все те разом було несвітське, дике, правильне. Коректність у дикості ;до певної міри така була й вся революція. Конвентова зала була найдоконаніший зразок того, що артисти називають з того часу «месидоровою архітектурою». Вона була масивна й порожня. Будівничі тих часів уважали симетричне за гарне. Останнє слово Ренесансу було сказано за Людовика XV, і настала реакція. Благородне довели до несмаку, а чистоту до нудности. Суворість існує в архітектурі. Після сліпучих оргій форми й барви у вісімнадцятому столітті, мистецтво призначило собі диету й не дозволяло нічого, окрім простої лінії. Такий поступ доходить до негарного. Мистецтво зійшло до скелету, от що то за явище. То невігода такої мудрости й повздержности; стиль—такий поміркований, що аж стає пісний.

По-за всяким політичним почуттям, вважаючи лише на архітектуру, якесь здригання проймало від цієї залі. Невиразно пригадуєш собі колишній театр, ложі прибрані в гірлянди, стелю з блакиту й пурпуру гранчасту люстру, жирандолі з діамантовим одблиском оббитя барви голубиної шийки, силу амурів і німф на завісі й драперіях, усю королівську й чемну ідилію, мальовану, скульптовану й позолочену, що сповнювала своїм усміхом це суворе місце; а бачиш всюди навколо себе ті тверді простолінейні кутки, холодні й різкі, як сталь; так ніби гільйотинував Буше Давид.

IV.

Хто бачив зібрання, той вже не думав про залю. Хто бачив драму, той не думав про театр. Нема нічого

потворнішого й нічого величнішого. Юрба героїв, череда боягузів. Хижі звірі на горі, плазуни в болоті. Там кишили, штовхалися ліктями, один одного провокували, один одному загрожували, змагалися й жили всі ті борці, що тепер уже стали привидами.

Титанічний перелік.

Праворуч—Жиронда, легіон змисленників; ліворуч—Гора, гурт бойців. По один бік: Брісо, що одержав ключі від Бастилії; Барбару, що його слухаються марсельці; Кервелеган, що мав під рукою брестський батальйон, розміщений в касарнях на Сен-Марсоському передмісті; Жансоне, що встановив вищість представників над генералами; фатальний Гаде, що йому одної ночі в Тюільрі королева показала сонного дофіна; Гаде поцілував дитину в чоло й примусив упасти батькову голову; Саль, хімеричний виказувач інтимности Гори з Австрією; Сільрі, правий кривий, так само, як Кутон, був лівий каліка; Лоз-Дюпере, що, як його один газетяр вилаяв злочинцем, то він його запросив на обід, кажучи: «Я знаю, що «злочинець», то—просто людина іншої думки, ніж ми»; Рабо-Сент-Етьєн, що почав свого альманаха 1790 року такими словами: «Револуція скінчилася»; Кінет, один з тих, що скинули Людовика XVI; янсеніст Камюс, що склав цивільну конституцію для духовенства, вірив у чудеса діякона Париса і що-ночі простягався перед розп'яттям у сім ліктів заввишки, прибитим до стіни в його кімнаті; Фоше, священик, що з Камілом Демуленом зробив 14 липня; Існар, що зробив злочин, кажучи: «П а р и ж б у д е з р у й н о в а н о, в т у ж с а м у х в и л и н у, я к Б р а у н ш в е й г к а з а в: «П а р и ж б у д е с п а л е н о»; Жакоб Дюпон, що перший закричав: Я а т е ї с т, а йому Робесп'єр одповів: А т е ї з м — т о а р и с т о к р а т и з м; Лянжюїне, сувора, видюща й одважна бретонська голова; Дюко, л'Еріяль де Бойє-Фонфред; Ребекі, що був за Пілада в Барбару; Ребекі подавався у відставку через те, що ще не гільйотинували Робесп'єра; Рішо, що змагався

проти того, щоб секції засідали без перерви; Лясурс, що висловив таку вбивчу думку: Горе вдячним націям! а коло підніжжя ешафоту мусів сам собі заперечити такими гордими словами, що він кинув монтаньярам: Ми вмираємо, бо народ спить, а ви помрете, бо народ прокинеється; Бірото, що примусив видати декрета про скасування недоторканости і скував таким чином, сам того не розуміючи, ножа та поставив ешафота для себе самого; Шарль Віллет, що захистив свою совість таким протестом: Я не хочу голосувати під ножами; Луве, автор Фобла, що мусів скінчити життя книгарем у Пале-Роялі з Лодоїзкою біля каси; Мерсьє, автор Паризької картини, що гукнув: Всі королі почували в себе на потилиці 21 січня; Марек, що клопотався «факцією стародавніх меж»; газетяр Кара, що стоячи під ешафотом, сказав до ката:—Мені прикро вмирати. Я б хотів побачити продовження; Віже, що називає себе гренадером другого Майен-е-Луарського батальйону та що, як йому загрожували публічні трибуни, гукнув: Я вимагаю, щоб, коли трибуни хоч слово скажуть, ми всі вийшли й пішли до Версалю з голими шаблями! Вюзо, що мав умерти з голоду; Валазе, що йому судилося вмерти від власного кинджала; Кондорсе, що мусів умерти в Бур-ля-Рен, що зробився Бур-Еґаліте, бо на нього виказав Горацій, що був у нього в кешені; Петіон, що йому доля судила, щоб у 1792 році його почитувала юрба, а в 1794 році з'їли вовки й ще двадцять інших, Понтекулан, Марбо, Лідон, Сен-Мартен, Дюсоль, перекладач Ювенала, що був у Ганноверському поході; Буало, Бертран, Лестер-Бове, Лесаж, Гомер, Гардіян, Менв'ель, Дюплантьє, Ляказ, Антібуль і на чолі Барнав, що його звали Верньйо.

По другий бік: Антуан-Люї-Леон Флорель де Сен-Жюст, блідий, низьке чоло, правильний профіль, таємничий погляд, глибокий смуток, двадцять три роки;

Мерлен де Тіонвіль, що його німці називали Feuer Teüfel, «вогнений чорт»; Мерлен де Дуге, злочинний автор закону про підозрілих; Субрані, що його паризький народ першого преріалю зажадав настановити за генерала; колишній кюре Лебон, що держав шаблю в тій руці, що раніш кропила святою водою; Біло-Варен, що передбачав у майбутньому таку магістратуру: не буде суддів, будуть арбітри; Фабр д'Еглантін, що зробив чудовий винахід, республіканський календар, так само, як Руже де Ліль мав високе натхнення, Марсельезу, але обидва без рецедивів; Манюель, прокурор у Комуні, що сказав: Як король помре, то не стане на одну людину менше; Гужон, що увійшов до Трипштадту, до Ньюштадту й до Шпейру й бачив, як тікало пруське військо; Лякруа, адвокат, що обернувся в генерала, зроблений кавалером святого Людовика за шість день перед 10 серпня; Фрерон-Терсит, син Фрерона—Зоїла; Рувль, неблаганий обшукувач залізної шафи; призначений до великого республіканського самогубства раніш, ніж убити себе того дня, як умирала б республіка; Фуше, душа, як у демона, обличчя, як у трупа; Камбула, друг отця Дюшена, що казав до Гільйотена: Ти з Фельянського клубу, а твоя дочка з якобинського клубу; Жаго, що відповідав на скарги про те, що в'язні голі: В'язниця—камінна одежа; Жавог, страшний розкопувач Сен-Деніських могил; Оселен, що засуджував на вигнання, а сам ховав у себе засуджену на вигнання пані Шарі; Бентаболь, що головуючи подавав знак трибунам, щоб вони плескали, або ганили; газетяр Робер, чоловік панни Керальйо, що писала: Ні Робесп'єр, ні Марат не приходять до мене; Робесп'єр прийде, коли захоче, а Марат—ніколи; Гаран-Кулон, що гордо вимагав, як Еспанія вмішлася до процесу Людовика XVI, щоб зібрання не зволало читати листа від короля до короля; Грегуар, єпископ спочатку гідний первісної церкви, що потім за ім-

перії затер республіканця Грегуара графом Грегуаром; Амар, що казав: Ціла земля засуджує Людока XVI. До кого ж апелювати? До планет; Рує, що сперечався 21 січня проти того, щоб стріляли з Пон-Нефської гармати, кажучи: Королева голова не повинна робити, падаючи, більше гомону, ніж голова всякої іншої людини; Шеньє, брат Андре; Вадье, один з тих, що клали пістолета на трибуну; Тані, що казав до Моморо:—Я хочу, щоб Марат і Робесп'єр поцілувалися при моєму столі в мене.—А діти живеш?—В Шарантоні.—То й не диво,—сказав Моморо; Лежандр, що був за різника французької революції, так як Прід був за різника англійської революції;—Ходи-но, я тебе заб'ю!—гукав він до Лянжюїне. А Лянжюїне відповів:—Кажі перше декретувати, що я віл; Коло д'Ербуа, той сумний комедіант, що мав на обличчі античну маску з двома ротами, що говорять так і ні, і похваляв одним ротом те, що ганьбив другим, безчестив Кар'є в Нанті й збожнював Шальє в Ліоні, послав Робесп'єра на ешафот, а Марата до Пантеону; Женіс'є, що вимагав смертної кари кожному, хто носитиме на собі медаль Людовик XVI замучений; Леонар Бурдон, шкільний учитель, що запросив до свого дому Мон-Жюраського старого; Тапсан, моряк, Гупіло, адвокат, Лоран Лекуантр, купець, Дюгем, лікар, Сержан, скульптор, Давид, маляр, Жозеф Егаліте, принц. Ще й інші. Лекуант-Пюїраво, що вимагав, аби Марата оголосили декретом за божевільного; Робер Лінде, непевний творець того спрута, що мав за голову комітет загальної безпечности та що вкривав Францію двадцять одною тисячою рук, що звалися революційними комітетами; Лебеф, що на нього Жіре-Дюпре в своєму Різді неправдивих патріотів написав такий вірш:

Лебеф ¹⁾ побачив Лежандра й заревів.

¹⁾ Le boeuf—віл.

Томас Пен, американець, і милосердний; Анахарсис Клотс, німець, барон, мільйонер, атеїст, ебертист, щирий; чесний Леба Дюплеїв друг; Ровер, один з рідких людей, що злі за-для злоти; бо мистецтво за-для мистецтва буває частіш, ніж гадають; Шарльє, що хотів, аби говорили Ви на аристократів; Тальян журливий і жорстокий, що зробив 9 термідора з любови; Камбасере, прокурор, що потім зробився принцем; Кар'є, прокурор, що став тигром; Ляпланш, що гукнув одного разу: Я вимагаю першенства для тої гармати, що стріляє на гвалт; Тюріо, що хотів відкритого голосування в революційних трибуналах; Бурдон де л'Уаз, що викликав на поєдинок Шамбона, виказав на Пена, та що на нього самого виказав Ебер; Фейо, що запропонував послати до Вандеї військо з паліїв; Таво, що 13 квітня був сливе за посередника між Жирондою й Горою; Верньє, що вимагав, аби жирондиські й монтаньярські проводарі йшли служити, як прості салдати; Ревбель, що замкнувся в Майнці; Бурбот, що під ним убито коня, як брали Сомюр; Гімберто, що керував військом Шербурзьких Берегів; Жар-Панвільє, що керував військом Рошельських Берегів; Лекарпантьє, що керував Канкальською ескадрою; Робержо, що на нього чекала пастка в Раштаді; Прієр де ля Марн, що в таборах носив свої старі еполети ескадронного начальника; Левасер де ля Сарт, що одним словом умовив Серана, командира Сент-Аманського батальйону, щоб він дав себе забити; Ревершон, Мор, Бернар де Сент, Шарль Рішар, Лекін'ю і на верху цього гурту Мірабо, що його звали Дантоном.

А по-за цими двома таборами і тримаючи їх обох у струні, стояла одна людина, Робесп'єр.

V.

Внизу гнувся жах, що може бути благородний, і страх, що завжди буває подлий. Під пристрастями, під героїзмом, під відданістю, під лютістю, понура юрба

анонімів. Низ у зібранні звався долиною. Там було все те, що колишеться; люди, що не зважаються, відступаються, відкладають до другого разу, чигають на інших, кожен кого небудь боїться; Гора, то були вибранці; Жиронда, то були вибранці; Долина, то була юрба. Долина резюмувала себе й конденсувала себе в Сієесі.

Сієес, глибока людина, що стала порожньою. Він спинився в третьому стані й не зміг знятися до народу. У деяких людей розум створений для того, щоб лишатися середнім. Сієес називав тигром Робесп'єра, що називав його кротом. Цей метафізик скінчив не на мудрості, а на обережності. Він був двораком, а не слугою в революції. Він брав лопату й ішов з народом працювати на Марсовім Полі, застрігшись до одного візка з Александром де Богарне. Він радив мати енергію, якої сам зовсім не виявляв. Він казав жирондистам: *Поставте гармату зі свого боку. Є змисленники борці; такі були, як Кондорсе з Верньйо, або, як Каміл Демулен, з Дантоном. Є мислителі, що хочуть жити,—такі були з Сієесом.*

І в найкращих чанах буває осад. Під Долиною було ще й Болото. Огидний застій, що крізь нього можна було бачити прозорість егоїзму. Там дрижало німе чекання тремтїїв. Не може бути нічого огиднішого й ганебнішого. Усяке безчестя й жодного сорому; потайна злість; бунт під рабством. Вони були цинічно налякані; вони мали всю відважність підлоти; вони воліли Жиронду, а вибирали Гору; розв'язання справи залежало від них; вони схилилися в той бік, де був успіх; вони віддали Людовика XVI до рук Верньйо; Верньйо віддали Дантонові, Дантона—Робесп'єрові, Робесп'єра—Тальянові. Вони ганьбили Марата живого й збожнювали Марата мертвого. Вони підтримували все, аж доки не перекидали всього. Вони мали нахил рішуче штовхати все, що хитається. Вони ставали на службу з умовою, що стають до когось тривалого, а через те, на їх погляд, хитання було зрадою їх. Вони були число, вони були си-

ла, вони були страх. А з того відважність ганебности.

З того сталося 31 травня, 11 жерміналя, 9 термідора; трагедії, що їх розпочали велетні, а розв'язали—карлики.

VI.

До цих людей, повних пристрастей, домішалися люди, повні мрій. Утопія була там у всіх своїх виглядах, у войовничому, що згоджувався на ешафот, і в лагідному, що касував смертну кару; привид з боку тиранів, янгол з боку народів. Поруч у одних був розум, що змагався, у других був розум, що висижував. Одні мали на думці війну, другі—мир. Один мозок, Карно, породжував чотирнадцять армій; другий мозок, Жан-Дебрі, міркував над всесвітньою, демократичною федерацією. Між тим несамовитим красномовством, між тим виттям і громом голосів бувала плідна тиша. Ляканаль мовчав і обмірковував план національної громадської освіти; Лянтена мовчав і творив початкові школи; Ревельєр Лепо мовчав і мріяв про те, щоб підняти філософію до гідности релігії. Інші знов міркували про справи дрібніші й позиточніші. Гітон-Морво досліджував справу оздоровлення шпиталів; Мер—знищення дійсного поневолення; Жан-Бон-Сент-Андре—скасування боргової в'язниці й арешту за борги; Ром обмірковував Шапову пропозицію; Дюбое—як впорядкувати архіви, Коран-Фюстьє, як утворити анатомічний кабінет і природничий музей; Гіомар—навігацію на річках і греблю на Шельді. Мистецтво мало своїх фанатиків і навіть своїх мономанів; 21 січня, в той час, як голова монархії падала на майдані Революції, Безар, представник Уази, пішов подивитися на Рубенсову картину, знайдену на якомусь горищі на вулиці Сен-Лазар. Артисти, промовці, пророки, такі люди-велетні, як Дантон, такі люди-діти, як Клотс, гладіатори й філософи, всі йшли до одної мети, до поступу. Ніщо їх не знеохочувало. Конвентова величність була в тому, щоб шукати, скіль-

ки є реального в тому, що люди зовуть неможливим. На одному кінці Конвенту Робесп'єр пильнував права; на другому кінці Кондорсе пильнував обов'язку.

Кондорсе був людина мрії й ясности; Робесп'єр був людина виконання; а часами, як суспільності старіються й настає кінцева криза, виконання визначає знищення. Революції мають два схили, один, щоб іти вгору, другий, щоб сходити вниз, на тих схилах містяться поверхами всі пори року, від льоду аж до квіток. Кожна смуга на тих схилах породжує людей відповідних до її підсоня, починаючи з тих, що живуть на сонці, та аж до тих, що живуть у блискавиці.

VII.

Показували один одному закуток у лівому коридорі, де Робесп'єр на вухо Гара,—Клав'єровому другові, сказав ті страшні слова:—К л а в ' е р з м о в л я в с я в с ю д и , д е л и ш е д и х а в . В тому самому кутку, вигідному для відокремлення й для висловлювання гніву півголосом, Фабр д'Еглантін сварився з Ромом і дорікав йому за спотворення свого календаря зміною Фервідора на Термідора. Показували той куток, де сиділи, доторкаючись один до одного ліктями, сім представників з Верхньої-Гарони, їх перших викликали, щоб вони виголосили свій вирок Людовикові XVI при голосуванні і вони так одповіли один по одному. Майль—Смерть. Дельма:—Смерть. Прожан:—Смерть. Кале:—Смерть. Ейраль:—Смерть. Жюльєн:—Смерть. Дезасі:—Смерть. Одвічний відгомін, що сповнює всю історію і що, з того часу, як існує людська справедливість, завжди відбиває могильну луну від судових стін. Серед бурхливої мішанини з обличь показували пальцем на всіх тих людей, що зняли трагічний гомін голосування; показували на Паганеля, що сказав—С м е р т ь . К о р о л ь к о р и с н и й л и ш е с в о є ю с м е р т ю ; на Міло, що сказав:—К о л и б с м е р т ь н е і с н у в а л а , т о с ь о г о д н і ї ї

треба було б вигадати; на старого Рафрона дю Труйє, що сказав:—Швидче смерть! На Гупіло, що гукнув:—Негайно ешафот. Смерть тяжча, коли з нею длатися; на Сієеса, що мав погребову стислість:—Смерть; на Тюріо, що відкидав вдавання до народу, яке запропонував Бюзо:—Що! з'їзди виборців! Що! сорок чотири тисячі судів! Безконечна розправа. Та ж голова Людовика XVI мала б час посивіти раніш, ніж упала б; на Огюстена-Бон-Робесп'єра, що після свого брата закричав:—Я не визнаю такої гуманності, що душить народи й прощає деспотам. Смерть! Вимагати відрочення, то значить замість того, щоб вдатися до народу, вдатися до тиранів; на Фусадуара, Бернарден Сен-П'єрового замісника, що сказав:—Мене жахає пролиття людської крові, але королівська кров, то не людська кров. Смерть; на Жана-Бон-Сент-Андре, що сказав:—Народ не буде вільний доки не вмере тиран; на Лявіконтрі, що проголосив таку формулу:—Доки тиран дише, воля душиться. Смерть! На Шатонефа Рандона, що кинув такий вигук:—Смерть Людовикові останньому! На Гіярдена, що висловив таке бажання:—Нехай скарають Перекинене Бильце! Перекинене-Бильце, то було бильце коло трону; на Тельє, що сказав:—Щоб стріляти на ворогів, нехай зроблять гармату такого калібру, як голова Людовика XVI. Показували й на милостивих: на Жантіля, що сказав:—Я подаю голос за ув'язнення. Бо зробити Карла 1-го, то зробити Кромвеля; на Банкаля, що сказав:—Вигнання. Я хочу побачити, як перший король у світі мусітиме щось робити, щоб заробити на життя; на Альбуї, що сказав:—Вигнання. Нехай той живий при-

вид іде блукати навкруги тронів; на Занджіякомі, що сказав:—Ув'язнення. Тримаймо Капета живого на страх; на Шайона, що сказав:—Нехай він живе. Я не хочу мерця, щоб з нього Рим зробив святого. В той час, як ці вислови спадали з тих суворих уст і один по одному розсипалися по історії, на трибунах декольтовані й прибрані жінки лічили голоси, тримаючи в руках спик і стромляючи шпильку під кожним голосуванням.

Куди увійшла трагедія, там лишаються жах і жаль. Дивитися на Конвент у яку будь пору його царювання, то знов бачити суд над останнім Капетом; здається ніби легенда про 21 січня домішується до всіх Конвентових дій; страшне зібрання було сповнене тим фатальним диханням, що пролинуло по-над старим монархічним світачем, запаленим вісімнадцять століть тому, і загасило його; рішучий засуд усім королям у одному королі був початком великої війни, що провадив Конвент проти минулого; на кожному засіданні Конвенту видко було, як на нього відбивається тінь од ешафоту Людовика XVI; споглядачі розповідали один одному про відставку Керсена, про відставку Ролана, про Дюшателя, депутата з Де-Севра, що казав себе слабого принести на ліжку і, вмираючи, подав голос за життя і це розсмішило Марата; шукали очима того, забутого тепер в історії, представника, що після тридцяти семи годинного засідання впав на свою лавку від втоми й сну, а як його збудив пристав, коли прийшла його черга голосувати, то він напіврозплющив очі, сказав:—Смерть! і знов заснув.

В ту хвилину, як вони засуджували на смерть Людовика XVI, Робесп'єр мав ще жити вісімнадцять місяців, Дантон п'ятнадцять місяців, Верньо дев'ять місяців, Марат п'ять місяців і три тижні, Лепельтьє-Сен-Фаржо один день. Короткий і страшний подув людських уст!

VIII.

Народ мав до Конвенту відчинене вікно, публічні трибуни, а, як вікна не вистарчало, то він одчиняв двері й улиця входила до зібрання. Ці набіги юрби до того сенату—одно з найдивніших явищ у історії. Звичайно ті нашестя бували сердечні. Вуличне перехрестя браталося з курульним кріслом. Але то страшна сердечність з народом, що одного разу в три години взяв гармати коло Інвалідів і сорок тисяч рушниць. Що хвилини який-небудь похід переривав засідання; то були депутації, допущені до зібрання, подавали петиції, висловлювали пошану, приносили дари. Жінки несли почесного списа з Сент-Антуанського передмістя. Англійці дарували двадцять тисяч черевиків нашим босим салдатам. «Громадянин Арну,—говорилося в М о н і т е р і,—кюре з Обіньяну, начальник Дромського батальйону просить, щоб його послали до кордону й залишили для нього парафію». Делегати від секцій приходили, несучи на носилках полумиски, дискоси, чаші, скриньки від мощей, купи золота, срібла й позолоченого срібла,—дарунки батьківщині від тої обшарпаної юрби, й ждали у нагороду лише дозволу протанцювати перед Конвентом карманьйолю. Шенар, Нарбон і Вальєр приходили співати куплети на честь Гори. Мон-Бланська секція принесла погруддя Лепельтьє, і якась жінка наділа на голову президентові червону шапку, а президент її поцілував; «громадянки з Майльської секції» кидали квітки «законодавцям»; «учні батьківщини» приходили з музиками на чолі, дякувати Конвентові за те, що він утворив добробут століття»; жінки з секції Гард-Франсез дарували троянди; жінки з секції Шан-Елізе дарували дубового вінка; жінки з секції Тамплю прийшли до зібрання скласти присягу, що вони д р у ж и т и м у т ь с я л и ш е з п р а в д и в и м и р е с п у б л і к а н ц я м и; Мальєрська секція подарувала Франклінову медаль, ту медаль за декретом повісили на вінку в ста-

туї Волі; діти-знайденчата, названі дітьми республіки, ішли походом в національній формі; молоді дівчата з секції дев'яносто два, прийшли в довгих білих сукнях, а другого дня в Монітері був такий рядок: «Президент одержав китицю з квіток з чистих рук молодої красуні». Промовці вітали юрбу; часами вони їй підхлібляли; вони казали до юрби:—Т и н е п о м и л ь н а, т и б е з д о г а н н а, т и в е л и ч н а; народ трохи дитина, він любить такі солодощі. Часами бунт приходив до зібрання, входив туди розлютований, а виходив заспокоєний, як Рона, що переходить через Женевське озеро; входячи до нього вона каламутна, виходячи—небесно-блакитна.

Часами це було не так миролюбно і Анрію казав приносити перед Тюільрійські ворота жаровні, щоб розпікати ядра.

IX.

Зібрання одночасно й очищувало революцію й творило цивілізацію. Горно, але й кузня. В тому самому чані, де клекотів жах, сходив поступ. З того хаосу тіни й бурхливого перебігу хмар, виходили величезні проміні світла, рівнобіжні вічним законам. Проміні, що залилися на обрію, їх буде видко назавжди на небі всіх народів, один з них справедливість, другий толеранція, третій добрість, четвертий розум, п'ятий правда, шостий любов. Конвент проголосив цю велику аксіому:—Воля одного громадянина кінчається там, де починається воля іншого громадянина; в цих двох рядках уся людська громадськість. Він виголосив, що бідність свята; він оголосив каліцтво за святе в сліпому й глухонімому, що стали вихованцями держави; материнство за святе в дівчині-матері, що її він потішав і підводив; дитинство за святе в сироті, що її всиновити він казав батьківщині; невинність за святу в обвинуваченому, виправданому й винагородженому. Він ганьбив торг неграми; він знищив

рабство. Він оголосив громадську єдність. Він декретував безплатну науку. Він організував народню освіту в нормальній школі в Парижі, в школі центральній по головних містах і в початковій школі по громадах. Він утворив сховища й музеї. Він декретував єдність законів, єдність ваги й міри, і єдність рахунку десятиковою системою. Він заснував французькі фінанси й замість довгого монархічного банкрутства утворив громадський кредит. Він дав зносинам телеграф; старості безплатні притулки; слабості поліпшені шпиталі; навчанню політехнічну школу; науці бюро довготи; людському розумові інститут. Він був одночасно й національний й космополітичний. З одинадцяти тисяч двохсот десяти декретів, що вийшло з Конвенту, третина мала політичну мету, а дві третини людську мету. Він оголосив загальну моральність за підвалину суспільства, а загальну совість за підвалину закону. І все теє робив, нищив рабство, визнавав братство, захищав людяність, очищав людську совість, обернув закон про працю в право і зробив його з тяжкого добродійним, зміцнив національне багатство, освічував дитинство й опікувався ним, розпросторював літературу й науку, засвітив світло на всіх верхах, допомагав у всякій біді, проголосив усі засади, все теє Конвент робив, маючи в середині в собі тую гідру,—Вандею, а на плечах у себе зграю тигрів,—королів.

Х.

Величезне місце. Там були всі людські, нелюдські й надлюдські типи. Епічний збір антогонізмів. Гільйотен унікає Давида, Базір ображає Шабо, Гаде глузує з Сен-Жюста, Верньою гордує Дантоном, Луве нападається на Робесп'єра, Бюзо виказує на Егаліте, Шамбон ганьбить Паша, всі гидують Маратом. А скільки ще імен треба було б спом'янути! Армонвіль, прозваний Червоною Шапкою, бо він завжди бував на засіданні у фригійській шапці, Робесп'єрів друг, що хотів після Лю-

довика XVI гільотинувати Робесп'єра», бо любив рівновагу; Масье товариш і цілковита подоба того єпископа Лямурета, що був створений для того, щоб залишити своє ім'я поцілункові; Легарді дю Морбіган, що таврував бретонських священників; Барер, людина більшости, що головував тоді, як Людовик XVI став перед судом, та що був для Памели тим, чим був Луве для Лодойски; оратор'янець Дону, що казав:—В и г р а й м о ч а с ; Дюбуа-Крансе, що йому до вуха нахилився Марат; маркіз де Шатонеф, Лякло, Ероль де Сешель, що відступав перед Анрію, гукаючи: — Г а р м а т і ї , д о с в о ї х г а р м а т ! Жюльєн, що порівнював Гору з Термопілами; Гамон, що хотів, щоб одну публічну трибуну призначили для самих жінок; Лалуа, що висловив пошану від зібрання єпископові Гобелєві за те, що він прийшов до Конвенту зняти мітру й надягти червону шапку; Леконт, що гукав:—Т о в ж е в с і р о з с т р и г а ю т ь с я ! Феро, що його голову привітав Буасі-д'Англа, лишаючи історії таке питання: чи Буасі-д'Англа вітав голову, то-б то, жертву, чи списа, то-б то убійників? Два брати Дюпра, один монтаньяр, другий жирондист, що ненавиділи один одного так само, як два брати Шеньє.

З тої трибуни говорилися такі надзвичайні слова, що вони часами, навіть без відома того, хто їх казав, мали пророчий революційний характер; у наслідок їх навіть матеріяльні факти ніби раптом проймалися якимсь незадоволенням і пристрастю, немов їм було прикро від того, що вони тільки що почули; те, що діялося, неначе гнівалося на те, що говорилося; зчинялися катастрофи, люті й ніби роздраженні від людських слів. Так буває досить одного голосу на горі, щоб одірвати завалу. Одно зайве слово могло потягти за собою руйнацію. Коли б не говорили, того-б не сталося. Можна сказати часами, що події дражливі.

Таким саме чином, через те, що одно промовцеве слово зле зрозуміли, впала голова пані Елізабети.

У Конвенті неповздержність у мові була в звичай Погрози літали й перехрещувалися в розмовах, як іскри в пожежі.—Петіон: Робесп'єре, до справи.—Робесп'єр: Справа, то ви Петіоне. Я про неї казатиму і ви побачите.—Якийсь голос: Смерть Маратові!—Марат: Того дня, як помре Марат, не стане Парижу, а того дня, як загине Париж, не стане республіки.—Біло-Варен підводиться й каже: Ми хочемо... Барер його перебиває: Ти говориш, як король.—Другого дня, Філіпо: Один член витяг шаблю на мене.—Одуен: Президенте, закликайте вбивника до порядку.—Президент: Почекайте.—Пані: Президенте, я вас закликаю до порядку.—Глузували теж грубо.—Лекуант: Кюре Шан-де-Бу скаржиться на свого єпископа Фоше, що він йому забороняє оженитися.—Якийсь голос: Не розумію, чому Фоше, що має коханок, хоче заборонити іншим мати жінок.—Другий голос: Попе, бери жінку!—Трибуни мішалися до розмов. Вони казали ТИ до зібрання. Одного дня представник Рюа сходить на трибуну. Він мав одно «бедро» багато товще, ніж друге. Якийсь споглядач йому гукнув:—Повернися праворуч, а то в тебе «щока», як у Давида!—Так вільно дозволяв собі народ поводитися з Конвентом. Але один раз, у заметні 11 квітня 1793 року, президент казав заарештувати якусь людину, що вмішувалася з трибун.

Одного разу,—на тому засіданні був за свідка старий Буанаротті,—Робесп'єр бере слово й промовляє дві години, дивлючись на Дантона, то просто, що дуже небезпечно, то скоса, що ще гірше. Він разить громом просто в вічі. Він закінчує вибухом обурення, повним зловісних слів:—Знаємо інтриганів, знаємо, хто підкуплює й кого підкупили, знаємо зрадників; вони тут, у цьому зібранні. Вони чують, що ми кажемо, ми їх бачимо, ми не спускаємо їх з ока. Нехай вони глянуть по-над свою голову, вони побачать меч закону. Нехай вони заглянуть до своєї совісти, вони там побачать

свою ганьбу. Нехай вони стережуться. Як Робесп'єр скінчив, Дантон підвів обличчя до стелі, очі напівзаплющив, руку звів наверх спинки своєї лавки, одхилився назад і замуликав:

„Cadet Roussel fait des discours,
Qui ne sont pas longs, quand ils sont courts“ 1).

На лайку завжди відповідали. — Змовник! — Вбійник! — Злочинець! — Бунтар! — Поміркований! Виказували один на одного при Брутовім погрудді, що там було. Лайка, образи, під'юджування. Люті погляди з обох боків. Грозилися кулаками, показували пістолети, витягали кинджали. Безмежне полум'я на трибуні. Дехто говорив так, ніби спирався на гільйотину. Голови хвилювалися, налякані й страшні. Монтаньяри, жирондисти, фельяни, помірковані, терористи, яacobинці, кордельєри; вісімнадцять священиків царевбивців.

Усі ті люди! гурт струмків з диму, що йшли в різні боки.

XI.

Людські душі—вітрова здобич.

Але той вітер був чудодійний.

Бути за члена в Конвенті, то бути хвилию в океані. І так було з найбільшими. Призвідна сила приходила зверху. В Конвенті була воля, що належалася всім і неналежалася нікому зокрема. Та воля, то була ідея, ідея непереможна й безмежна, що віяла в сутіні з небесної високости. Ми називаємо тую силу революцією. Коли ця ідея йшла, вона одного валила, а іншого підводила; вона якогось заносила в піні, а когось розбивала об підводне каміння. Та ідея знала, куди йшла, й сунула поперед себе безодню. Гадати, що революція залежить од людей, то все одно, що гадати, ніби приплив залежить од хвиль.

1) Каде Русель каже промови,
Що бувають короткі, коли не довгі.

Революція,—то чинність Невідомого. Називайте її доброю чинністю, або лихою чинністю, в залежності від того, чого ви прагнете, майбутнього чи минулого, але лишть її тому, хто її вчинив. Здається, ніби вона спільний твір разом і великих подій і великих людей, але в дійсності вона наслідок подій. Події витрачають, люди платять. Події диктують, люди підписують. 14 липня підписав Каміл Демулен, 10 серпня підписав Дантон, 2 вересня підписав Марат, 21 вересня підписав Греґуар, 21 січня підписав Робесп'єр; але Демулен, Дантон, Марат, Греґуар і Робесп'єр—лише секретарі. Редактор же цих великих сторінок велетенський і зловісний має ім'я—бог, і має маску—Доля. Робесп'єр вірив у бога. Звичайно!

Революція, то одна форма постійного явища, що душить нас з усіх боків і ми звемо його Конечністю.

Перед тою таємничою мішаниною з добродійности і страждання повстає історичне—Чому?

Т о м у. Так відповідає той, хто нічого не знає, а також і той, хто знає все. В присутності тих кліматеричних катастроф, що спустошують і відживлюють цивілізацію, не зважаєшся міркувати про подробиці. Ганьбити чи хвалити людей за результати, то сливе те саме, що хвалити, чи ганьбити числа за суму. Що має відбутися, те відбувається, що має віяти, те віє. Передвічна ясність не страждає від тих бурхливих вітрів. Правда й справедливість залишаються по-над революціями, як зоряне небо по-над бурями.

ХІІ.

Такий був той безмежний Конвент; міцний табор людського роду, що на нього нападалася уся темнота відразу, нічний вогонь ідейного війська в облозі, величезна сторожа духу на схилі безодні. В історії нема нічого подібного до цього гурту, що був одразу й сенат і

чернь, конклав і перехрестя вулиць, ареопаг і публічний майдан, трибунал і обвинувачений.

Конвент завжди хилився за вітром, але той вітер віяв з народніх уст і був божим диханням.

І тепер, як уже минуло вісімдесят років, кожного разу, як у думці якоїсь людини,—все одно хто вона, історик чи філософ,—з'являється Конвент, та людина спиняється й міркує. Неможливо бути неуважним до того великого походу тіней.

II.

Марат за лаштунками.

Марат, як казав Симоні Еврар, пішов до Конвенту другого дня після побачення на Павичевій вулиці.

В Конвенті був Маратів прихильник, маркіз Монто, той, що потім подарував Конвентові децемального годинника з Маратовим погруддям на ньому.

В ту хвилину, як Марат увіходив, Шабо підійшов до Монто.

— Колишній...—сказав він.

Монто підвів очі.

— Чому ти мене називаєш колишнім?

— Ти ж і є колишній.

— Я?

— Бо ти ж був маркізом.

— Ніколи.

— Отакої!

— Мій батько був салдат, мій дід був ткач.

— Що це ти там торочиш, Монто?

— Я не зовуся Монто.

— А як же ти звешся?

— Я зовуся Марібон.

— По правді кажучи,—сказав Шабо,—мені це все одно.

І він додав крізь зуби:

— Ніхто не хоче бути маркізом.

Марат спинився в коридорі ліворуч і дивився на Монто й Шабо.

Кожного разу, як Марат увіходив, здіймався гомін, але далеко від нього. Марат не вважав на те. Він гордував «болотяним кумканням».

В сутінку темних лав унизу Конпе з Уази, Прюнель, Вілар, єпископ, що потім став членом французької Академії, Бутру, Пті, Плешар, Боне, Тібодо, Вальдрюш, показували один одному на нього пальцем.

— Дивись ти! Марат!

— То він не слабий?

— Слабий, бо в халаті.

— В халаті?

— Та в халаті-ж.

— Він собі все дозволяє!

— Він сміє так приходити до Конвенту!

— Як він приходив сюди колись увінчаний лавром, то може прийти і в халаті!

— Обличчя жовте, як з міді, а зуби сірозелені.

— А халат у нього здається новий.

— З чого він?

— З репсу.

— В рубчики.

— Гляньте на вилоги.

— Вони з шкури.

— Тигрячої?

— Ні, з горностаю.

— Неправдивого.

— Він у панчохах!

— Дивно.

— І черевики з пряжками.

— Срібними!

— От цього то вже йому не вибачать дерев'яні черевики Камбула.

На інших лавах удавали, що не бачать Марата. Балакали про щось інше. Сантона підійшов до Дюсо.

— Чи ви знаєте, Дюсо?

— Що?

— Колишнього графа де Брієна?

— Що сидів у Ля Форс з колишнім герцогом де Вільруа?

— Так.

— Я їх обох знав. А в чім річ?

— Вони так дуже боялися, що кланялися всім червоним шапкам на тюремних сторожах, а одного разу відмовилися грати в пікет, бо їм дали карти з королями й королевами.

— Ну, то що ж з ними?

— Їх вчора гільйотинували.

— Обох?

— Обох.

— А взагалі, які вони були в тюрмі?

— Нікчемні.

— А на ешафоті?

— Одважні.

А Дюсо мовив:

— Умерти легше, ніж жити.

Барер саме читав якийсь рапорт; в ньому говорилося про Вандею. Дев'ятьсот душ Морбіганового війська пішли з гарматою на поміч до Нанту. Редонові загрожували селяни. Пембефа атакували. Ескадра крейсує коло Мендрену, щоб не дати зробити десанту. Від Енгранду до Мору увесь лівий берег Луари вкрився роялістськими батареями. Три тисячі селян господарюють у Порніку. Вони гукають: *Х а й ж и в у т ь а н г л і й ц і !* Сантерів лист до Конвенту, що читав Барер, кінчався так: «Сім тисяч селян атакували Ван. Ми їх відкинули і вони лишили в наших руках чотири гармати»...

— А скільки полонених?—перебив якийсь голос.

Варер читав далі...—Пост-скриптом у листі: «Ми не маємо полонених, бо ми їх вже не беремо».

Марат стояв нерухомо й не слухав, його зовсім опанував якийсь суворий клопіт.

Він тримав у руці і бгав між пальцями якогось папера, коли б того папера хтось розгорнув, то міг би прочитати такі рядки, написані рукою Моморо, мабуть у відповідь на Маратове питання:

«Неможна нічого вдіяти проти всевледи делегованих комісарів, особливо проти делегатів од комітету громадського рятунку. Женісье добре сказав на засіданні 6 травня: «Кожен комісар більший за короля», але нічого не допомоглося. Вони мають владу над життям і смертю. Масад у Анжері, Трулар у Сент-Амані, Ніон при генералі Марсе, Парен у Сабльській армії; Мільер в Ніорській армії, всі вони всевладні. Якобинський клуб дійшов до того, що призначив Парена за бригадного генерала. Обставини все дозволяють. Делегат од комітету громадського рятунку не дає ходу головному генералові».

Марат перестав бгати папір, поклав його до кешені й пішов помалу до Монто й Шабо, що все собі балакали й не бачили, що він прийшов.

Шабо сказав:

— Мірабоне, чи Монто, ось послухай: я тільки що вийшов з комітету громадського рятунку.

— А що там роблять?

— Там оддають пана під догляд священикові.

— Ага!

— Такого пана, як ти...

— Я не пан,—сказав Монто.

— Священикові...

— Як ти.

— Я не священик,—сказав Шабо.

Обидва засміялися.

— Розкажи докладніше цей анекдот, — попросив Монто.

— От яка справа. Одного священика, Сімурдена, призначили делегатом з уповноваженням до віконта Говена; той віконт начальник експедиційного загону

Берегової армії. Треба не дати панові дурити, а священникові зраджувати.

— То дуже легко,—завважив Монто.—Треба лише вплутати смерть до тої справи.

— Я для того й прийшов,—сказав Марат.

Вони підвели голови.

— Здоров, Марате,—сказав Шабо,—ти рідко буваєш на наших засіданнях.

— Мій лікар призначив мені купілі,—відповів Марат.

— Треба стерегтися купілів,—мовив Шабо;—Се-нека вмер у купілі.

Марат усміхнувся.

— Шабо, тут нема Нерона.

— Але ти тут є,—промовив суворий голос.

То проходив Дантон, сходячи на свою лаву.

Марат не озирнувся.

Він нахилив голову між обличчями Монто й Шабо.

— Слухайте. Я прийшов для одної поважної справи. Треба, щоб котрийсь з нас трьох запропонував Конвентові сьогодні проект одного декрету.

— Я не можу,—сказав Монто,—мене не слухають, бо я маркіз.

— А мене не слухають,—сказав Шабо,—бо я капucin.

— А мене не слухають,—сказав Марат,—бо я Марат.

Вони замовкли.

Як Марат бував заклопотаний чимсь, то його не дуже приємно було питати. Однак Монто зважився спитати:

— Марате, якого ти хочеш декрету?

— Такого, щоб карав смертю кожного військового начальника, що випустить полоненого повстанця.

Шабо вмішався.

— Такий декрет уже є. Його прийняли в кінці квітня.

— Все одно, що його нема,—сказав Марат.—Всюди по всій Вандеї випускають полонених навзаводи, і переховують безкарно.

— Марате, то через те, що декрет вийшов із ужитку.

— Шабо, треба йому знов надати сили.

— Звичайно.

— І для того сказати Конвентові.

— Марате, зовсім не треба Конвенту; досить комітету громадського рятунку.

— Мети можна досягнути, — додав Марат, — аби тільки комітет громадського рятунку казав розліпити декрета по всіх вандейських громадах, та зробив два чи три хороших приклади.

— На великих головах,—додав Шабо.—На генералах.

Марат буркнув:—Справді, цього досить.

— Марате,—знов почав Шабо,—піді сам скажи про це комітетові громадського рятунку.

Марат глянув йому просто ввічі; а це не було приємно навіть для Шабо.

— Шабо, — сказав Марат, — комітет громадського рятунку в Робесп'єра. Я не ходжу до Робесп'єра.

— То я піду,—сказав Монто.

— Гаразд,—сказав Марат.

Другого дня розіслали у всі боки накази від громадського рятунку, щоб повісили по всіх вандейських містах і селах і доконче виконували декрета, про кару смерти за всяку допомогу розбійникам і полоненим повстанцям, як вони втікають.

Той декрет, то був лише перший крок. Конвент мусів іти ще далі. За скільки місяців після того, з приводу Лавалю, що відчинив свою браму вандейським втікачам, Конвент 11 брюмера року II-го (листопада 1793) декретував, що кожне місто, що дасть притулок повстанцям буде зруйновано й знищено.

Європейські володарі, з свого боку, в маніфесті

Брауншвейгського герцога, що до нього призвели емігранти, а редагував його маркіз Ліон, інтендант герцога Орлеанського, оголосили, що кожного француза, захопленого зі зброєю в руках, буде розстрілено, та що, коли хоч одна волосина спаде з королевої голови, то Париж буде знищено до щенту.

Дикість проти варварства.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

У ВАНДЕЇ.

КНИГА ПЕРША.

В а н д е я.

I.

Л і с и.

У Бретані було тоді сім страшних лісів. Вандея—це повстання духовенства. Спільником у цьому повстанні був ліс. Темрява допомагала темряві.

Сім «Чорних лісів» Бретонських були такі: ліс Фужер, що заступає прохід по-між Додем та Авраншем; ліс Пренсе, що має вісім льє кружини; ліс Пемпонський повний ярів та струмків, майже неприступний з боку Бенйону, але з нього легко було відступати на Конкорне—роялістське місто; Ренський ліс, звідки чути було дзвін на сполох з республіканських парафій, завжди численних поблизу міст; в цьому лісі Пюйзе згубив Фокара; Машкульський ліс, де сидів, як дикий звір, Шаретт; Гарнашський ліс, що належав ля-Тримуйлям, Говенам і Роганам; ліс Броселіандський, що належав феям.

Один вельможний пан в Бретані мав титул «пана семи лісів». Це був віконт де Фонтене, бретонський принц. Бретонський бо принц існував окремо від принців французьких. Рогани були принци бретонські. Гарньє-де-Сент в своєму рапорті Конвентові, 15 нівоза року II-го так говорить про принца де Тальмона: «Цей розбійницький Капет—володар Мену та Нормандії».

Можна було б написати окрему історію бретонських лісів, між 1792 та 1800 р., і вона легендою вплелась би в велике Вандейське повстання.

Історія має свою правду, легенда—свою. І правда легендарна інша, ніж правда історична. Правда легендарна—це вигадка, але результат її—реальність. Зрештою й історія й легенда мають однакову мету—намалювати в образі людини недовгочасної—людину вічну.

Вандею можна зрозуміти лише, коли легенда доповнить історію: історія потрібна для цілого, легенда—для подробиць.

І Вандея варта того, щоб її знати. Вандея—це чудо.

Ця війна темних людей така безглузда й така блискава, така страшна й така велична, доводила до розпачу Францію, і була її гордощами. Вандея—це рана, але рана, що дає славу.

Часом людськість має свої загадки, загадки, що розв'язуються для мудрих світлом, а для неуків—темрявою, насильством та варварством. Філософ не зважається обвинувачувати. Він бере на увагу розрух що його викликали проблеми. Проблеми, як хмари, не проходять ніколи, не кинувши від себе тіні.

Хто хоче зрозуміти Вандею, нехай уявить собі цей антагонізм; з одного боку—французька революція, з другого—бретонський селянин. Перед цими незрівняними подіями, перед величезною загрозою всіми благами разом, нападом гніву цивілізації, надміру шаленим прогресом, перед поступом надмірним і нерозумним поставте цього дивного й суворого дикуна, цю людину з ясним поглядом і довгим волоссям, що годується молоком і каштанами, що обмежена своєю стріхою, своїм тином і своїм ровом, що відріжняє кожне село в околиці по звуку його дзвону, що вживає воду лише до пиття, що одягається в шкуратяну куцину, вишиту шовком, некультурну й цяцьковану, що татує свою одягу, як його предки кельти татуювали своє обличчя, що поважає пана в своєму каті, що говорючи мертвою мовою,

ховає в домовину свою живу думку, що поганяє своїх волів, штрикаючи їх, гострить свою косу, косить свою гречку, місить свого гречаника, що шанує найперше свого плуга, а потім свою бабуню, що вірить в святу Діву і в білу Даму, що схиляється перед вівтарем і перед високим таємничим каменем в ландах, хлібороба на полі, рибалку на воді, браконьєра в кущах, що любить своїх королів, своїх панів, своїх священників і свої воші; задумливого, протягом довгих годин нерухомого на широкому пустельному березі, похмурого слухача моря.

Скажіте, чи міг цей сліпець прийняти тее світло?

II.

Люди.

Селянин має дві підпори: поле, що годує його, ліс, що його ховає.

Важко уявити собі, що то таке було—бретонські ліси; то були міста. Тяжко уявити собі щось мовчазніше, глухіше й дикіше, як те непрохідне плетево з колючок та гілля, ті величезні чагарі були притулком нерухомости й мовчання; на погляд не могло бути самотности більш мертвої, більш могильної; проте, якби можна було відразу, одним блискавичним ударом зрубати дерево, то раптово відкрився б у цій пущі людський мурашник.

Круглі вузькі колодязі, замасковані знадвору покришками з каміння й гілок, спочатку сторчові, далі горизонтальні, що поширювалися на зразок лійки під землею й кінчалися темними кімнатами, от що знайшов Камбіз в Єгипті й що знайшов Вестерман в Бретані; там це було в пустелі, тут—в лісі; в єгипетських льохах були мертві, в бретонських—живі. Одна з найдикіших галявин місдонського лісу, вся пронизана галереями та комірками, де сновигав туди й сюди таємничий

люд, звалася «Велике місто». Друга галявина не менш пустельна вгорі й не менш заселена внизу, звалася «Королівський майдан».

Це підземне життя було споконвічне в Бретані. З давніх давен людина тут тікала й ховалася від людини. І під корінням дерев було покопано неначе гадючі лігва. Це почалося ще за часів друїдів, і деякі з цих підземних печер були такі давні, як і долмени. Злі духи, легенди й потвори історії, все пройшло через цю чорну країну, Тевтат, Цезар, Гоель, Неомен, Жоффрау Англійський, Ален — Залізна Рукавичка, П'єр Моклерк, французька родина де Блуа, англійська родина де Монфор, королі й герцоги, дев'ять бретонських баронів, судді Великих Днів, графи Нантські, що сперечалися з графами Ренськими, розбійники, пройдисвіти, великі компанії, Рене II, віконт де Роган, королівські губернатори, «добрий герцог Шольнський», що вішав селян на деревах під вікнами мадам де Севін'є, в XV віці—сеньорські різниці, в XVI й XVII — релігійні війни, в XVIII—тридцять тисяч собак, вивчених полювати на людей. Під цією страшною навалою народ зважив, що краще зникнути. По черзі троглодити, щоб уникнути кельтів, кельти, щоб уникнути римлян, бретонці, щоб уникнути норманів, гуґеноти, щоб уникнути католиків, контрабандисти, щоб уникнути сторожі, — всі спочатку ховались по лісах, а потім—під землею. Спосіб звірчий. До такого тиранія доводить нації. Протягом двох тисяч років всі форми деспотизму, — звоювання, феодалізм, фанатизм, державні податки—облавою оточували нещасливу запаморочену Бретань; то було якесь неблагане полювання, що кінчалося в одній формі для того, щоб розпочатися в іншій. І люди закопувалися під землею.

Жах, що є відміна гніву, був уже в душах, а нори були готові в лісах, коли спалахнула французька революція. Бретань повсталала, бо вважала, що її гнітить те насильницьке звільнення. Звичайна помилка рабів.

III.

Поєднання людей та лісів.

Трагічні бретонські ліси знову почали відогравати свою давню роллю й стали слугами й співучасниками цього повстання, як і всіх колишніх.

Підгрунття цих лісів було, як мадрепора, пронизане й перетяте у всіх напрямках цілою незною системою підкопів, келій та галерей. Кожна з цих сліпих комірок давала притулок п'ятьом або шістьом людям. Там важко було дихати. Декілька дивних цифр дають змогу збагнути цю могутню організацію широкого селянського повстання. В департаменті Іль-е-Вілен, в Пертрському лісі, притулку принця Тальмонського, не чути було подиху людського, не можна було знайти слідів людських, проте там було шість тисяч душ з Фокаром на чолі; в Морбігані, в Мелакському лісі не видно було ні душі, а там було вісім тисяч людей. І проте ці два ліси Пертрський і Мелакський не належать до великих лісів бретонських. Ходити тими лісами було жахливо. Ті зрадливі нетрі, повні бойців, захованих в підземних лабіринтах, були як величезні темні губки, з яких під тиском велитенської ноги революції, ринула громадянська війна.

Невидимі батальйони чатували. Ті невідомі армії плазували під арміями республіканськими, раптово виходили з-під землі й знову в неї ховалися, несподівано вискакували незліченні й знов зникали обдаровані, здавалось, повсюдністю й здатністю розпорошуватися; спершу снігозвал, потім пил; велитні, що мають здатність зменшуватися, велетні, коли треба битись, карлики, як треба зникнути. Ягуари з кротячими звичаями.

Не було нічого окрім лісів, самі ліси. Як села оточують великі міста, так густі чагарі оточували ліси. Ліси сполучались між собою лабіринтом всюди розкиданих кущів. Стародавні замки, що були фортецями, села, що були таборами, ферми, повні засідок та па-

сток, хутори, пориті ровами й обсажені деревами,— все то були петлі тої сіти, куди попадалися республіканські армії.

Все те разом називали гаєм. Там був Міздонський ліс і серед нього був став, в тому лісі сидів Жан Шуан; Женський ліс, що ним заволодів Тальєфер; Гюісерійський ліс, де був Гуж-ле-Бруан; Шарнінський ліс, що належався Куртіле-де-Батарові, прозаному святим апостолом Павлом, начальникові табору Чорної Корови; Бюргольський ліс, де сидів той загадковий пан Жак, що і вмер таємничою смертю в Жювардейльському підземеллі; був ще Шароський ліс, де Пімус і Пті-Пренс, атаквані Шатонефською залогою, вихоплювали на оберемок гренадерів з республіканських лав і приносили їх бранцями, Ерезерійський ліс, свідок поразки Лонгфайської залози; Ольнський ліс, звідки стерегли шлях між Ренном і Лавалем; Гравельський ліс, що його виграв один з принців де Ля Тремуїль, граючи в кулі; Лоржський ліс в департаменті Кот-дю-Нор, де після Бернара де Вільнева панував Шарль де Буагарді; Баньярський ліс, поблизу від Фонтене, де Лескюр викликав на бій Шальбо, що прийняв бій, хоч і мав по одному проти п'яти; ліс Дюрондеський що за нього сперечалися колись Ален ле Редрю та Еріпу, син Карла Лисого; ліс Кроклуський, на межі тої ланди, де Кокро голив полонених; ліс Круа-Батаїль—що бачив гомеричні зневаження Срібної Ноги супроти Мор'єра й Мор'єрові супроти Срібної Ноги; ліс Содреський, що його, як ми бачили, обшукував паризький батальйон. І ще багато інших лісів.

В деяких з тих лісів були не тільки підземні житла навкруги ватагової землянки; там були і справжні хутори з низьких халупок, схованих під деревами, такі численні, що иноді цілий ліс був ними сповнений. Часто лише дим зраджував їхню присутність. Два таких хутори у Міздонському лісі залишалися славнозвісни-

ми—Лор'єр коло Летану і коло Сент-Уан-ле-Туа—група халупок, що звалась Рю-де-Бо.

Жінки жили в хатках, а чоловіки в підземних печерах. Вони користувалися для цієї війни з галереєю фей та стародавніх кельтських шанців. Захованим у землі людям приносили їсти. Бувало, що хто небудь забутий вмирав з голоду. Але, то були якісь недотепи, що не вміли відчинити своїх колодязів. Звичайно накриття, зроблене з моху та гілок, було так штучно споруджено, що знадвору не можливо було його запримітити в траві; але легко відчини й зачинити з середини. Ці логова було викопано дуже старанно. Землю з колодязів відносили й кидали кудись у сусідній ставок. Долівку й стіни всередині логова було прикрашено й вкрито папороттю й мохом. Ці притулки звались «ложами». Було б там нічого, як би не брак світла, вогню, хліба й повітря.

Виходити необачно з цих підземних притулків, щоб піти до живих, було небезпечно. Можна було опинитися під ногами в якоїсь армії, що саме проходила. Страшні ліси, повні подвійних пасток. Сині не зважалися виходити, білі не зважалися виходити.

IV.

Їхнє життя під землею.

Люди нудилися в цих звірячих логовах. Іноді, вночі, не зважаючи на всяку небезпеку, вони виходили звідти й ішли танцювати на сусідню галявину. Або молилися, щоб якось минав час. Що-дня,—каже Бурдуазо, Жан Шуан примушував нас перебирати рожанці.

Було сливе неможливо, коли наставляли жнива, спинити тих, що були в Нижньому Мені, й не пустити їх піти на свято «Снопа». У де-кого бували свої вигадки. Дені, прозваний «Проткни-Гора», переодягався жінкою, щоб піти на комедію в Лавалі; потім він знову вертався до своєї нори.

І, проте, як треба було, вони йшли на смерть, кидаючи темницю для домовини.

Часом вони підіймали покришку своєї ями, прислухаючись, чи не б'ються де; вухом слідкували вони за боєм. Республіканці стріляли правильно сальвами, роялісти—поодинокими пострілами; це було їм за ознаку. Коли стрілянина поодинокими пострілами затихала, це був знак, що подолано роялістів; коли окремі постріли не припинялися, віддаляючись, то був знак, що вони перемогли. Білі завжди переслідували, сині—ніколи, бо країна була їм ворожа.

Це підземне військо було надзвичайно добре про все повідомлене. Не можна уявити собі нічого швидчого від їхнього звязку, нічого більш таємничого. Вони зруйнували всі мости, розібрали всі вози, а, проте, добирали способу повідомити один одного й про все попередити. Було поставлено чати, щоб подавати звістку від лісу до лісу, від села до села, від ферми до ферми, від хатини до хатини, від куща до куща.

Який небудь селянин, що мав вигляд дурня, ішов собі, несучи депеші в своєму порожньому в середині ціпку.

Колишній член Установчих зборів Боетіду поставив їм, щоб можна було проходити з одного кінця Бретани до другого, республіканські паспорти нового зразка, де треба було лише написати ймення; таких паспортів цей зрадник мав цілі пачки. Захопити цих людей несподівано було неможливо. Таємниці, — каже Пюїзе, — довірені більше як чотириста тисячам людей, свято додержувались.

Здавалося, що цей чотирикутник, обмежений з півдня лінією від Туару до Сомюра й річкою Туе, з півночі Луарою й з заходу—океаном, має один і той самий нервовий апарат, що жадна точка на цьому ґрунті не може затремтіти без того, щоб не сколихнулося все. В одну мить всіх повідомляли від Нуармутьє до Люсона, і табор в Луе знав, що робив табор Круа-Мо-

рино. Неначе птахи допомагали в цьому. Гош писав 7 месидора III-го року: «Можна подумати, що в них є телеграф».

Це були клани, як в Шотландії. Кожна парафія мала свого отамана. В цій війні мій батько брав участь, і я можу дещо розказати про неї.

V.

Їхнє життя на війні.

Багато хто з них мав лише списа. Найбільше було добрих мисливських рушниць. Не було кращих стрільців, як браконьєри з «Гаю» та контрабандисти з Лору. Це були вояки дивні, страшні й одважні. Коли з'явився декрет про призов трьохсот тисяч рекрутів, задзвонили на сполох у шостистах селах. Іскриста пожежа спалахнула разом по всіх кутках. Пуату й Анжу вибухнули одного й того самого дня. Перший грім залунав 1792 р., 8 липня, за місяць перед 10 серпня, на Кербадерській рівнині. Ален Ределер, нині невідомий, був дела-Рошжакленовим і Жановим Шуановим предтечею. Роялісти, загрожуючи смертю, примушували всіх здорових чоловіків іти до війська. Вони реквізували вози, коні, харчі. Дуже швидко Сапіно мав три тисячі солдатів, Кателіно—десять тисяч, Стофле—двадцять, а Шарет зробився владарем Нуармутьє. Віконт де Сепо підняв Верхній Анжу, Шевальє де Дієзі—Антр-Вілен-е-Луар, Тристан Лерміт—Нижній Мен, голяр Гастон—місто Гемене, а абат Берньє—решту. Щоб підняти ці тисячі, досить було дрібниці. Наприклад, в сховище на причастя якогось кюре, що присягнув, садовили великого чорного kota, він раптом вискакував звідти під час меси.—Це диявол!—гукали селяни, й цілий кантон повставав. Вогнений подих виходив із сповідальень. Щоб убивати синіх і, щоб переходити яри, вони мали довгу жердину, 15 футів завдовжки, що звали її «ферт»;

це було зняття для бою і для втечі. Підчас найзавзятішого бою, атакуючи республіканські каре, коли селяни стрівали на полі хреста або капличку, вони всі падали навколяшки й проказували свою молитву під картеччю. Молитву скінчено; ті, що залишилися живі, підводилися і кидалися на ворога. Що за велетні! Вони набивали рушниці, біжучи, це був їхній хист. Їх можна було запевнити в чому хочеш: священики показували їм інших священиків, яким стягнутою шворкою вони робили червону смужку на шиї й казали: «Це гільйотиновані, що воскресли». У них бували приступи лицарства: вони з пошаною поховали Феска, республіканського хорунжого, що дав себе зарубати, не віддавши свого стягу. Ті селяни глузували: вони кепкували з республіканських жонатих священиків, кажучи, що ті із «*sans calottes*» зробились «*sans culottes*»¹⁾. Спочатку вони жахалися гармат, далі кинулися на них з ломаками й взяли їх. Вони захопили спочатку чудову бронзову гармату й охрестили її «Місіонером», потім другу, що походила ще з часів католицьких війн, і на якій було вирізблено герб Рішельє й образ божої матери; цій вони дали ім'я Марія-Жанна. Коли вони загубили Фонтене, вони загубили й Марію-Жанну, круг якої мужньо лягло шістьсот селян; пізніше вони знову взяли Фонтене, щоб відібрати Марію-Жанну, й привезли її назад під стягом з лілеями, вкриваючи її квітками й кажучи їй цілувати всім стрічним жінкам. Але дві гармати—це замало. Стофле взяв Марію-Жанну; Кателіно, заздрячи йому, рушив з Пен-ан-Можу, зробив наступ на Жалле й забрав третю гармату; Форе атакував Сен-Флорана і взяв четверту. Два інших капітани Шупп і Сен-Поль зробили краще: з стовбурів зрубаних дерев вони зробили подобу гармат, поставили коло них манекени артилеристів і з цією артилерією, з якої самі чимало сміялися, вони примусили синіх від-

1) *Sans calottes*—без камилавок; *sans culottes*—без штанів.

ступити до Марейля. Це був для них найкращий час. Пізніше, коли Шальбо розбив Ла-Марсоньєра, селяни залишили на ганебному полі бою тридцять дві гармати з англійськими гербами. Англія тоді утримувала французьких принців і посилала «фонди монсиньорові», як писав Нансія 10 травня 1794 р., «бо пана Пітта запевнили, що так годиться». Меліне в одному рапорті від 31 березня каже: «Бунтівники вигукують: Хай живуть англійці!» Селяни запізнавалися, щоб грабувати. Ці побожні були злодії. Дикуни мають вади. Завдяки цьому їх опановує пізніше цивілізація. Пюїзе оповідає в другому томі, на стор. 187: «Я оборонив декілька разів містечко Плелан від грабунку». А далі, на стор. 434, він каже, що не зважився увійти в Монфор: «Я обійшов стороною, щоб уникнути грабунку якобинських домів». Вони розграбували Шоле; знищили Шалан. Не взявши Гранвіллю, вони рознесли Вілльдьє. Тих селян, що приєдналися до синіх, вони називали «Якобинська отара» й знищили їх більш, ніж кого іншого. Вони любили різанину, як салдати, й убивство, як розбійники. Розстрілювати «patauds», тоб-то буржуа, їм дуже подобалося; вони називали це «розговлятися». В Фонтене, один з їхніх священиків, кюре Барботен, зарубав шаблюкою якогось діда. В Сен-Жермен-сюр-Іль¹⁾ один з їхніх капітанів, дворянин, убив з рушниці прокурора Комуни й забрав його годинника. В Машкулі вони вбивали республіканців правильно, по тридцять на день; це тривало п'ять тижнів. Кожна серія з тридцяти звалася «рожанець». Їх ставили спиною до викопаної ями й розстрілювали; розстріляні падали в яму часом живі, проте, їх закопували. Жуберові, округовому президентові, відпиляли китиці рук. Вони надівали полоненим синім на руки кайдани, що врзувалися в тіло. Ці кайдани було навмисне так викувано. Вони вбивали синіх на майданах, трубячи про перемогу. Шаретт, що під-

¹⁾ Puysaye, t. II, p. 35.

писувався: Братерство; Шевальє Шаретт, що мав на голові, як Марат, хустку, зав'язану над бровами, спалив місто Порнік разом з людьми в будинках. В ці часи Кар'є був страшний. На терор відповідали терором. Бретонський інсургент мав вигляд сливе такий, як грецький: куцина, рушниця на черезплічнику, набедреники, широкі штани; бретонський селянин був схожий на клефта¹⁾. Генрих де-ла-Рошжаклен, 21 року, вирушив на цю війну з ломакою та парою пістолів. Вандейська армія налічувала 154 дивізії. Вони робили правильні облоги. На протязі трьох днів вони тримали блокаду Бресюїра. Десять тисяч селян в день святої п'ятниці штурмували місто Сабль червоними ядрами. В один день вони знищили 4 республіканські табори, від Монтіньє до Курбвейля. В Туарі, на високому мурі чути було незрівняний діалог по-між Ля-Рошжекленом і одним селянським парубком:—Карле!—Я тут.—Твої плечі, щоб я міг вилізти на них.—Прошу.—Твою рушницю.—Ось вона. І Ля-Рошжаклен перескочив через мур до міста, й без драбин вони взяли ці вежі, що коло них колись стояв облогою Дюгесклен. Вони воліли патрон, ніж луїдор. Вони плакали, коли губили з очей свою дзвіницю. Тікати їм здавалося зовсім просто; тоді ватажки гукали: «скиньте сабо, залишіть при собі рушницю!». Коли їм бракувало набоїв, вони проказували молитву і йшли брати пороху в скриньках республіканської артилерії; пізніше д'Ельбе жадав набоїв од англійців. Коли ворог наближався, вони ховали своїх поранених у високому хлібі або в густій папороті, а після бою забирали їх знову. У них не було мундирів. Їхня одежа подерлася. Селяни й дворяни одягалися в аби-яке лахміття. Роже Мулін'є носив тюрбан і долмен, що взяв їх в костюмерній театру де ла Флеш; шевальє де Бовільє мав прокурорську тогу й жіночий капелюх поверх вовняної шапки. Всі носили

1) Грецький верховинець.

шарф і білий пояс; ранги відзначалися бантами, Стоффле мав червоний бант, Ля-Рошжаклен—чорний. Вімпфен, напівжирондист, що, проте, не виходив з Нормандії, носив нарукавники канських стрільців. В їхніх лавах були жінки: мадам де Лескюр, що пізніше стала мадам де ля Рошжаклен; Тереза де Мольєн, коханка Ля-Руарі, що спалила списки парафіяльних начальників; мадам де ля Рошфуко, молода красуня, що, з шаблею в руці, збирала селян коло великої вежі замку дю-Пюї-Руссо, і та Антуанета Адамс, що звали її шевальє Адамс, така відважна, що, коли її взяли в полон, то з поваги до неї розстріляли стоячи. Ті епічні часи були жорстокі. Всі були люті. Мадам де Лескюр навмисне пускала свого коня по республіканцях, що лежали після бою,—по мертвих,—казала вона,—а можливо пораниених. Чоловіки часом зраджували, жінки—ніколи. Панна Флері, з французького театру, перейшла від Ля-Руарі до Марата, але з кохання. Ватажки часто були такі ж неуки, як і салдати; де Сапіно не знав правопису, він писав: «pous orions de notre sauté». Начальники ненавиділи один одного. Ті, що були з болот, вигукували: «геть верховинців!». Їхня кіннота була нечисленна і тяжко було її формувати. Пюїзе пише: «Людина, що радо віддає мені двох синів, холодно відмовляє мені, коли я прошу в неї одного коня». Жердини, вила, коси, рушниці старі й нові, браконьєрські ножі, рожни, ломаки, обковані залізом та вкриті гвіздками,—така була їхня зброя. Дехто носив на грудях хреста, зробленого з двох кісток. Вони атакували з страшними вигуками, вискакуючи зненацька звідусіль, з лісу, з-за горбків, з кущів, з ровів, обхоплювали ворога півколом, разили не наче блискавкою, нищили—і розпорозувалися, зникали. Проходячи республіканським селом, вони зрубували дерево волі, палили його й танцювали колом круг вогню. Всі їхні походи були нічні. Правило вандейця—завжди з'являтися несподівано. Вони робили по 15 лье

мовчки, не зігнувши й травинки по дорозі. Коли надходив вечір, начальники на військовій нараді призначали місце, де завтра мають захопити республіканські пости; вони набивали рушниці, шептали свою молитву, скидали свої дерев'яні черевики й, витягнувшись довгими колонами, йшли через ліси босоніж вереском і мохом без жодного звуку, без слів, сливе не дихаючи. Котячий похід, у темряві.

VI.

Душа землі переходить в людину.

Вандейських повстанців можна рахувати не менше як п'ятсот тисяч чоловіків, жінок і дітей. Півміліона вояків—таке число подає Тюфен де ла Руарі.

Федералісти допомагали; Вандея мала за спільника Жиронду. Лозер послала до «Гаю» тридцять тисяч душ. Вісім департаментів склали спілку, 5—у Бретані, 3—в Нормандії. Евре, що братався з Каеном, мав за представника в повстанні—Шомона, свого мера, та Гардамба, аристократа. Бюзо, Горса і Барбару в Каені, Бріссо в Мулені, Шассан в Ліоні, Рабо Сент-Етьєн в Німі, Мельян і Дюшатель в Бретані,—всі ті уста роздмухували вогонь.

Було дві Вандеї: велика, що воювалася в лісах, мала, що воювалася в чагарниках; тут є відтінок, що відрізняє Шаретта від Жана Шуана. Мала Вандея була наївна, велика—зіпсована; мала була краща. Шаретт зробився маркізом, генерал-лейтенантом королівських армій й мав великий хрест св. Людовика; Жан Шуан так і залишився Жаном Шуаном. Шаретт наближається до бандита, Жан Шуан—до лицаря.

Що-ж до таких благородних отаманів, як Боншан, Лескюр, Ля-Рошжаклен, то вони помилилися. Велика католицька армія—то було безглузде зусилля; вона повинна була прийти до загибелі. Чи можна ж собі уявити

селянську бурю, що атакує Париж, спілку сіл, що тримає в облозі Пантеон, зграю молитов та тропарів, що гавкає круг Марсельєзи, юрбу сабо, що кинулася на армію учених? Ле-Ман і Совне покарали це безумство. Перейти Луару—було неможливо для Вандей. Вона могла зробити все, крім цього переходу. Громадянська війна не завойовує. Перейти Рейн—це довершає й збільшує славу Цезаря й Наполеона; перейти Луару—це вбиває Ля-Рошжаклена.

Справжня Вандея—це Вандея у себе дома; тут вона більше, ніж невразлива, вона незловима. Вандеєць у себе вдома—контрабандист, хлібороб, салдат, пастух, браконьєр, вільний стрілець, козар, селянин, дзвонар, шпик, убивця, церковник, лісовий звір.

Ля-Рошжаклен—лише Ахіл, Жан Шуан—Протей.

Вандея не мала успіху. Інші повстання мали успіх, Швайцарія, наприклад. Між повстанцем гірським, як швайцарець, і повстанцем лісовим, як вандеєць, є різниця, що походить від фатального впливу оточення,—один б'ється за ідеал, другий—за свої забобони. Один ширяє, другий плазує. Один б'ється за людськість, другий за самотність; один хоче волі, другий—відокремлення; один захищає Комуни, другий—парафію. Комуни! Комуни!—гукали герої Мора. Один має діло з безоднями, другий—з драговинами; один—людина гірських потоків, струмків і шумовиння, другий—людина калюж і водостоїв, звідки виходить пропасниця; в одного над головою небесна блакить, в другого—чагарі; один—на верхів'ях, другий—в тіні низин.

Верхів'я виховують людей інших, ніж низини.

Гора—це фортеця, ліс—пастка; одна надихає сміливість, другий — хитрощі. Стародавні народи містили богів на верховинах, а сатирів—в чагарях. Сатир—це дикун, напівлюдина, напів звір. Вільні країни мають Апеніни, Альпи, Піренеї, Олімп. Парнас—гора. Велетень Монблан став Вільгельмові Телеві за спільника.

Над потужною боротьбою духа проти ночі, боротьбою, що сповнює індійські поеми, видко Гімалаї. Греція, Іспанія, Італія, Гельвеція—гірські країни; Кімерія, Германія або Бретань—лісові. Ліс—варварський.

Конфігурація країни навіває людині багато вчинків. Вона далеко більшу вагу має, ніж це звичайно гадають. Є дикі краєвиди, що, як бачиш їх, то готовий виправдати людину й обвинувачувати природу; почуватється глуха провокація природи; пустеля часто нездорова для сумління, особливо для сумління мало освіченого; сумління може бути велетенське, це дає Сократа й Христа; воно іноді карликове—це дає Атрея й Юду. Мале сумління швидко починає плазувати. Присмеркові ліси, терни, болота під гіллям—фатальні для нього місця: там його опановують таємничі лихі думки. Зорова омана, незрозумілі марева, страх перед часом і місцем кидають людину в стан жаху, напіврелігійного, напівзвірячого, що за звичайних часів призводить до забобонів, а в жорстоку добу—до бруталності. Галюцинації тримають смолоскип, що освітлює шлях до вбивства. В розбої є щось запаморочливе. Дивовижна природа має подвійний вплив, вона вражає високі душі й сліпить дикі. Коли людина неосвічена, коли пустеля повна примар, темрява самотности долучається до темряви розуму; в людині розкриваються безодні. Деякі скелі, яри, деякі хащі дикі, вечірні просвітки крізь дерева—штовхають людину до вчинків божевільних і жорстоких. Сливе можна сказати, що є злочинні місця.

Скільки трагічного бачив похмурий пагірок поміж Беньйоном і Плеланом!

Широкі обрії ведуть до ідей широких, загальних. Обрії обмежені породжують ідеї вузькі; це засуджує іноді людей з великим серцем мати обмежений розум: приклад—Жан-Шуан.

Загальні ідеї, ненависні ідеям вузьким,—це саме й є боротьба за поступ.

Країна, батьківщина,—в цих двох словах вся Ван-дейська війна; боротьба місцевих інтересів проти ідеї й інтересів загальних. Селяни проти патріотів.

VII.

Вандея доконала Бретань.

Бретань—давня бунтівниця. Протягом двох тисяч років вона повставала, і завжди мала рацію, крім останнього разу. Але й проти революції, як проти монархії, проти представників, обраних, як проти губернаторів—герцогів і перів, проти асигнацій, як проти податку на сіль; хоч-би які люди стояли на чолі повстання, чи були це Ніколя Рапен, Франсуа де ля Ну, капітан Пловіо і пані де ля Гарнаш, чи Стоффле, Кокро і Лешандельє де П'єрвіль; під проводом де Рогана проти короля, чи під проводом де Ля Рошжаклена за короля,—в суті це завжди була та сама війна, що її провадила Бретань, боротьба місцевого духу проти духу центрального.

Ці старі провінції—то був якийсь став; бігти було противно цій сонній воді. Подих вітру не оживляв її, а лише дратував. Фіністер; тут кінчалася Франція, тут кінчалася земля, дана людині; тут зупинявся хід покоління.—Спинись!—гукав океан до землі, а варварство до цивілізації. Що-разу, коли центр—Париж дає імпульс,—чи походить він від королівської влади, чи від республіки, чи він прямує до деспотизму, чи до волі,—це щось нове й Бретань наїжується. «Дайте нам спокій. Чого від нас хочуть?» Болота беруть свої вила, «Гай»—свій карабін. Всі наші спроби, наша ініціатива в законодавстві або у вихованні, наші енциклопедії, наші філософії, наші генії, наша слава,—все це падає перед Гуру; дзвін в Базужі загрожує французькій революції, ланди Фау повстають проти наших бурхливих майданів і дзвіниця Го-де-Пре оголошує війну Луврській вежі.

Страшна глухота.

Вандейське повстання—це сумне непорозуміння.

Величезний заколот, каверзи титанів, надмірний бунт, що йому призначено було залишити в історії лише одне слово—Вандея, слово славетне й чорне; самогубство ради відсутніх, самовідданість самолюбству, прояви надзвичайної мужності на жертву нікчемності; без розважності, без стратегії, без тактики, без плану, без мети, без провадаря, без відповідальності; доказ того, до якої міри воля може бути безсиллям; лицарська й дика; крайня абсурдність, що будує проти світла загороджу з темряви; неуцтво, що веде довгу, безглузду, але подиву гідну боротьбу проти правди, справедливості, права, розуму, волі; жах протягом восьми років, зруйнування 14 департаментів, спустошення полів, витолочений хліб, спалені села, руїна міст, грабунк будинків, страта жінок та дітей, смолоскипи в стріхах, шпади в серцях, жах цивілізації, надія пана Пітта,—така була ця війна, несвідома спроба батькогубства.

Зрештою, виявивши доконечну потребу проткнути у всіх напрямках стародавню бретонську темряву й пронизати ці нетри всіма стрілами світла відразу, Вандея сприяла поступові. Катастрофи темним способом улаштовують справи.

КНИГА ДРУГА.

Т р о є д і т е й.

I.

Plus quam civilia bella.

Літо 1792 року було дуже дощове; літо 1793—дуже гаряче. В наслідку громадянської війни в Бретані майже не залишилося шляхів. Проте, там все-ж їздили, бо літо було гарне. Найкраща дорога—це суха земля.

Наприкінці ясного липневого дня, десь за годину по заході сонця, якийсь вершник, що їхав від Авраншу, зупинився перед маленькою корчмою, званою Круа-Браншар, коло Понторсону; на вивісці був напис, що його можна було прочитати ще кілька років тому: Т у т п р о д а є т ь с я д о б р и й с и д р . Цілий день була спека, але тепер починався вітер.

Мандрівник був закутаний в широкий плащ, що накривав трохи й коня. На ньому був широкий крислатий капелюх з трьохбарвною кокардою, що було досить сміливо в цій країні, де з-за кожного плоту можна було чекати пострілу з рушниці, і кокарда могла бути за ціль. Плащ, запнений коло шиї, спадав так, що залишав вільними руки, а зісподу видно було трьохбарвний пояс і дві головки од пістолів, що витикалися з-за нього. Шабля звисала нижче від плаща.

Коли кінь зупинився, одчинилися двері з корчми й

хазяїн з'явився з лихтарем у руці. Це було насмерканні: на дорозі був ще день, а в хаті—ніч.

Корчмар подивився на кокарду.

— Громадянине,—спитав він,—ви зупиняєтеся тут?

— Ні.

— Куди-ж ви їдете?

— В Доль.

— В такому разі вертайтеся до Авраншу або залишайтеся в Понторсоні.

— Чому?

— Бо в Долі б'ються.

— А!—сказав вершник.

І додав:

— Дайте вівса моему коневі.

Корчмар приніс коритце, всипав туди мішок вівса й розгнуздав коня, і кінь почав сопучи їсти.

Розмова провадилася далі.

— Громадянине, це реквізований кінь?

— Ні.

— Він ваш?

— Так. Я його купив і заплатив.

— Звідки ви їдете?

— З Парижу.

— Але ж не просто з Парижу?

— Ні.

— Звичайно, дорогі всі перетято. Але пошта ще йде.

— До Аянсону. Я залишив пошту там.

— Ох, швидко вже у Франції не буде пошти. Нема більше коней. За конячку, що коштує триста франків, треба заплатити шістсот, а про корм для коней і говорити нема що, йому й ціни не складуть. Я був хазяїном поштової станції, а тепер от, бачите, корчмар. З 1313 хазяїнів поштових станцій, що були раніш, двісті подалися на відставку. Громадянине, ви платили вже за новим тарифом?

— Так, з першого травня.

— 20 су в кареті, 12 су в кабріолеті, 5 су на возі.
Ви купили цього коня в Алансоні?

— Так.

— Ви їхали сьогодні цілий день?

— Від самого сходу сонця.

— І вчора?

— І позавчора.

— Я бачу те. Ви проїхали через Домфрон і Мартен.

— І Авранш.

— Повірте мені, громадянине, одпочиньте. Ви му-
сите бути дуже втомлені, бо ваш кінь втомлений.

— Коні мають право томитися, люди—ні.

Погляд корчмаря знов зупинився на мандрівникові.
Перед ним було обличчя поважне, спокійне й суворе,
обрямоване сивим волоссям.

Корчмар глянув на шлях, де, скільки можна було
скинути оком, не було видко нікого, й сказав:

— І ви мандруєте оце так, самі одні?

— Я маю сторожу.

— Де ж вона?

— Моя шабля й мої пістолі.

Хазяїн приніс відро води й напував коня. Поки кінь
пив, він розглядав мандрівника, кажучи сам собі:—Він
має вигляд священика.

Вершник знову почав.

— Ви кажете, що в Долі б'ються?

— Так. Це мало початись саме тепер.

— Хто ж б'ється?

— Один «колишній» проти другого «колишнього».

— Як ви сказали?

— Я кажу, що один «колишній», що стоїть за рес-
публіку, б'ється проти другого «колишнього», що за
короля.

— Але ж нема вже короля.

— Є маленький дофін. І от що цікаво,—ці двоє ко-
лишніх родичі.

Вершник слухав уважно. Корчмар провадив далі:

— Один молодий, другий старий. Це внук у-других, що б'ється проти діда. Дід—рояліст, внук — патріот. Дід командує білими, а внук синіми. Це війна без милосердя, війна на смерть.

— На смерть?

— Так, громадянине. Та ось послушайте, які чемності кидають вони один одному. Осьдечки одно таке оголошення, що старий якимось добирає способу розклеювати всюди, на всіх будинках і на всіх деревах, і що він наліпив навіть на моїх дверях.

Корчмар наблизив свого лихтаря до чотирикутного аркушу паперу, наклеєного на одній половині його дверей. Оголошення було надруковано дуже великими літерами і вершник міг прочитати з коня:

«Маркіз де Лантенак має за честь повідомити свого внука, пана Говена, що коли панові маркізові пощастить його піймати, то він звелить простісінько розстріляти пана вконта».

— А ось і відповідь,—промовив далі корчмар,

Він повернувся й освітив своїм лихтарем друге оголошення, наклеєне навпроти першого, на другий половині дверей.

Мандрівник прочитав:

«Говен попереджає Лантенака, що, коли він його піймає, то звелить розстріляти».

— Вчора,—сказав корчмар,—перший плакат наліплено на мої двері, а сьогодні вранці—другий. Відповідь не запізнилася.

Мандрівник стиха, ніби говорячи сам до себе, промовив кілька слів, що їх хоч і почув корчмар, але не дуже зрозумів.

— Так, це більше, ніж війна в отчизні, це війна в сем'ї. Так і треба, це добре. Народи відмолоджуються такою ціною.

І мандрівник, приклавши руку до свого капелюха й зупинивши погляд на другому оголошенні, віддав йому пошану.

Корчмар провадив далі:

— Ось, громадянине, справа така. По містах та по великих містечках ми за революцію, по селах вони—проти. Це все одно, що сказати: по містах французи, по селах бретонці. Це війна горожан з селянами. Вони кажуть на нас «вайло», а ми звемо їх «мужвою». Аристократи й священники—з ними.

— Не всі,—перервав вершник.

— Безперечно, громадянине, тому, що ми бачимо тут віконта проти маркіза.

І він додав сам собі:

— І тому, що, на мою гадку, я розмовляю з священником.

— Хто ж з двох перемагає?

— Досі віконт. Але йому не легко. Старий дуже жорстокий. Ці люди з родини Говенів, тутешніх панів. То родина, що має дві парості: велика—головою її є маркіз де Лантенак, мала,—на чолі її віконт Говен. Тепер дві парості б'ються між собою. Цього не буває в дерев, але серед людей трапляється. Цей маркіз де Лантенак—всемогутній в Бретані; для селян він принц. Того самого дня, як він вийшов на беріг, він мав вісім тисяч чоловіка; на протязі одного тижня повстало триста парафій. Коли б він міг захопити шматок берега, англійці вже були б тут. На щастя, Говен, що доводиться йому внуком, трапився тут і відкинув свого діда від берега. Говен республіканський командир. І знаєте, трапилося так, що цей Лантенак, відразу, як прибув, звелів розстріляти силу полонених, і в тому числі двох жінок, одна з них мала троє дітей, що їх всиновив один паризький батальйон. Це розлютувало батальйон. Він зветься батальйон Червоної Шапки. Їх лишилося небагато тих парижан, але їхні багнети наводять жах. Вони ввійшли до загону командира Говена. Ніщо не може їм противитися. Вони хочуть помститися за жінок і забрати назад дітей. Невідомо, що старий зробив з ними, з тими малими. І це доводить до

сказу гренадерів. Подумайте тільки, як би в колотнечу не вплуталися ті діти, війна б ця не була така, як вона є. Віконт—добрий і хоробрий юнак, але старий маркіз—це звір. Селяни звать це війною святого Михайла проти Вельзевула. Ви знаєте, може, що святий Михайло—то архангел цієї країни. Серед моря, в бухті, є гора, присвячена йому. Вірять, що він переміг диявола й закопав його під другою горою, що близьенько звідси; її звать Томблен.

— Так,—пробубонів вершник,—Tumba Beleni, могила Белена, Бела, Белія, Бельзевула.

— Я бачу, що вам це відомо.

І корчмар знов сказав до себе:

— Звичайно, він знає латинь, це—священик.

Далі, вдавшись до мандрівника, він промовив:

— Так от, громадянине, на думку селян, знов розпочинається ця війна. Певна річ, для них святий Михайло—це роялістський генерал, а Бельзевул—це командир патріотів. Але, коли тут є диявол, так це, безперечно, Лантенак, і коли є янгол—це Говен. Ви не з'їсте нічого, громадянине?

— Зо мною моя пляшка й шматок хліба. Але ви мені нічого не сказали, що саме робиться в Долі?

— А ось що. Говен командує експедиційною береговою колоною. Метою Лантенака було підняти всюди повстання, зробити Нижню Нормандію підпорою для Нижньої Бретані, відчинити двері Піттові й підтримати велику вандейську армію 20-ма тисячами англійців і 200 тисячами селян. Говен став на перешкоді цьому намірові. Він тримає в своїх руках берег, відштовхуючи Лантенака в глиб країни, а англійців—у море. Лантенак був тут, і Говен вибив його звідси, взяв у нього назад Понт-о-Бо, вигнав його з Авранша, з Вільдьє, не допустив до Гранвіля. Він маневрує так, щоб загнати його в Фужерський ліс і там оточити. Все йшло добре. Вчора Говен був тут з своєю колоною. Раптом—тривога. Старий дуже хитрий, він зробив зручний маневр,

і є чутка, що він пішов на Доль. Коли він візьме Доль і поставить на Дольській горі батарею, бо він має гармати, от і шмат берега, де англійці можуть пристати, і тоді все пропало. Не можна було губити ні хвилинки, і тому Говен, що має добру голову, не радився ні з ким, не прохав і не чекав наказу, а засурмив, щоб кульбачили коні, взяв свою артилерію, зібрав своє військо, витяг шаблю й, коли Лантенак кинувся на Доль, Говен кинувся на Лантенака. І от тепер в Долі ці два бретонські лоби мають стукнутися. Це буде добрий удар! Вони там тепер.

— Скільки часу треба, щоб доїхати до Долю?

— Для війська, що має підводи, принаймні три години; але вони вже там.

Мандрівник прислухався й сказав:

— Справді, мені здається, що я чую гармати.

Хазяїн корчми прислухався:

— Так, громадянине. І постріли з рушниць. Ніби рвуть полотно. Ви мусите перебути ніч тут. Не дуже то добре потрапити туди.

— Я не можу зупинятися. Я мушу їхати далі.

— Цього не варто робити. Я не знаю ваших справ, але ви на лихо граєте і, принаймні, коли не йдеться про найдорожче для вас на світі...

— Якраз саме про це і йдеться,—відповів вершник.

— Про вашого сина, наприклад...

— Майже так,—сказав вершник.

Корчмар відвів голову й сказав до себе:

— Проте, цей громадянин мені здається священиком.

І далі, поміркувавши:

— Але ж і священик може мати дітей.

— Загнуйте мого коня,—сказав мандрівник.— Скільки я вам винен?

І він заплатив.

Корчмар поставив коритце й відро коло стіни й повернувся до мандрівника.

— Як ви вже так рішуче їдете, послухайте моєї ради. Очевидячки ви їдете до Сен-Мало. Ну, так не їдьте ж через Доль. Є два шляхи, один—через Доль, другий — вздовж моря. Один не коротший від другого. Дорога берегом моря йде через Сен-Жорж де Брегенъ, Шерюей та Ірель-ле-Вів'є. Ви залишаєте Доль на південь, а Канкаль—на північ. Громадянине, в кінці вулиці ви побачите роздоріжжя: на Доль шлях ліворуч, на Сен-Жорж—праворуч. Послухайте мене, коли ви поїдете на Доль, ви потрапите на різанину. Тому не беріть ліворуч, їдьте праворуч.

— Дякую,—сказав мандрівник.

І він стиснув острогами свого коня.

Настала вже темрява, він пірнув у ніч і зник з очей.

Коли мандрівник був уже в кінці вулиці, на роздоріжжі двох шляхів, він почув корчмарів голос, що гукав йому здалека:

— Беріть праворуч!

Він повернув ліворуч.

II.

Доль.

Доль, еспанське місто у Франції, в Бретані,—так говориться про нього в старовинних монастирських манускриптах,—власне не є місто, це—вулиця. Велика старовинна готична вулиця, облямована з обох боків будинками з колонами. Ці будинки не витягнені в одну лінію, роблять ріжки й виступи на вулицю, проте, дуже широку. Решта міста, це—мережка з вуличок, що кінчаються всі в цій великій поздовжній вулиці, як струмки у великій річці. Місто, без воріт і без стін, зовсім відкрите, з горою, що стремить над ним, не могло б витримати облоги; але вулиця могла. Виступи будинків, що їх можна було бачити ще 50 років тому, й дві галереї під колонами, що облямовують вулицю, робили з

неї місце дуже придатне для бою й до опору. Скільки будинків, стільки фортець, і їх треба було брати одну по одній. Старовинний базар був приблизно на середині великої вулиці.

Корчмар у Круа-Браншр сказав правду: саме в той час, як він розмовляв з мандрівником, в Долі був лютий бій. Нічний поєдинок між білими, що прибули вранці, й синіми, що з'явилися увечері, раптово спалахнув у місті. Сили були нерівні: білих було шість тисяч, синіх—1500, але лют з обох боків була однакова. І дивно, 1500 атакувала 6 тисяч.

З одного боку юрба, з другого—військо. З одного боку 6 тисяч селян з Христовими серцями на шкіряних куцинах, з білими стьошками на круглих брилях, з християнськими гаслами на поручнях, з рожанцями на поясах, озброєні більш вилами, ніж шаблями, з карабінами без багнетів, з гарматами, що їх тягли мотузками, погано одягнені, мало дисципліновані, погано озброєні, але люті. З другого боку—1500 салдатів у трикутних шапках, з трьохбарвними кокардами, в довгополій одежі з великими вилогами, з перев'яззю навхрест, з короткою шаблею з мідяною ручкою й рушницею з довгим багнетом, дисципліновані, добре вимуштрувані, слухняні, як люди, що самі зуміли б командувати, хоч також волонтери, але волонтери отчизни, в лахмітті й босі. За монархію селяни—лицарі; за революцію герої—босяки. І душею кожної з цих армій був її командир, у роялістів—старий, у республіканців—юнак. З одного боку Лантенак, з другого—Говен.

Революція поруч з молодими велетнями, як Дантон, Сен-Жюст та Робесп'єр, має також ідеальну молодь, як Гош та Марсо. Говен був один з таких.

Говенові було 30 років; він мав геркулесову статуру, поважний погляд пророка й дитячу усмішку. Він не курив, не пив, не лаявся. На війні він возив за собою туалетний несесер; він дуже дбав про свої нігті, зуби,

своє розкішне темне волосся; підчас зупинок він сам витрушував свій капітанський мундир, пробитий кулями й білий від пороху. Він ніколи ще не був поранений, хоч і кидався завжди в бій, не жаліючи себе. В його приємному дуже м'якому голосі чулися, коли це було потрібно, владні ноти. Він подавав приклад своїм салдатам: спав на землі, під вітром, під дощем, в снігу, загорнувшись у плащ і поклавши свою хорошу голову на камінь. Це була душа героїчна й невинна. Шабля в руці зовсім змінювала його. Він мав той делікатний вигляд, що в бої робиться страшним.

І до всього мислитель і філософ, молодий мудрець; Алквіад для того, хто його бачив, Сократ для того, хто слухав.

В цій величезній імпровізації, якою була французька революція, той юнак відразу став військовим отаманом.

Його загін, що він сам його сформував, був як римський легіон, ціла маленька повна армія; була в ній і піхота й кіннота; в ній були розвідники піонери, сапери й понтонери; і як римський легіон мав катапульти, так вона мала гармати. Три гармати робили загін сильним, але не заважали йому легко пересуватися.

Лантенак також був військовим командиром ще більшим. Він був розсудливіший і сміливіший. У справжніх старих героїв більше витриманості й холодної розсудливості, ніж у молодих, бо вони далеко від світанку життя, й більше відваги, бо вони близько до смерті. Що вони мають загубити? Так мало! Через те були такі відважні й разом такі мудрі маневри Лантенакові. Але, врешті, в цій упертій боротьбі старого й молодого, сливе завжди перемагав Говен. Але це було більше щастя, ніж що інше. Щастя завжди сприяє молодшим. Перемога трохи схожа на жінку.

Лантенак був страшенно роздратований проти Говена: по-перше, через те, що Говен його перемагав, по-друге, через те, що це був його родич. Що за вигадка зробитись якимось негідником! Цей негідник Говен! Його

спадкоємець, бо маркіз не мав дітей, внук у-других, майже рідний онук.—О!—казав цей «ніби» дід,—як що я його піймаю, то вб'ю, як собаку!

Зрештою республіці було чого турбуватись через цього маркіза де Лантенака. Скоро вийшов на беріг, він примусив усіх тремтіти. Його ім'я пробігло серед вандейських повстанців, як порохований ґніт, і Лантенак негайно ж зробився осередком. В такому повстанні, де всі задрять один одному, і де кожний має свій ліс або свій яр, коли приходить хто-небудь з вищих, він з'єднає окремих ватажків, рівних між собою. Майже всі лісові ватажки приєдналися до Лантенака й зблизька чи здалека всі корились йому.

Лише один покинув його, це Говар, той, що перший до нього приєднався. Через що? Тому що це був вірник одного з отаманів. Він знав усі таємниці й погоджувався на всі плани старої системи громадянської війни, що Лантенак хотів одкинути й змінити. Вірника не можна одержати в спадщину; черевик де Ля Руарі не прийшовся на Лантенака. Говар, покинувши його, приєднався до Боншана.

Як військовий командир, Лантенак був зі школи Фридриха II; він умів комбінувати велику війну з малою. Він не хтів ні безладної юрби, як велика католицька роялістична армія, що безперечно мала бути роздушена, ні розпорошення по чагарниках та хащах, що могло втомити ворога, але не могло його знищити. Партизанська війна нічого не розв'язує, або розв'язує зле; починається з нападу на республіку, а кінчається грабунком диліжансу. Лантенак не розумів цієї бретонської війни, ні такої, як провадив Ла Рошжаклен, виключно у відкритому полі, ні такої, як Жан Шуан, лише в лісі; ні Вандеї, ні шуанської війни; він хотів війни справжньої; він хотів використати селянина, але спиратися на салдата. Він хотів банд для стратегії й полків для тактики. Він уважав за чудесні для атаки, засідок та несподіваних нападів ті селянські армії, що

так швидко збирались і так швидко розпорошувались; але вони були занадто рухливі, вони були в його руці, як вода. В цій війні, хуткій та розпливчастій він хотів утворити якийсь міцний підпорний пункт; він хотів до дикої лісової армії приєднати регулярне військо, що могло б бути за вісь для маневрів селян. Думка глибока й страшна; як би це здійснилось, Вандея була б непереможна.

Але де знайти регулярне військо? Де знайти салдатів? Де знайти полки? Де знайти готову армію? В Англії. Звідси *idée fixe* Лантенакова—допомогти англійцям висісти. Так капітулює партійне сумління; біла кокарда ховала від нього червону одежу. У Лантанека була одна думка: захопити шматок берега й передати його Піттові. Тому, бачивши, що Доль без захисту, він кинувся туди, щоб захопити Доль і таким чином заволодіти берегом.

Місце було добре обрано. Гармата на Дольській горі вимела б ворога з одного боку, з Френуа, з другого—з Сен-Бреладу, тримала б на віддаленні Канкальську ескадру і зробила б увесь берег вільним для десанту, починаючи від Ра-сюр-Куенон до Сен-Мелуар-дез-Онд.

Щоб досягти успіху, Лантенак привів з собою понад 6 тисяч душ, все, що було найдужчого в бандах, що він ними орудував, і всю свою артилерію, 10 гармат 10-фунтових, одну—8-фунтову й одну—4-фунтову. Він мав намір поставити сильну батарею на Дольській горі, певний того, що тисяча пострілів з 10 гармат зроблять більше, ніж півтори тисячі з 5-ти.

Успіх здавався певним. Можна було боятися лише Говена з боку Авранша з його 1500 салдатів та Лешеля з боку Динану. Лешель, правда, мав 25000 салдатів, але він був за 20 льє. Лантенак був певний, що йому не загрожує небезпека ні з боку Лешеля, що хоч і мав велике військо, але був далеко, ні з боку Говена, що був близько, але мав занадто мало людей. Додамо, що Лешель був нездара й пізніше допустив знищити свій

25-тисячний загін в Круа-Батайльських ландах, за що заплатив своїм життям, наклавши на себе руки.

Отже, Лантенак вважав себе в цілковитій безпеці. Його вступ до Долю був раптовий і жорстокий. Маркіз де Лантенак взагалі мав славу людини жорстокої; всім було відомо, що він немилосердний. Тому ніхто й не гадав опиратися. Перелякані мешканці забарикадувалися в своїх будинках. Шість тисяч вандейців безладно розташувалися у місті, майже як на ярмарковому майдані, без фур'єрів, без квартир, табором, аби-як, готуючи собі їжу під чистим небом, розпорошуючись по церквах, кидаючи рушниці для рожанців. Лантенак з деякими артилерійськими офіцерами негайно пішов на розвідки на Дольську гору, залишивши своїм замісником Гуж-ле-Брюана, що він його назвав бойовим сержантом.

Цей Гуж-ле Брюан залишив по собі слід у історії. Він мав два прозвиська: Бріз-Бле (згубник синіх) за страшні вбивства патріотів, і друге—Іманус, через те, що в ньому було щось невимовно страшне. Слово Іманус, що походить від «immanis», є стародавнє нижнє-нормандське слово, що означає нелюдську гидоту, надприродний жах, демона, сатира, людоїда. В одному стародавньому манускрипті сказано: «d' mes daeux iers j'vis l'imânus». Старі діди з «Гаю» не знають вже тепер хто такий Гуж-ле-Брюан, ні що значить Бріз-Бле. Але якось невиразно вони все ж знають Імануса. З його ім'ям звязані місцеві легенди. Про Імануса ще говорять в Треморелі і в Плюмога, двох селах, де Гуж-ле-Брюан залишив слід своєї залізної ноги. У Вандеї, інші були дикуни, Гуж-ле-Брюан був варвар. Він був, ніби якийсь кацик, татуйований хрестами й квітками з лілей; на обличчі його відбивалась мерзотна й майже надприродня душа, несхожа на людську душу. Він був пекельно-хоробрий в бою, лютий—після бою. В серці його якимись дивними покрученими шляхами з'єднувались здатність до відданості й люта жорстокість. Чи мислив він? Певне, але так, як пла-

зують змії—спіраллю. Він починав з героїзму, щоб скінчити убивством. Неможливо було зрозуміти звідки випливали його вчинки, іноді велично потворні. Він був здатний до найжахливіших несподіванок. Це була якась епічна лютість.

Звідси походить це виродкове прозвище—Іманус.

Маркіз де Лантенак мав довір'я до його жорстокости.

Лютість—в цьому, справді, Іманус відзначився, а в стратегії та в тактиці він стояв не дуже високо і, можливо, маркіз помилився, зробивши його своїм замісником. Проте, він залишив Імануса замість себе, наказавши йому дбати про все.

Гуж-ле Брюан, більше вояка, ніж стратег, був здатний більше на те, щоб перерізати цілий клан, ніж охороняти місто. Однак він порозставляв варту.

Над вечір, коли маркіз де Лантенак, оглянувши місце для батареї, вертався в Доль, раптом він почув гармату. Він подивився. Червоний дим здіймався з великої вулиці. Несподіваний напад, атака; в місті бились.

Його не легко було здивувати, проте він був вражений. Цього він не сподівався. Хто це міг бути? Звичайно, те не Говен. Хіба можна атакувати, маючи одного проти чотирьох? Невже це Лешель? Але-ж який швидкий перехід! Хто-ж врешті? Лешель—неймовірно, Говен—неможливо.

Лантенак погнав коня; дорогою він зустрів мешканців міста—втікачів, вони були, як божевільні, від жаху їй на його запитання кричали лише: «Сині, сині!»

Коли він прибув до міста становище було погане.

От що трапилося.

III.

Малі армії й великі бої.

Прибувши в Доль, селяни, як ми бачили, розпорозилися по місту, роблячи кожний, що хто хотів, як це буває, коли «слухаються з приязні», як казали ван-

дейці. Така відсутність дисципліни може дати героїв, але не салдатів. Вони поставили свою артилерію й підводи під склепінням старого ринку й, втомлені, пили, їли, молились, нарешті полягали покотом на великій вулиці, більше загативши її, ніж охороняючи. Коли настала ніч, більшість послула, поклавши голову на свої сакви, дехто маючи поруч себе своїх жінок, бо жінки часто йшли разом з чоловіками; у Вандеї вагітні жінки були за шпигів.

Була чудова липнева ніч. Сузір'я сяяли в глибокій темній блакиті неба. Цілий той табір, що більше скидався на спочинок каравану, ніж на військовий одпочинок, спокійно дрімав. Раптом, в присмерковому світлі, ті, що не встигли ще стулити очей, побачили три гармати, поставлені кінець вулиці.

То був Говен. Він несподівано захопив варту, він був у місті, він зайняв своїм загоном початок вулиці.

Один селянин підвівся, гукнув: хто йде? і стрельнув з рушниці, постріл з гармати відповів. По тому розпочалася скаженна стрілянина з мушкетів. Вся ця юрба, що була задрімала, скочила. Жорстоке збудження! Заснути під зірками й прокинутися під картеччю.

Перший момент був жахний. Нема нічого трагічнішого, як розполох юрби підчас раптового блискавичного нападу. Вони кинулись до зброї, бігали, кричали, дехто падав. Захоплені розполохом люди не розуміли самі, що роблять, і стріляли одні в одних. Були такі, що, як очманілі, виходили з будинків, знову туди входили, потім знову виходили і, як непритомні, блукали серед цієї колотнечі. Рідні шукали й кликали одні одних. Страшний бій, де змішалися разом усі, де були жінки й діти. Кулі зі свистом прорізували темряву. Постріли з рушниць чути було з усіх темних кутків. Дим і божевілья навкруги. Нагромадження фургонів і возів. Коні брикали. По поранених ходили. На землі лунали прокльони й стогін. Жах на обличчях в одних,

отупіння в інших. Салдати й офіцери шукали одні одних. І серед цього всього якась похмура байдужість. Одна жінка годувала своє немовлятко, сидючи під стіною, там притулювся і її чоловік з пораненою ногою; кров текла з його рани, а він спокійно набивав свого карабіна і стріляв навмання, убиваючи в темряві перед собою. Деякі лежали на животі, стріляли по-між колесами возів. Часом лемент і зойк збільшувались. Грубий гарматний голос покривав усе. То був жах.

Було схоже на те, як рубають ліс; всі падали одні на одних. Говен із засідки стріляв напевне, гублячи дуже мало своїх людей.

Проте безстрашна, хоч і безладна, селянська юрба, відступивши на ринок, у великі темні галереї з лісом кам'яних колон, почала нарешті боронитися; все, що нагадувало ліс, викликало в них певність. Іманус, як міг найкраще, намагався заступити Лантенака. У них була гармата, але, на диво Говенові, вони з неї не користувалися; через те, що офіцери пішли з маркізом на розвідку на Дольську гору, самі-ж селяни не розуміли, що робити з гарматами. Але вони кулями засипали синіх, що стріляли в них з гармати. На картечу вони відповідали пострілами з мушкетів. Тепер вони знайшли захист; нагромадивши до купи вози, бриччи, весь свій обоз, всі бочки з старого ринку, вони зробили імпровізовану барикаду з просвітами, крізь них проходили їхні карабіни. Рушничні постріли крізь ці дірки були смертельні. Все це сталося дуже швидко. За чверть години ринок мав неприступний фронт.

Справа оберталася недобре для Говена. Той ринок, так раптово обернений на цитадель, то було зовсім несподівано. Селяни засіли там скупченою й міцною масою. Говенові пощастило напасти на них несподівано, але розбити їх він не зміг. Злізши з коня й тримаючи шаблю в руках, він стояв у смолоскиповому світлі, що освітлював його батарею, і уважно вдивлявся в темряву.

Його високий зріст у цьому освітленні робив його

помітним для людей за барикадою. Він був для них за ціль; але він і не думав про те. Дощ із куль, що посилала барикада, падав навкруги Говена, а він стояв у задумі.

Але проти всіх тих карабінів він мав гармату. Ядро завжди переважає. Хто має артилерію, в того перемога. Його батарея добре працювала і це давало йому перевагу.

Раптом блиснула блискавка з боку ринку, повного темряви, залунав неначе удар грому, і ядро пробило стіну в будинку над головою в Говена.

Барикада одповіла на гармату гарматою.

Що сталося? Щось нове. Тепер артилерія була вже з обох боків.

Друге ядро пролетіло слідом за першим і вгрузло в стіну зовсім близьенько від Говена. Третє ядро скинуло йому капелюха на землю.

Ці ядра були великого калібру. Стріляла 16-фунтова гармата.

— У вас цілять, командире,—кричали артилеристи.

І вони погасили смолоскипа. Говен задумливо підняв свого капелюха.

Хтось справді цілив у Говена, то був Лантенак.

Маркіз тільки що прибув на барикаду з протилежного боку.

Іманус підбіг до нього.

— Монсеньйоре, нас захопили.

— Хто?

— Не знаю.

— Шлях на Динан вільний?

— Я гадаю.

— Треба відступати.

— Відступ почався. Багато хто вже втік.

— Не треба тікати, але відступати. Чому ви не використали артилерії?

— Бо не спам'яталися, та й не було офіцерів.

— Я йду туди.

— Монсеньйоре, я направив до Фужеру найбільшу, по змозі, частину обозу, жінок, все потрібне. Що зробити з трьома маленькими бранцями?

— А, тії діти?

— Так.

— Вони в нас у заставі. Відпровадьте їх до Тургу.

Сказавши теє, маркіз пішов до барикади. З прибуттям начальника все змінилося. Барикаду не було пристосовано для артилерії. Там було місце лише для двох гармат. Маркіз звелів поставити дві 16-фунтові, для них зробили амбразури. Нахилившись над однією гарматою й оглядаючи ворожу батарею, крізь амбразуру, він помітив Говена.

— Це він!—крикнув.

Тоді він сам взяв віхоть, вичистив, набив гармату й націлився.

Три рази він стрельнув у Говена й не влучив. За третім разом збив лише з нього капелюха.

— Незграба!—пробурмотів Лантенак.—Трохи нижче і попав би у голову.

Зненацька смолоскип згас і перед ним була темрява.

— Хай так!—сказав він.

І крикнув до гармашів селян:

— Картеча!

Говен з свого боку не менш турбувався за свою справу. Становище гіршало. Починалася нова фаза бою. Барикада почала обстрілювати його з гармат. Хто знає, чи не перейде вона від оборони до наступу? Відкинувши мертвих і втікачів, перед ним все-ж було принаймні 5 тисяч чоловіка, а в нього залишилося лише 1200 душ. Що буде з республіканцями, коли ворог побачить їхнє невелике число? Ролі зміняться. Досі вони нападали, тепер нападуть на них. Хай лише барикади зроблять вилазку й все може загинути.

Що робити? Не можна було й думати про те, щоб атакувати барикаду з фронту. Взяти її приступом—це була химера. 1200 чоловіка не зможуть збити з пози-

цій 5 тисяч. Зробити наступ—неможливо, чекати—небезпечно. Треба було врешті на щось зважитись. Але на що?

Говен був з цієї країни, він добре знав місто; він знав, що до старого ринку, де скупчилися вандейці, прилучався лабіринт з вуличок, вузьких і покручених.

Він обернувся до свого лейтенанта. То був хоробрий капітан Гешан, він пізніше прославився тим, що очистив Консизький ліс, де народився Жан Шуан, і, загородивши шосе на Шенський став, не допустив взяти Бургнефу.

— Гешане, — сказав Говен, — я передаю вам командування. Підтримуйте якомога більший вогонь. Пробийте барикаду гарматами. Скупчіть на собі увагу цих мужиків.

— Розумію, — сказав Гешан.

— Зберіть увесь загін і з набитими рушницями тримайте його напоготові до атаки.

Він додав кілька слів на вухо Гешанові.

— Добре, — відповів той.

Говен провадив далі:

— Чи всі наші барабанники напоготові?

— Так.

— У нас їх дев'ять. Залишіть собі двох дайте мені сім.

Сім барабанників мовчки вишикувалися перед Говеном.

Тоді Говен гукнув:

— До мене батальйоне Червоної Шапки.

12 чоловіка, між ними один сержант, виступили наперед.

— Я викликаю весь батальйон, — промовив Говен.

— Він тут, — одповів сержант.

— Але вас дванадцять!

— Нас залишилося дванадцять.

— Гарзд, — сказав Говен.

Той сержант був добрий суворий вояка Радуб, той

що всиновив од імени батальйону трьох дітей, знайдених в Содрейському лісі.

Половину батальйону, як згадує читач, знищено в Ерб-ан-Пайлі, але Радубові пощастило не бути в тому числі.

Недалеко стояв віз із соломою. Говен показав на нього сержантові.

— Сержанте, звеліть вашим людям зробити з соломи перевесла й обкрутити ними рушниці, щоб не чути було, як вони вдаряться одна об одну.

За хвилину наказу виконано мовчки і в темряві.

— Готово,—сказав сержант.

— Салдати, скиньте черевики,—промовив Говен.

— У нас їх немає,—сказав сержант.

З 7-ма барабанниками це становило 19 душ; Говен був двадцятим.

Він гукнув:

— В колону одинцем! За мною! Попереду барабанники, за ними батальйон. Сержанте, ви командуватимете батальйоном.

Він став на чолі колони і, в той час, як канонада тривала з обох боків, ці 20 чоловіка, як тіні, пірнули в порожні вулички.

Вони йшли так якийсь час кривульчастими вуличками вздовж будинків. Все здавалося мертвим у місті; городяни причаїлися по льохах. Всі двері забарикадовані, всі вікониці зачинені. Світла нігде.

Серед цієї тиші лемент та колотнеча на великій вулиці видавалися шаленими; гарматний бій тривав; республіканська батарея й роялістська барикада скажено випльовували одна на одну свою картечу

По 20 хвилинах ходи цими покрученими вуличками Говен, що йшов у темряві зовсім упевнено, дійшов до кінця вулички, що виходила теж на велику вулицю. Але то було вже з другого боку ринку.

Позицію ворога обійшли. З цього боку барикади не було; це вічна помилка тих, що будують барикади;

тут ринок був відкритий і можна було увійти під колони, де стояло кілька навантажених возів, готових від'їхати. Говен і його 19 чоловіка мали перед собою 5 тисяч вандейців, але з тилу, не з фронту.

Приглушеним голосом Говен звернувся до сержанта; зняли намотану круг рушниць солому; 12 гренадерів вишикувалися бойовим ладом за різком провулку, а 7 барабанників, наготові, піднявши палічки, чекали.

Гарматні вибухи чергувалися. Раптом у перерві між двома вибухами Говен підніс свою шаблю й голосом, що серед цієї тиші пролунав, як сурма, гукнув:

— Двісті чоловіка праворуч, двісті ліворуч, решта посередині!

12 пострілів з рушниць, і сім барабанників вдарили на атаку.

Говен вигукнув страшний поклик синіх:

— На багнети! Вперед!

Скуток був нечуваний.

Вся ця селянська юрба, побачивши себе захопленою з тилу, подумала, що має за спиною нову армію. Одночасно загін, що стояв на початку великої вулиці та що ним командував Гешан, почувши барабани, теж ударив на атаку й кинувся бігом на барикаду; селяни побачили себе між двома вогнями. Паніка—то побільшення; в паніці постріл з пістоля здається за гарматний вибух, собаче гавкання за лев'яче рикання, кожний звук фантастичний, всюди—привиди. Додамо, що жах захоплює селянина, як огонь солому і так само як вогонь з однієї хати швидко обертається у велику пожежу, жах селянина обертається у відступ. Не можна висловити, що то було за втікання.

За кілька хвилин ринок був порожній; перелякані селяни тікали поодиноці, а офіцери не могли нічого зробити. Іманус убив двох чи трьох втікачів, але це не врятувало справи. Чути було лише: «Рятуйся, хто може!», і вся ця армія міськими вуличками, як крізь

дірки в решеті, просіялася в поля й зникла з швидкістю хмар, захоплених ураганом.

Хто втікав до Шатонефу, хто до Плерге, а хто до Антрону.

Маркіз де Лантенак бачив те втікання. Він заклепав своєю власною рукою гармати, тоді пішов, останній, помалу й спокійно, говорячи до себе:

— Ні, таки на мужиків не можна покладатись. Нам треба англійців.

IV.

Це вдруге.

Перемога була цілковита.

Говен обернувся до салдатів батальйону Червоної Шапки й сказав:

— Вас дванадцять, але ви варті тисячі.

Командирова хвала,—за тих часів, то був почесний хрест.

Гешан, що Говен послав його за місто, переслідував утікачів і багато захопив у полон.

Запалили смолоскипи й обшукали місто. Всі, хто не міг втекти, здалися. Велику вулицю освітили великими каганцями. Вона була вкрита мертвими й пораненими. Кінець бою завжди доводиться виривати; декілька груп в одчаї ще опиралися; їх оточили й вони склали зброю.

Серед скаженої колотнечі відступу Говен помітив якогось безстрашного чоловіка, ніби фавна спритного й дужого, що допомагав утікати іншим, а сам не тікав. Цей селянин уміло орудував своїм карабіном, і стріляючи, і нещадно б'ючи прикладом, так що нарешті поломав його; тепер він мав лише пістоля в одній руці й шаблю в другій. Ніхто не зважався наблизитися до нього. Раптом Говен побачив, що він похитнувся

й притулився до одного з стовпів великої вулиці. Його тільки що поранено, але, не зважаючи на те, він все тримав у руках свою шаблю й пістоля.

Говен наблизився до нього.

— Здавайся,—промовив він.

Чоловік пильно подивився на нього. Кров з рани стікала під одежою, утворюючи калюжу коло його ніг.

— Ти мій бранець,—почав Говен.

Чоловік все мовчав.

— Як ти звешся?

Чоловік одповів:

— Я звуся «Танок у затінку».

— Ти відважний,—сказав Говен, простягаючи йому руку.

Чоловік відповів:

— Хай живе король!

І зібравши всю свою силу, він підняв обидві руки разом і одночасно вистрелив з пістоля в серце Говенові й ударив його шаблею по голові.

Він зробив це швидко, як тигр; але хтось інший був ще проворніший за нього. То був вершник, що допіру прибув і залишався тут уже скільки хвилин, не звернувши на себе нічієї уваги. Побачивши, що вандеєць підняв пістоля й шаблю, він кинувся по-між ним і Говеном. Як би не він, Говен впав би мертвий. У коня влучив постріл, а в самого вершника удар шаблі, й обидва вони впали. Все це сталося в одну мить.

Вандеєць теж упав на брук.

Удар шаблі влучив вершникові саме в обличчя; він лежав на землі, непритомний. Кінь був мертвий.

Говен наблизився.

— Хто це такий?—спитав він.

Він розглядав його. Кров заливала пораненого й на його обличчі була ніби червона маска. Не можна було нічого розібрати. Видко було сиве волосся.

— Цей чоловік врятував мені життя,—промовив Говен.—Хто небудь знає його?

— Командире,—сказав один салдат,—цей чоловік допіру прибув до міста. Я бачив, як він їхав. Він прибув Понторсонським шляхом.

Надійшов загоновий хірург з своїми струментами. Поранений все був непритомний. Хірург оглянув його і сказав:

— Рана не тяжка. Нічого, загоїться. За 8 день він буде здоровий. Це добрий удар шаблюкою.

На пораненому був плащ, трьохбарвний пояс, пістолі, шабля. Його поклали на ноші. Роздягли. Принесено відро свіжої води, й хірург промив рану. Почало потроху вимальовуватись обличчя. Говен дивився на нього з пильною увагою.

— Чи є при ньому папери?—спитав він.

Хірург полапав бокову кешеню й, витягнувши звідти портфейля, простягнув його Говенові.

Тимчасом поранений, відсвіжений холодною водою, потроху приходив до пам'яті. Його повіки злегка ворухилися.

Говен шпортався в портфелі; він знайшов там аркуш паперу згорнений учетверо, розгорнув його й прочитав:

«Комітет громадського рятунку. Громадянин Сімурден...»

Він крикнув:

— Сімурден!

Почувши цей крик, поранений розплющив очі.

У нестямі Говен промовив:

— Сімурдене! Це ви? Це вже вдруге ви рятуєте мені життя.

Сімурден дивився на Говена. Невимовна радість освітлювала його скривавлене обличчя.

Говен упав навколішки перед пораненим, скрикнувши:

— Мій учителю!

— Твій батько,—промовив Сімурден.

Крапля холодної води.

Вони не бачилися багато років, але серця їхні ніколи не розлучалися; вони пізнали один одного, неначе розлучилися лише вчора.

В залі міської мерії улаштували нашвидку амбулаторію. Сімурдена поклали на ліжку в маленькій кімнаті, сумежній з великою спільною залогою, де лежали поранені. Хірург, що зашив рану, перервав нарешті розмову та вияви почуття по-між двома друзями, уважаючи, що треба дати Сімудренові заснути. Та й Говена кликала до себе тисяча турбот і обов'язків, що є наслідком перемоги. Сімудрен лишився на самоті; але він не спав; у нього була подвійна гарячка—від рани й від радощів.

Він не спав, проте йому здавалося, що він спить. Чи це ж можливо? його мрія здійснилася. Сімудрен був з тих, що не вірять у можливість виграти, проте, він виграв. Він знову знайшов Говена. Покинувши дитину, він знайшов дорослого чоловіка, мужнього, відважного, що перед ним тремтіли вороги. Він знайшов його переможного і та перемога була за народню справу. У Вандеї Говен був точкою підпори для революції, і це він, Сімурден дав республіці цього велетня. Цей переможець був його учень. Він бачив, як на цьому молодому обличчі, що може залишитися в республіканському пантеоні, променіє його думка, його Сімурденова; його учень, дитина його розуму—герой, що незабаром зробиться славою своєї країни. Сімурденові здавалося, що його власна душа зробилася генієм. Допіру він на власні очі бачив, як провадить війну Говен; він був ніби Хірон, що бачить Ахіла в бою. Таємничий стосунок між священиком і центавром, бо священик тільки напів людина.

Всі несподіванки цієї пригоди, приєднавшись до безсоння від рани, сповняли Сімурдена якимсь

таємничим сп'янінням. Ця молода доля стояла перед ним пишна, велична, і глибокої радості додавало йому ще й те, що він міг мати вплив на цю долю; ще один такий успіх, як тільки що він бачив, і Сімурденові досить буде сказати слово, щоб республіка довірила Говенові армію. Ніщо так не засліплює, як здивування, коли бачиш, що у всьому щастить. Це був час військових мрій; кожний хотів утворити генерала, Дантон — Вестермана, Марат—Росіньоля, Ебер—Ронсена, Робесп'єр хотів, щоб ніхто з них не був генералом. Чому б Говенові не бути генералом? Казав собі Сімурден; і він міркував і мріяв. Перед ним була безмежність; він переходив від однієї думки до іншої; всі перешкоди зникали; хто поставив ногу на щаблі цієї драбини, тому зупинитись уже неможливо, це безконечне здійснення; починають від людини й доходять до зірок. Великий генерал—лише начальник армії; великий праводар—керує ідеями. В своїх мріях Сімурден бачив Говена великим проводарем. Йому здавалося—мрія летить швидко,—що він бачить Говена на океані, як він жене англійців; на Рейні, як він карає північних королів; в Піринях — проганяє Іспанію, в Альпах закликає Рим до повстання. В Сімурденові було неначе дві людини: одна ніжна, а друга сувора, і обидві були задоволені, тому, що непохитний в своєму ідеалі, він одночасно бачив Говена і незрівняно-величним і страшним. Сімурден міркував про все, що треба було зруйнувати раніш, ніж будувати; звичайно, казав він собі, це не час для ніжності, але ж Говен буде «на висоті»—тогочасний вираз. Сімурден уявляв собі Говена, як він топче ногою морок і, осяяний світлом, з блиском метеора на чолі, але з шпадою в руці розгортає великі ідеальні крила справедливості, розуму, поступу; янгол, але янгол-губитель.

В розпалі цієї мрії, що доходила майже до екстазу, він почув крізь напіввідхилені двері розмову у великій залі, сусідній з його кімнатою; він пізнав Говенів голос; цей голос, не вважаючи на роки розлуки, завжди лунав

у його вухах, а голос дитини можна пізнати в голосі дорослого. Сімурден прислухався. Залунали кроки. Салдати казали:

— Командире, це той чоловік, що стріляв на вас. Поки на нього не звертали уваги, він доплентався до люху. Ми знайшли його. Ось він.

І тоді Сімурден почув таку розмову між Говеном і чоловіком:

— Ти поранений?

— Я себе почуваю досить добре, щоб бути розстріляним.

— Покладіть цього чоловіка на ліжку. Перев'яжіть, доглядайте й вилікуйте його.

— Я хочу вмерти!

— Ти житимеш. Ти хотів убити мене ради короля, я хочу вилікувати тебе ради республіки.

Тінь пройшла по Сімурденовим обличчі. Він ніби раптом прокинувся й прошепотів у якомусь зловісному знеможенні:

— Так, він милосердний.

VI.

Тіло вилікуване, серце скривавлене.

Рана гоїться швидко; але десь був хтось, тяжче поранений, ніж Сімурден. То була розстріляна жінка, що жебрак Тельмаш знайшов її серед великої калюжі крові на фермі Ерб-ан-Пайль.

Мішель Флешар була в більшій небезпеці, ніж думав Тельмаш. Рані спереду на грудях відповідав другий отвір ззаду на лопатці; тимчасом, як одна куля розбила дужку, друга пройшла через плече; але, що легені не були зачеплені, вона могла видужати. Тельмарш був «філософ»,—селянське слово, що значить трохи лікар, трохи костоправ і трохи чаклун. Він доглядав пораненої в своєму звірячому логові, на сво-

їй постелі з водоростей, лікуючи її тими таємничими ліками, що звуться «простими», і, завдяки йому, вона видужала.

Дужка зрослася, дірки на грудях і на плечі загоїлися; по кількох тижнях, поранена вже видужала.

Одного ранку вона могла вже вийти з землянки, спираючися на Тельмарша. Вона сіла під деревами на сонечку. Тельмарш мало що знав про неї; рани на грудях потребують мовчання, а підчас свого немов конання вона промовила ледве кілька слів. Коли вона хотіла говорити, Тельмарш змушував її мовчати; але в неї було якесь невідступне марення, і Тельмарш спостерігав, як в її очах то з'являлися, то зникали якісь темні думки, що рвали їй серце. Цього ранку вона була вже міцніша і майже могла ходити сама. Лікувати когось, це ніби зробитись йому рідним, і Тельмарш дивився на неї щасливий. Добрий дід почав усміхатися й промовив до неї:

— А ми вже й встали. У нас вже нема рани.

— Лише в серці,—промовила вона.

І далі провадила:

— То ви зовсім не знаєте, де вони?

— Хто?—спитав Тельмарш.

— Мої діти.

В цьому «то» був світ думок; це значило: «ви нічого мені не говорили про них, ви стільки днів коло мене, не розкриваючи рота, ви примушуєте й мене мовчати що-разу, коли я хочу перервати мовчанку, здається, ви боїтеся, щоб я про них говорила,—це тому, що не маєте чого мені сказати». Часто в гарячці, в маячні, вона кликала своїх дітей, і вона добре бачила, бо в маренні теж спостерігають, що старий нічого їй не відповідав.

І, справді, Тельмарш не знав, що їй сказати. Не дуже-то легко говорити з матір'ю про її загублених дітей. Та й що він знав? Нічого. Він знав, що якусь матір було розстріляно, що він знайшов її на землі,

що, коли він її взяв, це був майже труп, що в цього трупа було троє дітей, і що маркіз де Лантенак, розстрілявши матір, забрав з собою дітей. Всі його відомості кінчалися на цьому. Що сталося з тими дітьми? Чи вони ще живі? Він знав, що було два хлопчики й маленька дівчинка, тільки-що відлучена. Більше нічого. Він ставив собі тисячу питань про цей нещасливий гурток дітей, але не міг відповісти. Люди, що він їх питає, тільки хитали головою. Пан Лентенак був людина, що про неї не говорили охоче.

Не говорили охоче про Лентенака й не говорили охоче з Тельмаршем. Селяни — неймовірні. Вони не любили Тельмарша. Тельмарш — старець, людина непевна. Чого він дивиться завжди на небо? Що він робить, про що думає, коли протягом двох годин сидить непорушно? Справді, він був чудний. В країні, що була в розпалі війни, в полум'ї повстання, де всі мали лише одну справу — спустошення й одну лише працю — убивати, де кожний готовий був спалити хату, вирізати сім'ю, перебити сторожу, зруйнувати село, де лише й думали про те, щоб робити одні одним засідки, затягати одні одних у пастки, убивати, — цей відлюдник, занурений в природу, ніби потонулий в безконечному мирному спокої речей, збирав зілля й трави, думав лише про квіти, пташок та зірки. Звичайно, така людина була небезпечна. Він був не в повному розумі, це видно було з усього: він не робив засідки за кущами, він не стріляв ні в кого. І тому його боялися.

— Цей чоловік — божевільний, — казали люди.

Тельмарш був більш, ніж самотній, він був людина, що її уникали.

Його ні про що не питали й нічого йому не відповідали. Отже він не міг добути стільки відомостей, скільки хотів. Війна пересунулася до іншого місця, билися далі, маркіз де Лантенак зник з обрію, і в тому душевному стані, в якому був Тельмарш, щоб він помітив війну, треба було, щоб вона наступила на нього.

Після тих слів,—мої діти,—Тельмарш перестав усміхатись, а мати почала думати. Що відбувалося в тій душі? Вона була ніби в глибині безодні. Раптом вона подивилася на Тельмарша й знову вигукнула, майже з виразом гніву:

— Мої діти!

Тельмарш понурив голову, неначе винний.

Він думав про того маркіза Лантенака, що звичайно, не думав про нього й, можливо, навіть забув, що він існує. Він добре розумів це й казав собі:—Великий пан у небезпеці знає вас, коли-ж вона мине, то він вас уже не знає.

І він питав себе:—Коли ж так, то нащо ж я врятував того вельможного пана?

І відповідав:—Бо то—людина.

Він задумався над цим, але через якийсь час знову спитав себе:—Чи я ж певний цього?

І він гірко повторив собі:—Коли б я знав!

Вся та пригода його мучила, бо в тому, що він зробив, він бачив щось загадкове. З болем він роздумував про це. Отже добрий вчинок може бути поганим вчинком. Хто рятує вовка, вбиває вівці. Хто вигоює крило яструбові, той відповідає за його кігті.

Він справді почував себе винним. Несвідомий гнів цієї матери був справедливий.

Проте його тішило, що він врятував цю матір, і через те він не так сумував, що врятував маркіза.

Але ж діти?

Мати також задумалась. Ці дві думки йшли одна поруч одної й, не висловлюючись, зустрічалися може, в сутінках мрії.

Ії погляд, що в глибині його була ніч, знову зупинився на Тельмаршеві.

— Це ж не може, однак, так залишатися,—промовила вона.

— Тихо!—сказав Тельмарш, поклавши палець на уста.

— Ви не повинні були мене рятувати, і я на вас за це гніваюся. Я воліла б краще вмерти, бо певна, що тоді побачила б їх. Я знала б, де вони. Вони мене не бачили б, але я була б коло них. Мертва, я напевне могла б їх захистити.

Він взяв її за руку й помацав живчика.

— Заспокойтеся, у вас знов буде гарячка.

Вона спитала його майже жорстоко:

— Коли я зможу піти?

— Піти?

— Так, піти.

— Ніколи, як що ви не будете слухатись. Завтра, коли ви будете розсудливі.

— Що ви називаєте бути розсудливою?

— Покладатися на бога.

— Бог! Куди він подів моїх дітей?

Вона знову ніби марила. Її голос зробився дуже ніжний.

— Ви розумієте,—сказала вона,—я не можу так жити. Ви не мали дітей, а я мала. В цьому різниця. Не можна розуміти того, чого не знаєш. Ви не мали дітей, правда?

— Ні,— відповів Тельмарш.

— А я мала тільки їх. Без своїх дітей—хіба я існую? Я хотіла б, щоб мені з'ясували, чому зо мною нема моїх дітей. Я почуваю, що щось трапилось, але нічого не розумію. Мого чоловіка вбито, мене розстріляно, все одно, я нічого не розумію.

— Ну от,—сказав Тельмарш,—гарячка знову повертається, Не говоріть більше.

Вона подивилася на нього й замовкла.

З того дня вона більше не говорила.

Її слухняність була більше, ніж того хотів Тельмарш. Протягом довгих годин вона сиділа, як остовпіла, під старим деревом. Думала й мовчала. Мовчання ніби дає якийсь захист і заспокоєння простим душам, що їм горе дало сумне поглиблення. Здавалось, вона відмови-

лася від того, щоб зрозуміти. На певному ступені розпач уже не доходить до свідомости людини.

Тельмарш, зворушений, дивився на неї. Бачивши таке страждання, цей старий чоловік ніби сам відчував те, що мусить почувати жінка.—О, так,—казав він собі,—її уста мовчать, але очі говорять; я добре бачу, що в неї лише одна думка. Бути матір'ю, і перестати нею бути! Годувати дитину і більше не мати її. Вона не може цьому скоритися. Вона думає про свою малесеньку, що годувала її ще так недавно. Вона все думає про неї, думає, думає. Справді, це повинно бути чудово почувати маленький рожевий ротик, що тягне вашу душу й з вашого життя творить життя собі.

Він теж мовчав, розуміючи, що слова безсилі перед такою знемогою горя. Мовчання страшне, коли душею володіє одна думка. Як примусити матір, опановану однією думкою, слухатися розуму? Материнство безпорадне, з ним не можна сперечатися. Мати,— як тварина, і це робить її високою. Інстинкт материнський має в собі щось святе й звіряче разом. Мати вже не жінка, вона самиця.

Діти—то її малята.

Тому в матері є щось вище й щось нижче за розум. Вона має чуття. В ній величезна темна творча воля, і та воля керує нею. Засліплення, повне яснбзору.

Тепер Тельмарш уже хотів примусити говорити ту нещасливу, але не міг. Одного разу він сказав їй:

— На жаль, я старий і не можу ходити. Я збувся своєї сили раніше, ніж дійшов кінця свого шляху. За чверть години мої ноги втомляться йти і я мушу спинятись; як би не те, я пішов би з вами. Але, може, то й добре, що я не можу йти. Од мене вам булоб більше шкоди, ніж користи; тут мене не чіпають, але я підозрілий для синіх, як селянин, а для селян, як чаклун.

Він чекав, що вона відповість. Вона навіть не звела на нього очей.

Кожна уперта думка кінчається або божевіллям, або

героїзмом. Але на який героїзм може бути здатна бідна селянка? Ні на який. Вона може бути матір'ю, та й годі. З кожним днем вона глибше поринала в свою мрію. Тельмарш спостерігав її.

Він намагався притягти її до праці; приніс їй ниток, голок, наперстка; і справді, вона взялася до шитва, що дуже втішило бідного діда. Вона мріяла, але працювала; це—ознака здоров'я; сила помалу-малу поверталась до неї; вона полагодила свою білизну, одержу й черевики; але очі її лишалися скляні. Шиючи, вона співала потишеньку незрозумілі пісні. Вона шепотіла наймення, може наймення дітей, але не досить виразно для того, щоб Тельмарш міг їх розібрати. Вона зупинялася і слухала пташок, неначе вони мали їй принести якісь вісті. Вона дивилась, яка погода. Її уста ворушилися. Вона тихенько говорила сама до себе. Потім зробила мішка і сповнила його каштанами. Одного ранку Тельмарш побачив, що вона збирається в дорогу. Очі її були втуплені навмання в глиб лісу.

— Куди ви йдете?—спитав він.

Вона відповіла:

— Я йду їх шукати.

Він не пробував її затримувати.

VII.

Два полюси правди.

За кілька тижнів, повних усяких пригод громадянської війни, в Фужерській окрузі тільки й мови було, що про двох людей, цілком протилежних один одному, але, що, проте, робили те саме діло, тоб-то провадили поруч великий революційний бій.

Дикий вандейський поєдинок тривав, але Вандея губила ґрунт. В Іль-е-Вілені зокрема, завдяки молодому командирові, що в Долі так влучно відповів на відвагу 6 тисяч роялістів відвагою 1500 патріотів, повстання

було, коли не загашено, то, принаймні, дуже зменшене й дуже обмежене. Декілька щасливих ударів сталося після першого, і в наслідку тих успіхів утворилося нове становище.

Становище змінилося, але з'явилося нове ускладнення.

У всій цій частині Вандеї республіка перемогла, це було безперечно, але яка республіка? В тріумфі, що тільки починався, були дві форми республіки, республіка терору й республіка милосердя; одна хтіла перемогти жорстокістю, друга—милосердям. Яка з них переможе? Представниками цих двох напрямків—миролюбного й невблаганного—були двоє людей, що кожний з них мав свій вплив і свій авторитет, один—військовий командир, другий—громадський делегат. Хто з цих двох людей переможе? Один з цих двох мав страшні повноваження: він привіз з Парижу загрозливий наказ сантерським батальйонам: «Жодної ласки! Жодного милосердя!» Всі мусили коритися його владі, у нього був декрет од Конвенту, що проголошував «смертну кару тому, хто звільнить взятого в полон отамана повстанців, або допоможе йому втекти», уповноваження від Комітету громадського рятунку й наказ слухатися його посланця, підписаний: Робесп'єр, Дантон, Марат. Другий, салдат, мав за себе лише одну силу—милосердя.

Він спирався лише на свою руку, що перемагала ворогів, і своє серце, що милувало їх. Переможець, він вважав за своє право милувати переможених.

Звідси незгода, прихована, але глибока, між цими двома людьми. Вони боролись обидва з повстанням, один, домагаючись лише перемоги, другий—визнаючи конечність терору.

По всьому «Гаю» тільки й мови було, що про них. І те, що ці двоє людей, такі протилежні, були тісно зв'язані між собою, ще додавало тоскної турботности поглядам, з усіх боків зверненим на них. Ці двоє антагоністів були двоє друзів. Ніколи ще вища й глибша

симпатія не з'єднувала двох сердець; суворий врятував життя милосердному й за це мав шрама на обличчі. В цих двох людях були велетні—в одному смерть, в другому—життя; один був представник жорстоких принципів, другий—мирних, і вони любили один одного. Дивна проблема. Треба уявити собі милосердного Ореста й неблаганого Пілада. Треба уявити собі Аримана, Ормуздового брата.

Додамо, що той із двох, якого називали «жорстоким» по-братерському ставився до людей: він перев'язував поранених, доглядав хворих, цілі дні й ночі пробував у шпиталях, сумував над босими, роздязненими дітьми, не мав нічого для себе та все віддавав бідним. Підчас бою він був там; на чолі загонів ішов він в найнебезпечніші місця, озброєний, бо мав шаблю й два пістолі за поясом, і разом неозброєний, бо ніхто ніколи не бачив, щоб він добував свою шаблю, або доторкався до пістолів. Він ішов під удари й не віддавав їх назад. Казали, що він був колись священиком.

Один із людей був Говен, другий—Сімурден.

Дружба була між цими двома людьми, але ненависть між двома принципами, що вони їх втілювали; це була ніби одна душа, розрізана й поділена на-двоє. Говен справді одержав половину душі Сімурденової, але половину лагідну. Здавалося, що Говен узяв білий промінь і що Сімурден залишив для себе те, що можна назвати чорним променем. Звідси внутрішня незгода. Ця глуха війна повинна була спалахнути. Одного ранку боротьба почалася.

Сімурден сказав Говенові:

— В якому стані наші справи?

Говен відповів:

— Ви це так само добре знаєте, як і я. Я розігнав Лантенакові банди. У нього лишилося ледве кілька душ. Тепер він сховався у Фужерському лісі. За тиждень він буде оточений.

— А за два тижні?

- Його буде захоплено.
- А потім?
- Ви читали моє оголошення?
- Так, ну, а далі?
- Він буде розстріляний.
- Знову милосердя. Його треба гільйотинувати.
- Що до мене,—сказав Говен,—то я стою за військову кару.
- А я,—відповів Сімурден,—за кару революційну. Він подивився просто в вічі Говенові й запитав:
- Чому ти звільнив тих черниць з монастиря Сен-Марк-ле-Блан?
- Я не воюю з жінками,—одповів Говен.
- Ті жінки ненавидять народ. А що до ненависти, то тут одна жінка варта 10 чоловіків. Чому ти одмовився послати до революційного трибуналу все те стадо старих фанатичних священиків, взятих в Лувіньє?
- Я не воюю з старими.
- Старий священик гірший, ніж молодий. Повстання небезпечніше, коли його проповідує людина з білим волоссям. Зморшкам довіряють. Не треба такого милосердя, Говене. Царевбивці — визволителі. Нехай твоє око постійно буде звернене на Тампльську вежу.
- Тампльська вежа. Я випустив би звідти дофіна. Я не воюю з дітьми.
- Сімурденів погляд став суворий.
- Ні, Говене, треба воювати з жінкою, коли вона зветься Марія Антуанета, з старим, коли він зветься папа Пій VI, і з дитиною, коли вона зветься Луї Капет.
- Учителю, я не політик.
- Ти можеш зробитися небезпечним. Чому підчас атаки Коссе, коли повстанець Жан Третон, притиснений в безпорадному стані, кинувся сам один з шаблею в руці, проти цілої колони, ти крикнув: «Розступіться! Дайте пройти!»
- Півтори тисячі, щоб убити одну людину. Це ганебно.

— Чому в Кайлетері д'Астільє, коли ти побачив, що твої салдати хочуть вбити вандейця Жозефа Безьє, що плазував, поранений, ти гукнув: «Ідіть вперед! Це моя справа!» і стрельнув у повітря?

— Тому, що не можна вбивати людину, що лежить на землі.

— Ти не повинен був цього робити! Тепер обидва— отамани банд. Жозеф Безьє, це Вус, а Жан Третон, це Срібна Нога. Врятувавши цих двох людей, ти дав республіці двох ворогів.

— Звичайно, я хотів дати їй друзів, а не ворогів.

— Чому після твоєї Ландеанської перемоги, ти не розстріляв 300 полонених селян?

— Тому, що Боншан помилував республіканських полонених, і я хотів, щоб сказали, що республіка також помилувала роялістських полонених.

— Але в такому разі, коли ти візьмеш Лантенака, ти помилуєш його?

— Ні.

— Чому? Ти-ж помилував 300 селян.

— Селяни несвідомі, а Лантенак знає, що він робить.

— Але-ж Лантенак твій родич.

— Франція ще рідніша.

— Лантенак старий.

— Лантенак чужинець. Все одно, якого він віку. Лантенак закликає англійців. Лантенак—це навала чужинців. Лантенак— ворог отчизни. Боротьба між нами може скінчитися лише смертю або його, або моєю.

— Говене, пам'ятай ці слова.

— Я так сказав.

Якийсь час вони мовчали, дивлячись один на одного. Говен почав знову:

— Цей 93 рік, це буде кривава дата.

— Стережись!—покликав Сімурден. — Бувають страшні обов'язки. Не обвинувачуй того, кого не

можна обвинувачувати. З якого часу хвороба стала провиною лікаря? Так. Цей страшний рік не має милосердя. А чому? Бо це великий революційний рік. Він втілює революцію. Революція має ворога—старий світ, і до нього вона не має милосердя, так, як хірург має ворога—гангрену і не має до неї милосердя. Революція з корнем вириває королівську владу в особі короля, аристократизм—в особі аристократів, деспотизм—в особі військового, забобони—в особі священика, варварство—в особі судді, одно слово все, що є тиранія і всіх, що є тиранами. То жажна операція, революція робить її певною рукою. Що до кількості здорового м'яса, що вона віддає на жертву, то спитай Боєргава, що він про це думає. Який опух можна вирізати без крові, яку пожежу загасити, щоб ніщо не згоріло? Жертви—конечна умова успіху. Хірург нагадує різника; цілитель може здаватися катом. Революція цілком віддається своїй фатальній праці. Вона мучить, але рятує. Як! ви вимагаєте, щоб вона милувала причину хвороби? ви хочете, щоб вона була милосердна до отрути? Але вона не слухає. Вона тримає в своїх руках минуле, вона доконає його. Вона робить на цивілізації глибокий розріз, і звідти з'являється здоров'я людського роду. Ви страждаєте? Безперечно. Скільки часу це триватиме? Скільки буде потрібно для операції. Після цього ви будете жити. Революція робить світові ампутацію. І от в наслідку ця кровотеча 93 рік.

— Хірург спокійний,—сказав Говен,—а люди, що я їх бачу, несамовито люті.

— Революція,—відказав Сімурден,—потрібує жорстоких робітників; вона відштовхує кожну тремтячу руку. Вона довіряє лише неблаганим. Дантон—страшний, Робесп'єр—непохитний, Сен-Жюст—незломимий, Марат—неблаганий. Пам'ятай це, Говене. Ті ймення нам потрібні. Для нас вони варті армій. Вони тероризують Європу.

— Можливо, також і майбутнє,—сказав Говен.

Він зупинився, далі знов почав:

— А втім, учителю, ви помиляєтесь, я не обвинувачую нікого. На мою думку, нема відповідальних. Нема ні невинних, ні винних. Людовик XVI—це баран, кинений по-між левів. Він хоче втекти, хоче врятуватися, намагається оборонятися; він вкусив би, коли б міг. Але не всякий може бути левом, хто того хоче. Слабкість волі у нього вважають за злочин. Цей баран у гніві показує зуби. Зрадник! кажуть леви. І з'їдають його. Скінчивши тее, вони починають битися між собою.

— Баран—тварина.

— А леви, що вони таке?

Ті слова примусили Сімурдена подумати. Він підвів голову й сказав:

— Ті леви, то—свідомість, то—ідеї, то—принципи

— Вони викликають жах.

-- Колись революція буде виправданням терору.

— Глядіть, щоб колись терор не зробився ганьбою революції.

І Говен провадив далі:

— Воля, рівність, братерство—це догми миру й гармонії. Для чого їм надавати страшного вигляду? Чого ми хочемо? Завоювати народи для всесвітньої республіки. Ну, так не будемо ж їх лякати. Народи не більше можна притягти страховищами, ніж птахів. Із зла не вийде добра. Не варто перекидати трона, щоб залишити ешафот. Смерть королям, життя націям. Скиньмо корони, збережим голови. Революція—це добра згода, а не жах. Добрим ідеям погано служать немилосердні люди. Амністія—для мене це найчарівніше слово людської мови. Я не хочу проливати крові инакше, як тільки наражаючися своєю. Врешті, я вмію лише воювати, я тільки салдат. Але, коли не можна прощати, не варт і перемагати. Будьмо підчас бою ворогами наших ворогів, а після перемоги—їхніми братами.

— Стережись,—сказав знову Сімурден. — Говене, для мене ти більше, ніж син, стережись.

І він додав замислено:

— В такі часи, як наші, милосердя може бути зрадою.

Слухаючи розмову цих двох людей, можна було подумати, що чуєш діалог шпади й сокири.

· VIII.

Dolorosa.

Мати тимчасом шукала своїх дітей.

Вона йшла все вперед. Як вона жила? Неможливо цього сказати. Вона не знала цього й сама. Вона йшла день і ніч, вона жебрала, їла траву, спала на землі, під чистим небом, в кущах, під зірками, часом під дощем та вітром.

Вона блукала від села до села, з ферми до ферми, розпитуючи. Вона зупинялася коло порогів. Замість одержі на ній було лахміття. Іноді їй дозволяли увійти, іноді проганяли. Коли вона не могла вийти до хати, вона йшла в ліс.

Вона не знала країни, вона не знала нічого, крім Сискуаньяра й парафії Азе, вона не мала жадного певного плану; часом вона поверталася назад і знову починала ту саму дорогу, що вже пройшла, роблячи зайву путь. Вона йшла коли бруком, коли колією од возу, коли лісовими стежками. В цьому скитальницькому житті вона зовсім зносила свою злиденну одержу. Спочатку вона йшла в черевиках, потім босими ногами, нарешті скривавленими ногами.

Вона йшла крізь бої, крізь стрілянину, нічого не чуючи, нічого не бачучи, нічого не уникаючи, шукаючи своїх дітей. Був саме розпал повстання; не було більше жандармів, ні мерів, не було влади. Вона мала справу лише з перехожими.

Коли їй зустрічались перехожі, вона часом вдавалася до них з питанням: «Чи не бачили ви де-небудь трьох маленьких дітей?»

Перехожі підводили голову.

— Два хлопчики й дівчинка,—казала вона.

І провадила далі:

— Рене-Жан, Ален, Жоржета? Ви не бачили їх?
Старший має 4 з половиною роки, маленька—20 місяців.

І вона додавала:

— Чи не знаєте ви, де вони? В мене їх забрали.

На неї тільки дивилися.

Бачивши, що її не розуміють, вона казала:

— Вони-ж мої. Тому я їх шукаю.

Люди йшли своєю дорогою. Тоді вона спинялася й не говорила більше нічого, а розривала собі груди нігтями.

Одного дня, проте, якийсь селянин вислухав її. Він почав міркувати.

— Почекайте,—сказав він.—Троє дітей?

— Так.

— Два хлопчики?..

— І одна дівчинка.

— То ви їх шукаєте?

— Так.

— Я чув, як говорили про одного пана, що він забрав трьох маленьких дітей, і що вони з ним.

— Де цей чоловік?—покликнула вона.—Де вони?

Селянин відповів:

— Ідїть у Тург.

— Там я знайду моїх дітей?

— Може й знайдете.

— Як ви кажете?..

— Тург.

— Що то таке, Тург?

— То таке місце.

— Чи то село, чи замок, чи ферма?

— Я ніколи там не був.

— Це далеко?

— Не близько.

— Де це?

— Коло Фужеру.

— Як іти туди?

— Коли ви будете у Ванторті,—сказав селянин,—ви лишите Ерне ліворуч, а Коксель—праворуч, і пройдете через Лоршан і через Леру.

І селянин показав рукою на захід.

— Ідіть все просто вперед в той бік, де заходить сонце.

Раніш, ніж селянин спустив руку, вона вже рушила.

Селянин гукнув їй:

— Але стережіться. Там б'ються.

Вона не озирнулася навіть, щоб одповісти йому, і йшла все вперед.

ІХ.

Провінціяльна Бастилія.

І.

Тург.

Сорок років тому, мандрівник, увійшовши до Фужерського лісу з боку Ленъеле і вийшовши з нього коло Паринье, мав на узліссі тої пущі зловісну зустріч. Вийшовши з гущавини, він зненацька бачив перед собою Тург.

Не живу Тург, а Тург мертву. Тург потріскану, подіравлену, в шрамах, зруйновану. Руїна будівлі—то все одно, що привид людини. Не можна уявити собі видо-виська похмурішого, як Тург. То була висока, кругла башта, зовсім самотна в кутку коло ліса, ніби якийсь злочинець. Та проста вежа, стояла на окремій скелі, вона мала вигляд сливе римський, така вона була правильна й дужа, й так в цій міцній масі ідея могутности змішалася з ідеєю занепаду. Вона теж була трохи римська, бо була романська. Її було почато в ІХ віці, а скінчено в XII, після третього хрестового походу.

Склепіння по кутках вікон свідчили про її вік. Наближаєшся, злазиш на скелю, бачиш вилом, зважаєшся увійти—ти вже в середині, там порожнеча. Вежа в середині була ніби кам'яна труба, поставлена на землю, зверху до низу—жадної перетинки. Ні покрівлі, ні стелі, ні підлоги, уламки склепінь і коминів, амбразури для фальконетів, на різній височині гранітні виступи й кілька поперечних бальків позначали поверхи; на бальках послід нічних птахів; велетенський мур, п'ятнадцять футів завтовшки внизу й дванадцять вгорі; подекуди розколини й дірки, що були колись дверима; крізь них видко сходи в темній середині муру. Хто заходив туди ввечері, той чув крик сичів, сов, чапель та дрімлог і бачив під ногами терен, каміння, гадів, а над головою, крізь чорну круглу дірку наверху вежі, ніби крізь отвір величезного колодязя, бачив зірки.

В тій країні говорили, що в горішніх поверхах у вежі є потайні двері, зроблені, як двері в могилах юдейських царів, з одного великого каменя, що вертиться на осі, одчиняється, зачиняється й зовсім губиться серед інших каменів муру; архітектурна мода принесена з хрестових походів разом із стрількою готичного склепіння. Коли ці двері були зачинені, неможливо було їх знайти, так добре вони були припасовані до іншого каміння. Ще й тепер можна бачити такі двері по тих таємничих містах Анти-Лівану, що не загинули від землетрусу дванадцяти городів за часів Тиберія.

II.

Вилом.

Вилом, що через нього можна було пройти в руїни, зробила міна. Як на знавця, знайомого з Ерраром, Сарді й Паганом, то була міна мудро зроблена. Камера для вогню, в формі священицької шапки, була відповідна до міцності вежі, що її мала вона розпороти. Вона мусіла містити принаймні два центнери пороху. До неї

йшов кривульчастий канал, кращий від простого; руйнація, що сталася од вибуху, відкрила в розірваному камінні, порохову кишку з діаметром у куряче яйце. Вибух зробив у стіні глибоку рану, крізь неї, мабуть, обложники могли увійти. Безперечно, ця вежа витримувала в різні часи справжні правильні облоги; її подзьобала картеча; та картеча була різних часів; кожне ядро залишає свій особливий слід—і всі вони залишили на тій вежі свої шрами, починаючи від кам'яних ядер XIV віку й до залізних XVIII-го.

Крізь вилом можна було увійти в ту частину, що була при землі. Навпроти вилому в мурі вежі відчинялися дверцята до підземної печери, витесаної в скелі; та печера йшла підмурівком вежі аж під приземну залю.

Цю печеру, на три чверти засипану грузом, вичищено 1835 року; подбав про це Огюст Ле Прево, Бернайський антикварій.

III.

Підземна темниця.

Та печера то була підземна темниця. Кожна вежа мала свою темницю. Вона, як і багато карних льохів тих часів, мала два поверхи. В першому поверсі, куди входили крізь дверцята, була під склепінням кімната, досить велика, на одному рівні з приземною залюю. На стіні цієї кімнати видко було дві сторчові рівнобіжні борозни, що тяглися від одного муру до другого, проходячи склепінням, де вони були дуже глибокі й робили вражіння колій. Це й справді були колії, що їх вибили два колеса. Колись, за феодальних часів, у цій кімнаті четвертували способом, що робив менше гуку, ніж чотири коні. Там містилося два дужих колеса, таких великих, що вони торкалися стін і склепіння. До кожного з цих коліс прив'язували руку й ногу в'язня, потім крутили колеса, в різні боки й людину розривало. Обертати ці колеса було тяжко й раз-у-раз торкаючись каменю,

вони вибили в ньому глибокі колії. Ще й тепер можна бачити у Віяндані таку кімнату.

Під цією кімнатою була друга. То була справжня темниця. Туди не входилося дверима, а діркою. В'язня голого спускали, зачепивши під пахи шнурком, у нижню кімнату крізь продуховину, зроблену серед плит у підлозі горішньої кімнати. Коли він уперто жив, йому кидали їжу крізь ту дірку. Ще й тепер є така дірка в Бульйоні.

Крізь ту дірку проходив вітер. Спідня кімната, видобана під приземною залею, була швидче колодязь, ніж кімната. Вона доходила до води, і її сповняло льодове повітря. Той вітер, що вбивав нижнього в'язня, підтримував життя горішнього в'язня. Завдяки йому в темниці можна було дихати. Горішній в'язень, сидячи в темряві під своїм склепінням, мав повітря лише крізь ту дірку. Зрештою, хто туди входив, або хто туди падав, звідти не виходив. В'язень сам повинен був стерегтися в темряві. Один необережний крок міг з в'язня горішньої кімнати зробити в'язня спідньої. То вже його діло. Коли він тримався за життя, та дірка була для нього небезпекою; коли ж життя йому обридало, то була його надія. Горішній поверх був темниця, спідній—могила. Шари, як у тодішньому суспільстві.

Це було те, що наші предки називали ямою. Слово це для нас не має вже ваги, бо сама річ зникла. Завдяки революції ми слухаємо байдужо такі слова.

З надвірнього боку, над виломом, що сорок років тому був єдиним входом до вежі, видно було амбразуру, ширшу, ніж інші стрільниці, з неї звисали залізні ґрати, погнуті й поламані.

IV.

Мостовий замок.

До цієї вежі, з боку, протилежного од вилому, прилучався камінний міст з трьома арками, мало пошкод-

женими. На мості був будинок, від нього залишилися тільки руїни. Той будинок з слідами пожежі, мав лише почорнілий зруб, ніби кістяк; крізь нього проходило світло; він стояв коло вежі, як скелет поруч з при-видом.

Ці руїни тепер зовсім знищено й від них не залишилося й сліду. Досить було одного дня й одного селянина, щоб зруйнувати те, що утворили віки і багато королів.

Тург, селянське скорочення, значить Тур-Говен. Так як Жюпель значить Жюпельер, або ім'я одного горбатого отамана банди Пенсон ле-Тор, значить Пенсон-ле-Тортю.

Тург, що сорок років тому була руїна, а тепер—тінь, 1793 року була твердиня. То був стародавній замок Говенів, що захищав на заході вхід до Фужерського лісу, лісу, що тепер уже ледве можна назвати гаєм.

Ту твердиню було збудовано на великій шиферній скелі, таких скель багато між Майєном і Динаном, вони всюди розкидані серед кущів та вересу так, ніби якісь велетні кидали їх один одному на голову.

Башта, то й була вся фортеця; під баштою скеля, коло підніжжя скелі один з тих струмків, що січень обертає їх на потоки, а червень зовсім висушує.

Така надзвичайно проста, ця фортеця за середніх віків була сливе неприступна. Міст зменшував її міць. Готичні Говени збудували її без мосту. До неї можна було достатися такою хисткою кладкою, що досить було раз ударити сокирою, щоб розрубати її. Доки Говени були віконтами, їм так подобалося, і вони задовольнялися з цього; але, коли вони зробилися маркізами й покинули своє логово за-для королівського двору, вони перекинули через потік три арки, зробивши себе приступними з боку рівнини так само, як вони зробилися приступні з боку короля. Маркіз XVII віку вже не прагнув бути неприступним так само, як маркіза

XVIII віку. Замість того, щоб наслідувати своїх предків, вони намагалися мавпувати Версаль.

Навпроти башти, з західнього боку, була височина, досить висока, що спускалася до рівнини; та височина майже торкалася вежі, відділена від неї лише глибоким ровом, де протікав струмок, що вливався в Куенон. Міст, що єднав фортецю з височиною, був поставлений високо на стовпах, і на ньому збудували, як в Шенонсо, будинок в стилі Мансара, більше придатний до житла, ніж вежа. Але життя було ще дуже суворе; сеньйори затримували звичку жити в кімнатах, подібних до в'язниць, у вежі. В мостовому будинку, подібному до невеликого замку, зробили довгий хідник, ним входили і його називали залею сторожі: вище над цією залею, що була ніби антресолями, зробили бібліотеку, а над бібліотекою—горище. Довгі вікна з маленькими шибками з богемського скла, пілястри між вікнами, медальйони, виліплені на стінах; три поверхи; внизу—келепи й мушкети; посередині—книжки; на горі—мішки з вівсом; все те було трохи дике й дуже аристократичне.

Вежа поруч—була сувора.

Вона панувала над цим кокетним будинком усією своєю високою, похмурою постатею. З її платформи можна було розгромити міст.

Дві ті будови, одна—шерстка, друга гладенька—були зовсім протилежні одна одній. Два стилі зовсім не були в згоді; хоч два півкола, здається, й повинні бути подібні, але романська дуга цілком не схожа на класичний архівольт. Та башта, гідна лісів, була чудною сусідкою для цього мосту, гідного Версалью. Уявіть собі Алена-Кучеряву Бороду під руку з Людовиком XIV. Поеднання жахало. З двох величностей змішаних виходило щось дике.

З погляду військового, ще раз зазначаємо, міст майже зраджував вежу. Він її прикрашав і разом обеззброював; вигравши на красі, вона загубила на силі. Міст ставив її в рівень з височиною. Як і раніш, непри-

ступна з боку лісу, вона стала тепер уразлива з боку рівнини. Колись вона панувала над височиною, тепер височина панувала над нею. Ворог, що встановився б на височині, швидко став би господарем над мостом. Бібліотека й горище були за обложників і були проти фортеці. Бібліотека й горище схожі між собою в тому, що й книжки й солома—легко горять. Для обложника, що використовує пожежу, чи спалити Гомера, чи в'язку сіна, все одно, аби тільки воно горіло. Французи довели це німцям, спаливши Гейдельберзьку бібліотеку, а німці довели це французам, спаливши Страсбурзьку бібліотеку. Отже той міст, прилучений до Турги, був стратегічна помилка; але в XVII віці, за часів Кольбера й Луваа, принци Говени так само, як і принци Рогани або принци Ла Тремуїлі, не вважали вже за можливе, щоб їм довелося бути обложенцями. Проте, будівничі мосту вжили деяких захисних заходів. По-перше вони передбачали пожежу; під трьома вікнами, що виходили до струмка, почепили впоперек на залізних гаках, що їх можна було бачити ще пів століття тому, міцну рятувальну драбину, що була завдовжки, як висота двох перших поверхів, висота, що перебільшувала висоту звичайних трьох поверхів; по-друге, вони передбачали напад; одділили міст от вежі важкими й низькими залізними дверима; ті двері були напівкругні; вони замикалися великим ключем, що лежав у схованці, відомій самому лише господареві; будши зачинені, ці двері могли не боятися тарана і навіть гарматних ядер.

Треба було пройти мостом, щоб дійти до цих дверей, і пройти цими дверима, щоб дістатися до вежі. Не було іншого входу.

V.

Залізнi двері.

Другий поверх мостового замку, піднятого на стовпах, відповідав другому поверхові вежі; на цій висоті, для більшої безпечности, було зроблено залізнi двері.

Залізні двері відчинялися з боку мосту до бібліотеки, а з боку вежі до великої залі під склепінням і з стовпом посередині. Та зала, як ми казали, була другим поверхом вежі. Вона була кругла, як вежа; світло проходило до неї крізь довгі стрільниці, що виходили на рівнину. Стіни її з дикого каменю були голі й ніщо не закривало каменю, що був дуже симетрично припасований. До тої залі можна було дістатися крученими сходами, зробленими в стіні, дуже проста річ, коли стіни п'ятнадцять футів завтовшки. За середньовіччя місто брали вулиця за вулицею, вулицю—будівля за будівлею, будинок—кімната за кімнатою. Фортецю брали поверх за поверхом. Що до цього, Тург було дуже мудро збудовано і дуже неприступно і дуже тяжко до здобуття. З одного поверху до другого йшли спіральними сходами; до них незручно було досягнути, бо двері було зроблено навкоси й були вони нижчі від людського зросту; щоб пройти крізь них, треба було нахилити голову; а нахилена голова—то голова розбита; а за кожними дверима обложенець чекав на обложника.

Нижче, під круглою залею із стовпом було дві однакові кімнати, що становили перший поверх і приземну залю, а над залею було три кімнати; над цими шістьма кімнатами, нашарованими одна над одною, була кам'яна покрівля плисквата, як платформа, туди входилося вузькими східцями.

Ставляючи залізні двері, пробили стіну в п'ятнадцять футів завтовшки; в тому довгому склепінні, що пробили, двері вмурували посередині; коли вони були зачинені, то були під цим склепінням на 6 або 7 футів у глиб, так з боку вежі, як і з боку мосту; коли вони були відчинені, ті дві частини проходу продовжували одна одну, утворюючи одно склепіння над входом.

Під цим склепінням з боку мосту відчинялася в мурі низенька фіртка, на покручені сходи, що провадили до коридору першого поверху під бібліотекою; це ще одна завада для обложника. Мостовий замок з боку висо-

чини кінчався стрімким муром, і міст тут теж обривався. Звідний міст, що починався від низеньких дверей єднав міст з височиною; цей звідний міст, через те, що височина була зависока, коли був спущений, ішов похило й виходив у довгий коридор, так звану залю сторожі. Захопивши цей коридор, обложник, щоб досягти залізних дверей, мусив здобути покручені сходи, що приводили на другий поверх.

VI.

Бібліотека.

Що до бібліотеки, то це була довгаста заля, так довга й широка, як міст; до неї був єдиний вхід крізь залізні двері. Фальшиві двері, оббиті зеленим сукном, закривали з середини вхідне склепіння; їх досить було штовхнути, щоб вони розчинилися. Стіни в бібліотеці з гори до низу й від підлоги до стелі було заставлено заведеними під скло шафами прекрасної столярської роботи XVII віку. Шість великих вікон, три з кожного боку, по одному над кожною аркою, освітлювали цю бібліотеку. Крізь ті вікна, знадвору з верху височини, видко було середину бібліотеки. Між вікнами на різблених дубових підставцях стояло шість мармурових погрудь; Гермолая візантійського, навкратійського граматака Атенея, Сюїди, Казавбона, Клодвіга, короля французького і його канцлера, Анахалуса, що, зрештою, був не більше канцлером, ніж Клодвіг—королем.

В цій бібліотеці були різні книжки. Одна з них стала славнозвісною. То був стародавній том *in quarto* з гравюрами, на ньому був заголовок великими літерами Святий Бартоломей і підзаголовок: Євангелія св. Бартоломея з переднім словом Пантенуса, християнського філософа, проте, чи треба цю євангелію вважати за апокриф і чи св. Бартоломей те саме, що Нафанаїл? Ця книга, що вважалася за єдиний

примірник, лежала на окремім підставці посеред бібліотеки. Ще в минулому сторіччі приїздили зацікавлені, щоб подивитись на неї.

VII.

Горище.

Що до горища, то воно було однаково з бібліотекою довгасте, як міст; то був просто піддашок; велика просторінь повна соломи й сіна й освітлена шістьома віконечками. За єдину окрасу горище мало постать св. Варнави, вирізблену на дверях, і під нею ці вірші: «*Barnabus sanctus falcem jubet ire per herbam*»¹⁾).

Отже висока й широка башта на шість поверхів, пробита подекуди стрільницями, мала для входу й виходу єдині залізні двері, що відчинялися до мостового замку, замкненого звідним мостом; позад вежі—ліс; перед вежею—височина, поросла вересом, вища за міст, нижча за вежу; під мостом, поміж вежею й височиною,—глибокій рів, вузький, півний кущів, потік у зимку, струмок на-весні, кам'янистий рів влітку,—така була вежа Говенів, так звана Тург.

X.

Застава.

Липень минув, настав серпень; героїчний і жорсткий подих пролинув над Францією, два привиди пройшли на обрії,—Марат з ножем у боці, Шарлотта Корде без голови; все робилося страшне. Що до Вандеї, то переможена у великій війні, вона захищалася малою, ще страшнішою, як ми вже сказали; ця війна, то був тоді один величезний бій, розпросторений по лісах; почалися поразки великої армії, що звалася католицькою й королівською; декретом виряджено до Вандеї Майянську

¹⁾ Св. Варнава любив з косою пройти по траві.

армію; вісім тисяч вандейців загинули в Ансені; вандейців було відкинено від Нанту, вибито з Монтегю, викинено з Туару, вигнано з Нуармутъе, виштовхнуто з Шоле, Мортаня й Сомюру; вони вибралися з Партне, покинули Кліссон; вони наживали п'ятами з Шатільйону, загубили стяг в Сент-Ілері; їх було розбито в Порніку, в Сабль, у Фонтене, в Дуге, в Шато д'О, в Пон-де-Се; вони мали поразку в Люсоні, відступили в Шатеньєре, в Ла-Рош-сюр-Йон; але, з одного боку, вони загрожували Ла Рошелі й з другого, в Гернсейських водах англійська флота з генералом Крегом на чолі, з декількома англійськими полками й найкращими офіцерами французької флоти, чекали лише на гасло від маркіза де Лантенака, щоб зробити десант. Цей десант міг знову дати перемогу роялістському повстанню. Пітт був, до того, державний злочинець; в політиці є зрада так само, як в повному озброєнні є кинжал. Пітт колов кинжалом нашу країну і зраджував свою, бо безчестити свою країну—то зраджувати її; під його керівництвом Англія провадила пунічну війну. Вона шпигувала, дурила, брехала. Браконьєри, фальшовники,—нічим вона не гребувала; вона спустилася до дріб'язкової ненависти. Вона казала закупувати сало, що коштувало п'ять франків фунт; в Лілі в одного англійця знайшли листа Пріджента, Піттового агента у Вандеї, де було написано: «Я прошу вас не жалувати грошей. Ми сподіваємося, що вбивства робитимуться обережно. Передягнені священники й жінки найбільше надаються для цього. Надішліть шістьдесят тисяч фунтів до Руану й п'ятдесят тисяч фунтів до Каену». Цього листа прочитав Барер на засіданні Конвенту 1 серпня. На це лукавство відповідали Паррен дикунством, а пізніше Кар'є жорстокістю. Мецькі республіканці й республіканці з Півдня вимагали, щоб їх послали проти повстанців. Декрет наказував сформуванню двадцять чотири піонерських загони, щоб запалити всі тини й огорожі в «Гаю». Нечувана криза! Війна припинялася в одному місці лише

для того, щоб розпочатися в іншому. Ні помилювання, ні полонених!—це було гасло з обох боків. Історія тих часів повна страшного мороку.

В тому місяці серпні почалася облога Турги.

Одного вечора, коли сходили зорі, серед спокою літнього смеркання, коли жаден листок не шелестів у лісі, жадна травинка не тремтіла в полі, в тиші ночі, що сходила на землю, залунала сурма. Сурмили з верху вежі.

У відповідь затрубив знизу ріжок.

На верху вежі стояв озброєний чоловік; внизу, в тіні, був військовий табор.

У темряві невиразно було видко навколо вежі Говенів метушню чорних тіней. Той мурашник—був табор. Вогні починали запалюватися під деревами в лісі й серед вересу на височині, пронизуючи подекуди темряву світлом, так ніби земля хотіла засвітитись зірками одночасно з небом. Сумні ті зорі війни! Табор з боку височини тягся до рівнини, а з боку лісу заглиблювався далеко в гущавину. Тург була в облозі.

Розтяглість табору обложників показувала, що військо їх було численне.

Табор тісно стискав фортецю й протягався з боку вежі до самої скелі, а з боку мосту—до самого рову.

Вдруге залунала сурма, а слідом за нею вдруге ріжок.

Сурма питала, ріжок відповідав.

Сурма—то вежа, вона питала в табору: «Чи можна з вами говорити?» а ріжок—то табор, він відповідав: «Так».

В той час Конвент не визнав вандейців за військового ворога й розмовляти з «розбійниками» через парламентарів було заборонено; тому доводилося чимсь іншим замінити той спосіб зносин, що людське право визнає в звичайній війні й забороняє у війні громадянській. Через те часами деяка погодженість між селянською сурмою й військовим ріжком. Перший заклик

мав на меті лише звернути увагу ворога, другий ставив питання: «Чи хочете ви слухати?» коли б на цей другий заклик ріжок мовчав, то була б відмова; коли ж ріжок відповідав,—значить, згода,—замирення на скілька хвилин.

Коли ріжок відповів удруге, чоловік, що був на вежі, почав:

— Люди, що слухаєте мене, я Гуж-Ле Брюан, прозваний Бріз-Бле ¹⁾, бо я знищив багато ваших, і прозваний Іманус, бо я вб'ю ще більше, ніж уже вбив. Ударом шаблі одрубано мені пальця на дулі моєї рушниці підчас Гранвільської атаки, ви гільйотинували в Лавалі мого батька, мою матір і мою сестру Жакеліну, що мала 18 років. От, хто я.

Я промовляю до вас від імени монсенйора маркіза Говена-де-Лантенака, віконта Фонтене, бретонського принца, володаря семи лісів, мого пана.

Хай буде вам відомо перш за все, що пан маркіз, перше, ніж зачинитися в цій вежі, де ви обложили його, розподілив військове командування поміж шістьма отаманами, своїми лейтенантами; він передав Дельєрові країну між шляхом Брестським і шляхом Ернайським; Третонові—країну між Ла-Рое й Лавалем; Жаке, прозаному Тайльфером—межу верхнього Мену; Гольє, прозаному Гран-П'єр—Шато Гонтъє; Леконтові—Краон, Фужер—панові Дюбуа-Гі і всю Майєнську округу—панові де Рошамбо. Таким чином, війна для вас не скінчиться, коли ви візьмете цю фортецю й, коли б навіть пан маркіз умер,—божа й королівська Вандея не вмере.

Я сказав це, щоб ви знали, аби вас попередити. Монсенйор тут, коло мене. Я—уста, що з них ідуть його слова. Люди, що нас обложили, мовчять.

От що ви повинні вислухати:

Не забувайте, що ваша війна з нами несправедлива.

¹⁾ Згубиик сніх.

Ми—люди, що живемо в своїй країні; воюємо ми чесно; ми прості й чисті під богом, як трава під росою. Республіка сама напала на нас; вона прийшла турбувати нас в наших селах, спалила наші хати й наше жниво; розбила картчею наші ферми; наші жінки й діти мусіли босоніж утікати до лісів, коли співала ще зимова славка.

Ви, що стоїте тут і чуєте мене, ви, як звірів, загнали нас до лісу і обложили нас у цій вежі; ви повбивали або розігнали тих, що прилучилися до нас; у вас є гармати; ви взяли до вашого загону залози й пости з Мортену, з Барантону, з Тейелю, з Ландіві, з Еврану, з Тентеніяку й з Вітре, отже, вас чотири з половиною тисячі й ви атакуєте нас; а ми, ми боронимося, хоч нас лише дев'ятнадцять.

Ми маємо досить харчів і військового припасу.

Вам пощастило підвести міну й висадити в повітря шматок нашої скелі й нашого муру. Од того зробилася дірка в підніжжі вежі, й через цю дірку ви можете вдертися, хоча вона й не одкрита внизу, і над нею у вежі, все ще міцній і грізній є склепіння.

Тепер ви готуетесь до атаки.

І от ми, перший монсеньор маркіз, принц Бретонський і світський пріор абацтва святої Марії—в Лантенаку, де королева Жанна зафундувала щоденну месу, потім, інші оборонці вежі; серед них є: пан абат Тюрмо, по військовому Гран-Франкер, мій товариш Гінуазо, начальник зеленого табору, мій товариш Шант-ан-Івер, начальник Вівсяного Табору, мій товариш ля Мюзетт, начальник Мурашиного Табору, і я, селянин, що народився в Даоні, де плине струмок Моріяндр,—всі ми маємо вам щось сказати.

Люди, що внизу, під вежею, слухайте.

В наших руках троє бранців, троє дітей. Цих дітей всиновив один з ваших батальйонів, вони ваші. Ми можемо віддати вам цих трьох дітей.

Але з одною умовою.

Щоб нам дали вільно вийти.

Як що ви одмовите,—слухайте добре,—ви можете атакувати лише двома способами: через виллом, з боку лісу, або через міст, з боку височини. Мостовий замок має три поверхи; в нижньому поверсі я, Іманус, що промовляю до вас, звелів поставити шість бочок живиці й сто в'язок сухого вересу; в горішньому поверсі є солома; в середньому книжки й папери; залізні двері, що еднають міст з вежею, зачинені, й маркіз має ключа від них на собі; я зробив під дверима дірку, крізь неї проходить насичений сіркою гніт, один кінець його в бочці з живицею, а другий—в середині вежі, у мене на поготові: я запалю його, коли захочу. Як що ви одмовите нас випустити, ми посадимо дітей у другий поверх, між тим поверхом, де живиця, й де кінчається насіркований гніт, і тим поверхом, де солома; залізні двері замкнемо за ними. Як-що ви атакуєте через міст, ви самі запалите будинок; як що ви атакуєте через виллом, запалимо ми; коли ви атакуєте й через виллом і через міст, запалимо разом з обох кінців,—і ви й ми; і у всякому разі діти загинуть.

Тепер згоджуйтесь, або відмовте.

Коли ви згодитесь, ми вийдемо.

Як що ви відмовитесь, діти вмруть.

Я скінчив».

Чоловік, що говорив з вежі, замовк.

Голос знову гукнув:

— Ми не згоджуємось.

Цей голос був твердий і суворий. Другий голос, м'якший, але рішучий, додав:

— Ми даємо вам двадцять чотири години, щоб здатися на нашу волю без умов.

По якійсь мовчанці, знову той самий голос сказав:

— Завтра, в цей самий час, коли ви не здастесь, ми почнемо атаку.

А перший голос додав:

— І тоді—ніякого милосердя!

На цей суворий голос інший голос відповів з вежі. Видко було, як між двома зубцями нахилився високий силует, в ньому при зоряному світлі можна було пізнати страшну постать маркіза Лантенака; він поглядом, здавалося, шукав когось в темряві, і знайшовши гукнув:

— А, це ти, попе!

— Так, це я, зраднику!—відповів суворий голос знизу.

XI.

Страшне, як стародавнє.

Невблаганий голос був, справді, Сімурденів голос; молодший і м'якший належав Говенові.

Пізнавши Сімурдена, маркіз де Лантенак не помилився.

За короткий час, в цій країні, скривавленій од громадянської війни, Сімурден, як відомо, прославився, але то була сумна слава; казали: Марат в Парижі, Шальє в Ліоні, Сімурден у Вандеї. Абата Сімурдена ганьбили тепер так, як поважали колись; то все через священицьку вивернену одежу. Сімурден викликав жах. Суворі люди нещасливі; хто бачить їхні вчинки, осуджує їх, хто побачив би їхнє сумління, може б виправдав їх. Нез'ясований Лікурґ, подібний до Тіберія у всякім разі ті двоє людей—маркіз де Лантенак і абат Сімурден важили однаково на терезах ненависти; роялісти, проклинаючи Сімурдена, врівноважували республіканців, що кляли Лантенака; кожен з тих двох людей для ворогів був потворою; і через те сталося так, що в той час, як Марнський депутат в Гранвілі призначав нагороду за Лантенакову голову, Шаретт в Нуармутьє призначав нагороду за Сімурденову голову.

Треба сказати, що ті двоє людей, маркіз і священик, до певної міри були однакові. Бронзова маска громадянської війни має два профілі, один обернений

до минулого, другий до майбутнього, але обидва однаково трагічні. Лантенак був першим з цих профілів, Сімурден—другим; лише гіркий Лантенаків усміх вкривала нічна тінь. А на фатальному Сімурденовому чолі був відблиск світанку.

Тимчасом обложена Тург мала відрочення.

Завдяки Говеновому втручання, як ми бачили, погоджено щось ніби замирення на двадцять чотири години.

Іманус, зрештою, був добре повідомлений і, в наслідку Сімурденових реквізицій Говен мав тепер під своїм керуванням чотири тисячі з половиною чоловіка, почасти національної гвардії, почасти лінійного війська; з цим військом він і оточив Лантенака в Турзі; крім того, він міг націлити на фортецю дванадцять гармат, шість з боку вежі, внизу, на узліссі, й шість—з боку мосту, вгорі, на височині. Він підклав міну, що проломила підніжжя вежі.

Отже, як пройде двадцять чотири години відрочення, боротьба мала знову початися в таких умовах:

На височині і в лісі—було чотири тисячі п'ятьсот.

У вежі—дев'ятнадцять.

Ймення цих дев'ятнадцяти історія може знайти в оголошеннях про тих, кого було визнано по-за межами закону. Може ми їх зустрінемо.

Щоб командувати цими чотирма з половиною тисячами людей, що становили сливе цілу армію, Сімурден хотів, щоб Говен дозволив призначити себе генералом, але Говен odmовився, сказавши: «Коли Лантенака буде взято, тоді побачимо. Поки що я нічого не заслужив».

То був республіканський звичай, щоб начальник великого війська мав низький ранг. Пізніше Бонапарт був одночасно начальником артилерійського ескадрону й головним генералом італійської армії.

Говенівська вежа мала дивну долю: Говен атакував її, Говен обороняв. Через те була деяка стриманість в атаці, але не в обороні, бо пан Лантенак був з тих, що нічого не жаліють; окрім того він найбільше

пробував у Версалі й тому не мав якогось особливого почуття до Тургської вежі, він її ледве що й знав. Він прийшов до неї заховатися, не маючи іншого притулку, от і все; але він зруйнував би її без жалю. Говен мав до Турги більшу повагу.

Слабким місцем у фортеці був міст; але в бібліотеці, на мості, сховані були родинні архіви Говенів; коли атакувати з цього боку, пожежа мосту неминуча; Говенів здавалося, що палити архіви—то ніби нападати на своїх предків. Тург була стародавній родинний замок Говенів; з тієї вежі вони керували всіма своїми ленами в Бретані, так само, як всіма французькими ленами керувала Луврська вежа. Родинні Говенів спогоди були звязані з Тургою; він сам тут народився. Фатально покручені життєві шляхи привели його, дорослу людину, атакувати ці любі йому стіни, що захищали його, як він був дитиною. Чи може він бути таким нечестивим, щоб спалити цей рідний замок? Може, його, Говенів, власна колиска стояла де-небудь у кутку на горіщі над бібліотекою. Де-які думки—то почуття. Говен перед старим родинним домом почував зворушення. Через те він не зважався атакувати міст. Він обмежився тим, що зробив неможливим вихід і втечу з того боку тримаючи міст під націленими гарматами; а для атаки вибрав протилежний бік. Було закладено міну й зроблено підкопа до підніжжя вежі.

Сімурден дав Говенів вільну руку робити, як хоче: і сам собі за це докоряв, бо його суворість насуплювала брови перед усім тим старим готичним мотлохом, і він не хотів жалю до будинків так само, як і до людей. Пожалувати замок,—то був початок милосердя. А милосердя—то було хибке місце в Говенів; Сімурден, як відомо, наглядав його й зупиняв його на тому схилі, згубному на його погляд. Проте він сам,—хоч і признавався собі з гнівом,—побачив знову Тург з таємним зворушенням; він почував себе розчуленим перед тією залєю, де були перші книжки, що прочитав Говен; він

був священиком у сусідньому селі Паріньє; він сам, Сімурден, мешкав під дахом мостового замку; в цій бібліотеці він тримав між коліньми маленького Говена, коли вчив його складати літери; серед цих старих стін він бачив, як зростав його улюблений учень, син його душі, бачив, як розвивався розум у юнака. Ця бібліотека, цей замок, ці стіни повні ще благословення, що він прикликав на дитину, чи має ж він тепер їх зруйнувати й спалити? Ні, він не міг зважитись на це. Правда, не без докорів сумління.

Він дозволив Говенові почати напад з протилежного боку. Тург мала дику частину—вежу, й цивілізовану частину—бібліотеку. Сімурден дозволив Говенові пробити міною лише дику частину Турги.

Зрештою, ця стародавня оселя, що атакував її Говен, і боронив Говен, серед французької революції поверталася до феодальних часів. Війнами по-між родичами повна середньовічна історія. Етеокли й Полініки так само були можливі за середніх віків, як і в стародавній Греції, і Гамлет зробив у Ельсинорі те, що Орест зробив в Аргосі.

ХІІ.

Налагоджують порятунок.

Цілу ніч з обох боків готувалися до бою.

Скоро скінчилися суворі переговори Говен покликав свого лейтенанта.

Гешан, що його слід трохи знати, був чоловік другорядний, чесний, відважний, середній, кращий салдат, ніж начальник, що розумів як-раз стільки, скільки треба було до тої точки, коли обов'язком було нерозуміти, без жадного нахилу до чулості, нездатний ні до якого підкупу, так само нездатний до продажности, що зраджує сумління, як і до жалю, що зраджує правосуддя. Він мав на душі й на серці дві заслінки—дисципліну й наказ, як кінь має шори на обох очах, і він ішов упе-

ред тим вузьким простором, що лишався йому вільним. Його хода була проста, але його стежка була вузька.

Врешті, людина певна, тверда в командуванні, точна у виконванні.

Говен жваво вдався до Гешана.

— Гешане, драбину.

— Командире, в нас нема драбини.

— Треба добути.

— Для наступу?

— Ні. Для рятунку.

Гешан подумав і відповів:

— Розумію. Але для того, що ви хочете, треба дуже високої драбини.

— Принаймні на три поверхи.

— Так, командире, приблизно таку.

— Навіть треба ще вищу, бо треба бути певним успіху.

— Безперечно.

— Як же це ви не маєте драбини?

— Командире, ви не вважали за доцільне атакувати Тургу з боку височини, а задовольнилися блокадою з цього боку; ви зважили атакувати не міст, а вежу. Тому всю увагу було скеровано на міну, а від нападу відмовилися. Через те в нас і нема драбин.

— Звеліть зробити негайно.

— Але ж не можна зробити в мить драбину на три поверхи.

— Кажіть з'єднати декілька коротких.

— Але ж треба їх мати.

— Знайдіть.

— Неможливо знайти. Селяни всюди нищать драбини, так само як вони розбирають вози й рубають мости.

— То правда, вони хочуть паралізувати республіку.

— Вони хочуть, щоб ми не могли нічого везти, ні перейти річки, ні вилізти на стіну.

— У всякім разі мені треба драбини.
— Я про це міркую, командире. В Жавене, коло Фужеру, є теслярня. Можна там добути.
— Не можна гаяти ані хвилини.
— Коли ж ви хочете мати драбину?
— Завтра, в цю пору, що найпізніше.
— Я зараз пошлю до Жавене гінця. Він одвезе наказ про реквізицію. В Жавене є кінний пост, він поставить конвой. Драбина може бути тут завтра перед заходом сонця.

— Гаразд. Цього досить,—сказав Говен.—Зробіть все, як найшвидче. Ідіть.

— За десять хвилин по тому, Гешан повернувся і сказав Говенові:

— Командире, гінець виїхав до Жавене.

Говен зійшов на височину й довго дивився на мостовий замок, що був по той бік рову. Замковий причілок, що не мав іншого отвору, крім низенького входу, закритого піднятим звідним мостом, був навпроти схилу до рову. Що б дістатися з височини до підніжжя мостових стовпів, треба було спуститися з того схилу; це можна було зробити від куща до куща; але в рові нападник був би зовсім беззахисний, і на нього дощем могли б сипатися кулі з усіх трьох поверхів. Говен до решти впенився, що в тому стані облоги, в якому вона була тоді, справжня атака можлива лише через вилом у вежі.

Він ужив усіх заходів, щоб утекти було неможливо; він ще тісніше стягнув блокаду навкруги Турги, зблизивши свої батальйони так, щоб ніхто не міг пройти між ними. Говен і Сімурден поділили між собою облогу фортеці. Говен залишив собі бік од лісу, Сімурденові ж доручив височину. Зважили, що в той час, як Говен і слідом за ним Гешан, будуть атакувати крізь вилом, Сімурден, запаливши всі гноти верхньої батареї, глядітиме моста й рову.

ХІІІ.

Що робить маркіз.

Тимчасом, як зокола все готувалося до нападу, в середині все готувалося до оборони.

Є деяка аналогія між вежею й бочкою; вибух міни пробиває іноді вежу, як удар пробойця бочку, в стіні робиться така ж дірка, як і в бочці. Це трапилось і з Тург.

Могутній удар пробойця, що зробили два чи три центнери пороху, пробив наскрізь грубезну стіну. Та дірка йшла від підніжжя вежі, проходила крізь стіну в тому місці, де вона найгрубша й кінчалася неформеною аркадою в приземній залі фортеці. Щоб зробити цю дірку зручнішою для нападу, обложники поширили її зокола гарматними пострілами.

В приземнім приміщенні, де кінчався той вилом, була велика кругла зовсім порожня заля з центральним стовпом, що підтримував ключ склепіння. Та заля, найбільша в усій вежі, мала не менш, як сорок футів у діаметрі. Кожен поверх вежі то була така сама кімната, тільки вужча, з нішами в амбразурах стрільниць. Приземна заля не мала ні стрільниць, ні продуховин, ні віконечок; як-раз стільки світла й повітря, як у могилі.

У цій залі були двері до темниці, зроблені більш із заліза, ніж з дерева. Другі двері відчинялися на сходи, що провадили до горішніх покоїв. Ці сходи було зроблено в середині мурів.

Ото в цю приземну залю мали надію дістатися обложники крізь вилом, що вони зробили. Взявши ту залю, вони повинні були брати вежу.

В цій долішній залі не можна було дихати. Ніхто не міг пробути там двадцять чотири години і не задушиться. Тепер, завдяки виломові в стіні, там можна було жити.

Через те обложенці не закривали вилому.

Та й нащо? Все одно, гармата знов би відкрила його. Вони прибили до стінки залізну супору, вставили до неї смолюскипа, й він освітлював всю приземну залю.

Тепер, як же там боронитися?

Замурувати дірку було легко, але то була марна праця. Краще було збудувати ретраншемент кутком, цеб то таку барикаду, що дає змогу звертати вогонь на обложників і, залишаючи вилом відкритим знадвору, закриває його з середини. Матеріялу їм не бракувало; вони збудували барикаду з відтулками, щоб вистромлювати крізь них дула з рушниць. Куток барикади спирався на центральний стовп, а два крила торкалися стін з обох боків. Зробивши цеє, покладали в придатних місцях фугаси.

Маркіз давав розпорядок у всьому. Привідця, орудар, керівник і господар, страшна душа всього!

Лантенак був з тієї породи військових людей вісімнадцятого віку, що й у вісімдесят років рятували міста. Він був схожий на того графа д'Альберга, що, будвши сливе столітнім, прогнав з Риги польського короля.

— Мужність, друзі!—казав маркіз.—На початку цього століття, 1713 року, в Бендерах Карл XII, запертий в одному домі, тримався з трьома сотнями шведів проти десяти тисяч турків.

Зробили барикади в двох нижніх поверхах, укріпили кімнати, поробили зубці в нішах, двері підперли балками, вбиваючи їх довбнею; мусіли лише залишити вільними спіральні сходи, що єднали всі поверхи, бо треба було мати змогу ходити ними, а загородити їх для обложників—то загородити їх і для обложенців. Оборона завжди має якесь слабке місце.

Маркіз, невтомний, дужий, як молодий чоловік, давав приклад, підіймаючи балки, носячи каміння; він докладав рук до праці, командував, допомагав, братався, жартував з своїм жорстоким кланом, залишаючись,

проте, завжди вельможним паном, гордим, фамільярним, елегантним і суворим.

Не можна було перечити йому. Він казав:

— Як би половина з вас збунтувалась, я звелів би другій половині розстріляти її, й боронив би вежу з тою рештою.

XIV.

Що робить Іманус.

У той час, як маркіз клопотався біля вилому й вежі, Іманус клопотався коло мосту. З самого початку облоги, рятувальну драбину, почеплену знадвору під вікнами другого поверху, було знято з наказу маркіза й Іманус поклав її в бібліотеці. Вікна на першому поверсі, в так званій вартовій залі, були захищені потрійною арматурою з залізних брусків, вправлених у мур; таким чином крізь них не можна було ні увійти, ні вийти.

На бібліотечних вікнах не було ґрат, але вони були дуже високо.

Іманус взяв з собою трьох людей, що були так само, як він, здатні до всього, й зважливі на все, то були: Уанар, прозваний Бранш-д'Ор і два брати Пік-ан-Буа. Іманус взяв потайного лихтаря, одчинив залізні двері й пильно обдивився всі поверхи мостового замку. Уанар Вранш-д'Ор, був такий самий невблаганий, як Іманус, бо республіканці вбили його брата.

Іманус обдивився горішній поверх, напханий сіном і соломою, і долішній, куди він звелів принести декілька горщиків з вугіллям у додачу до бочок з живицею; коло самих бочок він казав покласти в'язки з вересу й упевнівся в доброму стані насіркованого ґноту, що один кінець його був у мостовому замку, а другий у вежі. Він розілляв по підлозі, під бочками й під в'язками вересу цілу калюжу живиці й занурив у неї кінець насіркованого ґноту; потім він звелів поставити в бібліотеці,

між нижньою залею, де була живиця, й горищем, де була солома, три коліски; в них міцно спали Рене-Жан, товстий Ален і Жоржета. Коліски перенесено дуже обережно, щоб не збудити дітей.

То були прості селянські коліски, вербові кошики, дуже низенькі, що ставляться на землю; таким чином, дитина може вилізти з коліски сама, без допомоги. Коло кожної коліски Іманус казав поставити мисочку з юшкою й покласти дерев'яну ложку. Рятувальну драбину, зняту з гаків, поставлено на підлозі, коло стіни; Іманус звелів поставити три коліски вздовж другої стіни, навпроти драбини. Потім, гадаючи, що протяги можуть бути корисні, він розчинив навстежи всі шестеро великих біліотечних вікон. То була літня ніч, синя й тепла.

Він послав братів Пік-ан-Буа повідчиняти вікна в горішньому й долішньому поверхах. На східньому фасаді будинку Іманус помітив великий старий, сухий плющ, губкової барви, що вкривав цілком один бік мосту, згори до низу й обрамковував вікна. Він подумав, що цей плющ теж не пошкодить. Поглянувши навкруги востаннє, Іманус з тими трьома людьми вийшов із замку й вернувся до вежі. Він знову замкнув важкі залізні двері, двічі повернувши ключа, подивився уважно на величезний і страшний замок і оглянув, зробивши головою знак задоволення, насіркований гніт. Той гніт проходив діркою, що зробив Іманус. Тепер то був єдиний зв'язок між вежею й мостом. Гніт починався з круглої кімнати, проходив під залізними дверима, входив під склепіння, гадукою звивався по спіральних сходах, ліз підлогою коридору й кінчався в калюжі живиці під купою сухого вересу. Іманус вирахував, що треба близько чверти години для того, щоб цей гніт, підпалений всередині вежі, запалив калюжу живиці під бібліотекою. Все це влаштувавши й уважно оглянувши, він приніс ключа від залізних дверей маркізові Лантенакові, а тсй поклав його до себе в кешеню.

Важливо було спостерігати всі рухи обложників. Іманус став на варті з своєю сурмою коло пояса у вартівні на платформі наверху вежі. Спостерігаючи одним оком ліс, другим—височину, він мав коло себе в амбразурі віконечка, ладівницю з порохом, полотняну торбу з кулями та старі газети; він їх рвав і робив набої.

Коли сонце зійшло, воно освітило в лісі вісім батальйонів, готових до нападу, з шаблями при боці, з патронташами на спині, з багнетами на рушницях; на височині—батарею гармат і скриньки з ядрами та картечею; у фортеці дев'ятнадцять людей, що набивали мушкети, пістолі й рушниці; і в трьох колисках—трьох сонних дітей.

КНИГА ТРЕТЯ.

Смерть святого Бартоломея.

I.

Діти прокинулися.

Дитяче прокидання, це розпукування квітки; здається, що якісь пахощі йдуть од тих свіжих душ.

Жоржета, крихітка двадцяти місяців, найменша з трьох дітей, що ще в травні ссала, підвела свою маленьку голівку, сіла на постелі, подивилася на свої ніжки й почала лепетати.

Ранішній промінь освітлював її колиску; важко було сказати, що було рожевіше, чи Жоржетина ніжка, а чи ранішня зоря.

Двоє інших ще спали; чоловіки прокидаються важче. Жоржета, весела й спокійна, лепетала.

Рене-Жан був чорнявий. Товстий Ален шатен, а Жоржета білявенька. Ці відтінки волосся сполучаються в дитинстві з віком і можуть відмінитися пізніше. Рене-Жан був подібний до маленького Геркулеса; він спав на животі, підклавши під очі свої кулачки. Товстий Ален вистромив обидві ніжки з свого маленького ліжка.

Всі троє були одягнені в дрантя; одежа, що їм дав батальйон Червоної Шапки, звелася на лахміття; на їх не було навіть сорочок; обидва хлопці були майже голі, на Жоржеті була якась лахманина, то була колись спідниця, а тепер стала лише дитячим плащиком. Хто опікувався цими дітьми? Ніхто не міг би сказати того. Ма-

тери нема. Ті дикі селяни, вояки, що тягли їх за собою від лісу до лісу, давали їм частину своєї юшки, ото й все. Малята обходилися, як могли. Кожен був над ними господарем, але ніхто не був батьком. Однак, навіть в лахмітті, діти сповнені світла. Тому вони були чарівні.

Жоржета лепетала.

Що співає пташка, то лепече дитина. Це той самий гімн. Гімн незрозумілий, лепетливий, глибокий. Але пташка не має перед собою суворої людської долі, що дожидає дитину. З того походить смуток у тих людей, що слухають, змішаний з радістю тої дитини, що співає. Найвищий гімн, який можна чути на землі, це лепетання людської душі дитячими вустами. Це невиразне шепотіння думки, що є ще тільки інстинкт, що містить в собі несвідомий заклик до вічної справедливости; а може бути це протест на порозі входу, протест несміливий та сумний; це невідання, що усміхається до безкрайности, незнаючи долі, призначеної цій безсилій та беззбройній істоті. Коли станеться лихо, то буде зражена довірливість. Дитяче лепетання це більше й менше, ніж слова; це не ноти, але це спів; це не склади, але це мова; це лепетання має свій початок на небі, але не матиме кінця на землі; воно було перед народженням і ведеться далі; то—продовження. Це лепетання складається з того, що дитина говорила, коли була янголом і що вона говоритиме, коли буде людиною: колиска має Вчора, так само, як могила має Завтра; те завтра и те вчора змішують в тому невиразному лепетанні їхнє подвійне невідання; і ніщо так не доводить існування бога, вічності, відповідальности, подвійности долі, як та сумна тінь в тій рожевій душі.

Те, що лепетала Жоржета, не засмучувало її, бо все її ніжне личко була сама усмішка. Її уста сміялися, її очі сміялися, ямки на її щічках сміялися. В тім усміху виявлялося таємне сприймання ранку. Душа кохається в промені. Небо було блакитне, було тепло й гарно. Ця

тендітна істота, нічого не знаючи, ні над чим не роздумуючи, нічого не розуміючи, ніжно поринала в мріях, відчуваючи себе в безпечності серед тієї природи, серед тих чесних дерев, тої щирої зелени, тих полів чистих і мирних, серед тих звуків гнізд, джерел, комах, листя, що над ними сяяла величезна безневинність сонця.

Після Жоржети прокинувся Рене-Жан, старший, «великий», що мав уже чотири роки. Він став на ніжки, мужньо переступив через край своєї колиски, побачив свою мисочку, не здивувався, сів на землі й почав їсти юшку.

Жоржетине щебетання не могло розбудити товстого Алена, але почувши, що цокає ложка в мисочці, він повернувся миттю й розплющив очі. Товстому Аленові було три роки. Він побачив свою мисочку, простяг руку, взяв її, і, не злазячи з ліжка, з мисочкою на колінах, з ложкою в кулаці, зробив так само, як Рене-Жан, почав їсти.

Жоржета не слухала їх і хвилювання її голосу ніби бренило відповідно до колихання мрії. Її великі відкриті очі дивилися в гору й були чудові. Хоч-би яка стеля, або склепіння були над головою в дитини, в її очах завжди відбивається небо.

Коли Рене-Жан все з'їв, він пошкрябав ложкою дно в мисочці, зідхнув і мовив поважно:

— Я з'їв свою юшку.

Ці слова відірвали Жоржету від її мрії.

— Юку,—сказала вона.

І, бачучи, що Рене-Жан уже з'їв, а Товстий Ален ще їсть, вона взяла мисочку, що стояла коло неї, й почала їсти, підносячи свою ложку частіше до вуха, ніж до рота.

Від часу до часу вона відступалася від цивілізації та їла пальцями.

Товстий Ален, як і його брат, вишкрябавши дно в мисочці, прилучився до брата й почав бігати за ним.

II.

Зненацька залунав знизу, з боку лісу, голос рога, як у сурми, гордовитий та суворий. На цей голос рога відповів з вежі голос сурми.

Цього разу ріг кликав, а сурма відповідала.

Вдруге залунав голос рога й вдруге відповіла сурма.

Потім з-під лісу залунав голос далекий, але розбірний, він вигукував виразно:

— Розбійники! от наша вимога! як що ви не здас-теся на нашу волю до заходу сонця,—ми атакуємо вас.

Голос, подібний до рикання, відповів з вежі:

— Атакуйте.

Голос знизу сказав:

— Гарматний постріл буде зроблено, як останнє попередження, за пів години перед наступом.

Голос з високости знов проказав:

— Атакуйте.

Ці голоси не досягали до дітей, але голоси рога й сурми розносилися вище й далі, й Жоржета вже за першим звуком рога витягла шийку й перестала їсти; почувши сурму, вона поклала свою ложку в мисочку; за другим згуком рога вона підняла вгору маленького пальчика на правій руці і, спускаючи й здимаючи його по черзі, зазначала такт рога, що його продовжив другий згук сурми; коли сурма й ріг замовкли, вона залишилася замислена, з пальчиком у повітрі й сказала тихенько:

— Музика.

Гадаємо, що вона хотіла сказати «музика».

Двоє старших, Рене-Жан і Товстий Ален, не звернули уваги на сурму й ріг; вони були глухі до всього, бо саме в цю мить бібліотечною підлогою лізла стонога.

Товстий Ален помітив її й скрикнув:

— Звір.

Рене-Жан прибіг до нього.

Товстий Ален сказав:

— Кусається.

— Не роби йому ваби,—сказав Рене-Жан.

І обидва почали роздивлятися на ту мандрівницю.

Тимчасом Жоржета доїла свою юшку; поглядом вона шукала братів. Рене-Жан і Товстий Ален сиділи присівши в амбразурі одного вікна, поважно схилившись над стоноюю; вони стикались лобами й змішували своє волосся; вони затаювали дух, захоплені, і роздивлялися тваринку, що зупинилася й не ворушилася, не дуже то задоволена з такого замилування.

Жоржета, побачивши, що її брати щось роздивляються, захотіла довідатися, що то таке. Було не легко добратися до них, однак вона відважилась на тее; на шляху були всякі перепони; долі лежали всілякі речі, перекинені табуретки, купи вже списаного паперу, короби до пакування без гвіздків і порожні скрині, якісь купи, навкруги них треба було обходити, цілий архіпелаг підводних скель; і все ж таки Жоржета зважилася. Вона почала з того, що вилізла з своєї коліски,—перша робота; потім вона рушила межі підводні скелі, звивалася у вузьких місцях, штовхнула одну табуретку, пролізла поміж двох скринь, перелізла через пачку паперів, видряпавшись з одного боку і скотившись з другого, показуючи безтурботно своє бідне, маленьке, голе тільце, й досягла нарешті того, що моряк назвав би чистим морем, просто кажучи, досить широкого простору на підлозі, що не був нічим загорожений і де вже не було ніяких небезпек; тоді вона пустилася вперед, перейшла цей простір, всю залю впоперек, рачкуючи швидко, як кіцька, підійшла до вікна, але тут зустріла страшну перешкоду; велика драбина, що лежала вздовж стіни, досягала до того вікна, а її кінець захоплював куток амбразури; це утворювало ніби мис поміж Жоржетою та її братами; вона спинилася й міркувала; хутко її внутрішній монолог закінчився й вона зважилася; вона ухопилася рішучо своїми рожевими паль-

чиками за один із щаблів, що були вертикальні, бо драбина лежала поземно на одному своєму боці; вона спробувала підвестися на ніжки й впала; вона почала знову; двічі їй це не вдавалося, за третім разом їй пощастило; тоді, стоячи на ніжках, тримаючись по черзі за кожний щабель, вона пішла вздовж драбини; дійшовши краю й не маючи більше за що триматися, вона заточилася, але схопилася своїми маленькими ручками за кінець драбини, випросталася, обійшла ріг, подивилася на Рене-Жана й Товстого Алена й засміялася.

III.

В цю мить Рене-Жан, задоволений з наслідків своїх спостережень над стоногою, підвів голову й сказав:

— Це самиця.

Жоржетин сміх викликав сміх у Рене-Жана, Рене-Жанів сміх—сміх у Товстого Алена.

Жоржета докінчила своє приєднання до братів і таким чином утворилася маленька громадка, що сиділа долі.

Але стонога зникла.

Вона скористувалася з Жоржетиного сміху й заховалася в якусь шпарку в підлозі.

Тоді настали інші події.

Спочатку пролетіли ластівки.

Їхні гнізда були мабуть десь під дахом, під виступом. Вони літали зовсім близько біля вікна, трохи стурбовані через дітей, виписуючи великі кола в повітрі й подаючи своє ніжне весняне щебетання. Це примусило трьох дітей підвести очі, й стоногу забути.

Жоржета показала пальчиком на ластівок і покликнула:

— Тюті!

Рене-Жан застеріг її:

— Панночко, не говориться тюті, говориться птаски.

— Тасі,—сказала Жоржета.

І всі троє дивилися на ластівок.

Потім улетіла бджола.

Ніщо не схоже так на душу, як бджола. Вона літає від квітки до квітки, як душа від зірки до зірки, і приносить мед, як душа світло.

Ця бджола влетіла з великим шумом, вона голосно бренила, ніби кажучи: Я прийшла, я тільки що бачила троянди, тепер я хочу побачити дітей. Ну, що тут робиться?

Бджола, то господиня й тому вона бурчить співаючи.

Поки бджола була тут, троє малят не відвертали від неї очей.

Бджола обдивилася всю бібліотеку, винишпорила всі закутки, літаючи з таким виглядом, ніби вона була в себе вдома, в улику, і, блукаючи від шафи до шафи, ця крилата й мелодійна гостя, роздивлялася крізь скла на заголовки книжок, наче розумілася на тому.

Закінчивши свої одвідини, вона полетіла.

— Вона полетіла додому,—сказав Рене-Жан.

— То звірина,—сказав Товстий Ален.

— Ні,—заперечив Рене-Жан,—то мушка.

— Муся,—сказала Жоржета.

Потім Товстий Ален знайшов на землі мотузочку, що мала на одному кінці вузлика, взяв двома пальцями кінець її, супротивний вузликіві й почав крутити її, з глибокою увагою спостерігаючи, як вона крутиться.

А тимчасом Жоржета знову почала рачкувати й, лазячи примхливо туди й сюди по підлозі, надибала старовинного фотеля, на ньому міль з'їла покриття, так, що волосінь почала вилазити крізь численні дірки. Жоржета спинилася коло цього фотеля, почала пальчиками поширювати дірки й зосереджено витягати з них волосінь.

Раптом вона зняла пальчика вгору, то значило: Слушайте.

Обидва брати повернули голови.

Невиразний гуркіт залунав здалека. То було, мабуть, в таборі обложників, що виконували якийсь стратегічний рух у лісі: коні іржали, барабани гуркотіли, артилерійські вози котилися, ланцюги стикалися, військові ріжки перегукувались, і вся та мішанина страшних гуків, переплутавшись, утворила якусь гармонію; діти слухали зачаровані.

— То бозя свариться,—сказав Рене-Жан.

IV.

Гамір припинився.

Рене-Жан залишався замислений.

Як розкладаються й знову складаються ідеї в тих маленьких голівках? Які таємні рухи відбуваються в їхній пам'яті, такій тмяній і ще такій недовгій? В цій ніжній замисленій головці змішалися бозя, молитва, зложені ручки, якась ніжна усмішка, що колись схилилася над нею і якої не було більш, і Рене-Жан прошепотів: Мама.

— Мама,—сказав Товстий Ален.

— Мама,—сказала Жоржета.

І потім Рене-Жан почав стрибати. Дивлячись на нього, Товстий Ален і собі почав стрибати.

Товстий Ален наслідував всі рухи й всі жести Рене-Жана; Жоржета менше; три роки—це копія чотирьох років, але двадцять місяців заховують свою незалежність.

Жоржета все собі сиділа, промовляючи від часу до часу якесь слово. Жоржета не складала речень. То була мислителька; вона висловлювалася коротко, односкладовими словами.

Однак за якийсь час приклад вплинув на неї; вона зробила так, як її брати, і три пари голих ніжок почали танцювати, бігати й сковзатися в поросі старого дубового паркету, під суворими поглядами мармурових

погрудь; на них Жоржета від часу до часу кидала скоса турботні погляди, шепочучи: Ляля.

Жоржета називала лялею все, що було схоже на людей, хоч і не було людьми. Речі в очах дитини, наче привиди людей.

Хоча Жоржета й не падала, бігаючи за братами, але вона охотніше користувалася з усіх чотирьох своїх лапок.

Раптом Рене-Жан наблизився до вікна, підвів голову, потім схилив її й, відбігши, заховався за ріг стіни віконної амбразури. Він помітив когось, що дивився на нього. То був синій салдат із табору; той салдат користуючися з замирення, а може трохи порушаючи його, відважився прийти на край схилу в рові, звідки можна було побачити середину бібліотеки. Бачачи, що Рене-Жан тікає, Товстий Ален теж побіг і заховався поруч з ним, а Жоржета сховалася за ними. Вони стояли мовчки, нерухомо; й Жоржета поклатла пальчика на уста. За скільки хвилин Рене-Жан відважився висунути голову; салдат ще був за вікном. Рене-Жан швидко заховав голову, й трое малих не насмілювалися навіть дихати. Це тяглося досить довго. Нарешті той страх обрид Жоржеті й вона мала сміливість теж подивитися. Салдат пішов. Вони почали бігати й гратися.

Товстий Ален, хоч і наслідував і почитував Рене-Жана, мав і свій ґах,—робити знахідки. Його брат і сестра побачили несподівано, що він гарцює з запалом, тягнучи за собою маленького возика на чотирьох колесах, що він не знати звідки витягнув.

Цей ляльковий возик був тут уже багато років, забутий, в поросі, в доброму сусідстві з книжками геніїв та погруддями мудреців. Можливо, що то була іграшка, якою грався в дитинстві Говен.

Товстий Ален зробив з своєї мотузки батіжка й ляскав ним; він дуже пишався з того. Такі всі винахід-

ники. Якщо не знаходять Америку, то знаходять возика. То завжди буває так.

Але треба було поділитися з іншими. Рене-Жан захотів запрягтися в возика, а Жоржета захотіла влізти в середину.

Вона силкувалася уместитися там. Рене-Жан був за коня, Товстий Ален за візника.

Але візник не знав свого ремесла й коневі довелося вчити його.

Рене-Жан кричав Товстому Аленові:

— Кажи: Вйо!

— Вйо!—проказав Товстий Ален.

Возик перекинувся. Жоржета покотилася. Янгол кричав би від такого; Жоржета кричала.

Потім у неї з'явилося невиразне бажання плакати.

— Панночко,—сказав Рене-Жан, ви занадто великі.

— Я велика,—сказала Жоржета.

І її великість розважила її в тому, що вона впала.

Виступ під вікнами був доволі широкий; польовий пил долітав туди з горба, порослого вересом і збирався там, дощі робили з того порошу землю, вітер приносив сюди насіння й сіяв його. І от, навіть, ожина скористувалася з того ґрунту й почала рости там. То була ожина з живучого ґатунку, що зветься лисича ожина. Був серпень місяць; ожина була вкрита ягодами, й одна її гілка простяглася у вікно. Та гілка спускалася майже до підлоги.

Товстий Ален, що знайшов мотузку, а потім возика, знайшов і ту ожину. Він наблизився до неї.

Він зірвав ягоду й з'їв її.

— Я голодний,—сказав Рене-Жан.

Прибула й Жоржета, поспішаючи на колінах та на руках.

Вони втрьох обірвали гілку й з'їли всі ягоди. Вони сп'яніли й замуззались і, рум'яні від ягідного соку, ті троє маленьких янголів обернулися на трьох фавнів,

що не сподобалися б Дантові й зчарували б Віргілія. Вони голосно реготалися.

Иноді ожина колола їм пальці, дарма.

Жоржета простягла Рене-Жанові свого пальчика, на ньому виступила маленька краплинка крові й сказала, показуючи на ожину:

—Коле.

Товстий Ален, що теж вколовся, подивився на ожину недовірливо й сказав:

— Це звір.

— Ні,—відповів Рене-Жан,—це палиця.

— Недобра палиця,—сказав Товстий Ален.

Жоржеті знову захотілося плакати, але вона почала сміятися.

V.

Тимчасом Рене-Жан, може через заздрощі до відкриття свого молодшого брата, Товстого Алена, задумав великий проект. Вже деякий час, зриваючи ягоди й колючи собі пальці, він часто звертав погляд у бік підставця-пюпітра, що стояв відокремлено, як монумент, на середині бібліотеки. На цьому підставці лежав славетний том святого Бартоломея.

То був справді розкішний і пам'ятний *in quarto*. Той святий Бартоломей був виданий у Кельні славетним видавцем біблії 1682 р., Блевом, по-латині Цезіусом. Він робився пресами з коробками й з воловими жилами. Його було надруковано не на голанському папері, але на тому прекрасному арабському папері, зробленому з шовку й бавовни, що ним так захоплювався Едрізі, й що завжди залишається білий; оправа на ньому була з позолоченої шкіри з срібними застібками; чисті листки на початку й у кінці книги були з того пергаменту, що паризькі пергаменярі заприсягалися купувати лише в монастирі святого Матюрена, і «нігде-інде». В цьому томі було дуже багато

гравюр на дереві й на міді й географічних карт багатьох країн; на початку його було вміщено протест друкарів, фабрикантів паперу та книгарів проти едикту 1635 р., що обкладав митом «шкури, пиво, ратиці, морську рибу й папір»; а на зворотному боці заголовного листка можна було прочитати чемну присвяту Гріфам, що відогравали в Ліоні таку саму ролію, як Ельзевіри в Амстердамі. З того всього вийшов той славетний примірник, майже такий самий рідкий, як московський Апостол.

Та книга була прекрасна; тому-то Рене-Жан дивився на неї може вже занадто уважно. Книжка була розгорнена саме на великому естампі з образом святого Бартоломея, що ніс на руці свою шкуру. Того естампа було видно знизу. Коли з'їли всі ягоди з ожини, Рене-Жан подивився на нього з небезпечним замилуванням, а Жоржета, глянувши слідом за братом, помітила естамп і сказала: Кальтина.

Те слово ніби надало зваги Рене-Жанові. Тоді він зробив щось надзвичайне, на превелике здивування Товстому Аленові.

В одному кутку бібліотеки стояв великий дубовий стілець; Рене-Жан підійшов до того стільця, схопив його й притяг сам до підставця. Потім, поставивши стільця коло підставця, він зліз на нього й поклав обидва свої кулаки на книгу.

Досягши тієї верховини, він відчув потребу бути величним. Він узяв «кальтину» за верхній кінчик і старано відірвав її; святого Бартоломея розірвано було навскісь, але Рене-Жан не був у цьому винний; він залишив у книзі весь лівий бік з одним оком і частиною авреолі старого апокрифічного евангеліста й подав Жоржеті другу половину святого з цілою його шкурою. Жоржета взяла святого й мовила: Ляля.

— А мені?—скрикнув Товстий Ален.

Перша вирвана сторінка, як перше пролиття крові. Далі йде вже різанина. Рене-Жан перегорнув сторінку;

за святим був його коментатор Пантенус, Рене-Жан призначив Пантеуса Товстому Аленові.

Тимчасом Жоржета розірвала свій великий шматок на двоє менших, потім на чотири ще менших; історія могла б сказати, що святого Бартоломея було четвертовано в Бретані після того, як з нього вже здерто було шкуру колись в Арменії.

VI.

Закінчивши четвертування, Жоржета простягла Рене-Жанові руку й сказала: — Ще.

Після святого й коментатора йшли гидкі портрети тлумачів. Перший був Гавантус; Рене-Жан вирвав його й поклав в Жоржетину ручку. Всі тлумачі святого Бартоломея пішли туди-ж.

Як даєш, то почуваш себе вищим. Рене-Жан не залишив собі нічого. Товстий Ален та Жоржета зоріли за ним, це задовольняло його; він загодився з зачудовання своїх споглядачів.

Рене-Жан, невичерпаний та великодушний, подав Товстому Аленові Фабріцію Піньятелі, а Жоржеті отця Стільтинга; потім дав Товстому Аленові Альфонса Тоста, а Жоржеті Корнеліуса Ляпіда; далі Товстий Ален мав Генриха Гамонда, а Жоржета отця Роберті з додачею краєвиду міста Дуе, де він народився р. 1619. Товстий Ален одержав протест паперових фабрикантів, а Жоржета присвяту Гріфам. Там були також і карти. Рене-Жан роздав і їх. Етіопію він дав Товстому Аленові, а Лікаонію Жоржеті. Зробивши те, він кинув книгу на землю.

То була страшна хвилина. Товстий Ален і Жоржета дивилися з захватом, змішаним з жахом, як Рене-Жан насупив брови, напружив ноги, стиснув кулаки і штовхнув з підставця важке *in quarto*. Стара велична книга, що губить свій пристойний вигляд, то щось трагічне. Важкий, зрушений з місця том висів якийсь момент,

похитуючись, потім звалився й, розірваний, зім'ятий, знищений, з розхитаною оправою, зі звихненими застібками, жалібно простягся на підлозі. На щастя, він не впав на дітей.

Вони були вражені, але не роздушені. Пригоди завойовників не завжди кінчаються так добре.

Як всяка слава, це зняло великий гамір і хмару пороху.

Скинувши книгу, Рене-Жан зліз із стільця.

Одну мить він стояв мовчки, відчуваючи жах; перемога має свої страхи. Троє дітей взяли за руки й, тримаючись на віддалі, роздивлялися на великий знищений фоліант.

Але, після недовгої задуми, Товстий Ален наблизився енергійно й вдарив книгу ногою.

Це закінчило все. Охота до зруйнування існує у всіх. Рене-Жан теж ударив ногою, Жоржета теж, але заточилася й сіла на підлогу; вона скористувалася з того й кинулася на святого Бартоломея; вся повага зникла; Рене-Жан і Товстий Ален кинулися теж і, веселі, схвилювані, тріумфуючи, немилосердні, розриваючи малюнки й сторінки, вириваючи закладки, дряпаючи оправу, відліплюючи позолочену шкуру, виколупуючи гвіздочки зі срібних накутників, ламаючи пергамент, винищуючи священний текст, працюючи ногами, руками, нігтями, зубами, рожеві, повні сміху й лютости,—ті троє хижих янголів напали на беззахисного євангелиста.

Вони знищили Арменію, Юдею, Беневент, де знаходяться мощі святого Натанаїла, що може й є сам Бартоломей, папу Гелазія, що оголосив євангелію Бартоломея-Натанаїла за апокрифічну, всі рисунки, всі карти, все, і та немилосердна кара старої книги так захопила їх, що навіть мишка, що пробігла коло них, не могла повернути на себе їхню увагу.

То було цілковите знищення.

Подерти на шматки історію, легенду, науку, чудеса правдиві чи неправдиві, церковну латинь, забобони, фа-

натизм, таємниці, розірвати згори донизу всю релігію— то праця для трьох велетнів, а також для трьох дітей; цілі години тяглася та праця, але вони її зробили до кінця; від святого Бартоломея не залишилося нічого.

Коли це було скінчено, коли останню сторінку було одірвано, останній малюнок був на підлозі, коли від книги залишилися лише уривки тексту та малюнків у кістяку з оправи, Рене-Жан випростався, стоячи на ніжках, подивився на підлогу, вкриту всіма цими розкиданими листками, і заплескав у долоні.

Товстий Ален теж заплескав у долоні.

Жоржета взяла одного листка, підвелася, притулилася до вікна, що доходило їй до підборіддя й почала кидати за вікно великі сторінки, розриваючи їх на маленькі шматочки.

Бачивши теє, Рене-Жан і Товстий Ален зробили так само. Вони підіймали й розривали, підіймали й розривали ще, кидаючи шматочки за вікно, як то робила Жоржета; і сторінка по сторінці, зімнята цими немилосердними пальчиками, майже вся старовинна книга полетіла підхоплена вітром. Жоржета замислено дивилася на цей рій маленьких білих папірців, що розліталися в подихах повітря, й мовила:

— Метелики.

Вбивство закінчилося, розвіявшись в блакиті небесній.

VII.

Так убили вдруге святого Бартоломея, що вже був замучений вперше року 49 по Христі.

Тимчасом почав наближатися вечір, спека збільшилася, повітря віяло відпочинком. Жоржетині очі зробилися важкі. Рене-Жан підійшов до свого ліжка, витяг з нього мішка з соломою, що був йому за матраца, привік його до вікна, розклав на підлозі й сказав:

— Будемо спати.

Товстий Алєн поклав свою голову на Рєне-Жана, Жоржєта поклала свою на Товстого Алєна й трєє злочинцїв поснули.

Крізь відчинєні вікна входило тепле повітря; пахощі диких квіток, що прилітали від ровів та пагорків, змішувались з диханням вєчєра; все було спокійне та жалісливе, променисте, тихомирне, повне любови до всьєго; сонцє дарувало всім свою ласку—світло; всіма шпарами почувалася гармонія, що вилучалася з величєсної ніжности всьєго; в безкрайности було щось материнське; творіння є чудо в повному розквітненні, воно доповнює свою безмірність своєю добрїстю; здаєтьсє, що відчуваєш когось невидимого, що витворює ті таємні перестороги, які в страшній сутичці істот допомагають кволим проти сильних; разом з тим, то було прекрасно; промениста пишність дорівнювала лагідности. Пейзаж, невимовно мирний, мав той чудовий хвилястий полиск, який роблять на долинах та річках зміни тіней та світла; легка пара здіймалася до хмаринок, як мрія до марєв; пташині зграї кружляли по-над Тургом; ластівки заглядали крізь вікна, ніби хотїли влетїти й подивитися, чи добре сплять діти. А діти гарно лежали гуртом один на одному, нерухомі, напівголі, як амури; вони були чарівні й невинні; всі в трьєх вони не мали дев'яти рокїв; вони бачили райські сни, що відбивалися на їхніх устах легкими усміхами; можливо, що бог промовляв до них на вухо; вони були ті, яких всі людські мови називають кволими та благословєнними; їхня невинність викликала пошану.

Все мовчало, ніби дихання їхніх ніжних грудєй було важливе для цілого свїту, й все творіння слухало його; лїстя не шелєстіло, трава не шамотїла; здавалось, що величєзний зоряний свїт затримував своє дихання, щєб не заважати спати трьєм скромним янголяткам, і не було нічого вищєго за цю величєзну пошану природи до тих крихоток.

Сонцє заходило й сливе торкалося обрїю. Відразу

серед того глибокого спокою блиснула блискавка, що йшла з лісу, потім залунав страшний гуркіт. Це був гарматний постріл. Луна підхопила той гуркіт і зробила з нього грім. Грімотіння, продовжене від пагорка до пагорка, було страшне. Воно пробудило Жоржету.

Вона підвела трохи свою голівку, витягла маленького пальчика, послухала й сказала:

— Бух!

Гуркіт припинився, тиша повернулася, Жоржета покляла голову на Товстого Алена й заснула.

КНИГА ЧЕТВЕРТА.

М а т и.

I.

Смерть іде.

Цього ж вечора, мати, що брела, як ми бачили, майже навмання, все ще йшла вперед, як і цілий той день. Зрештою так бувало що-дня: вона все йшла вперед і ніколи не зупинялася. Сон, що знемогав її в першому ліпшому кутку, не був відпочинком, так само й те, що вона їла, як птиця, яка десь підхопила крихту, не було їжою. Вона їла й спала як-раз стільки, щоб не пасти мертвою.

Попередню ніч вона перебула в порожній клуні, в одному з тих руйновищ, що їх так багато залишають по собі громадянські війни; вона знайшла серед пустельного поля чотири стіни, відчинені двері, трохи соломи по-під рештками даху й вона лежала на тій соломі, під цим дахом, почувуючи, як поміж соломою шарудять пацюки, й бачачи крізь дах схід зірок. Вона спала скільки годин; потім прокинулась серед ночі й зараз же вирушила в дорогу, щоб пройти як-найбільше, доки почнеться денна спека. Для того, хто подорожує влітку пішки, північ сприятливіша за південь.

Вона йшла тим скороченим шляхом, якого показав їй один вантортський селянин: вона прямувала все на захід. Коли б хто був біля неї, то чув би, як вона

безупинно промовляла півголосом: — Тург. Окрім імен трьох своїх дітей, вона знала майже одне це слово.

Йдучи, вона думала. Вона думала про пригоди, яких їй довелося зазнати, думала про все те, що вона перетерпіла й що прийняла, про зустрічі, зневаги, умови, які їй було роблено, про торг, який їй бував пропонований і якому вона мусила підлягати, чи то за якийсь притулок, чи то за шматок хліба, чи просто за те, що їй показано було дорогу. Нещаслива жінка ще нещасніша за нещасливого чоловіка, бо вона є також знаряддям до втіхи. Страшне блукання! А втім все це було для неї байдуже, аби знайти дітей.

Хутко вона зустріла на своєму шляху якесь село. Ще ледве розвиднювалось, і все навкруги поринало ще у нічній темряві; однак, де-які двері були вже трохи відчинені на вулицю, й цікаві голови визирали з вікон. Люди хвилювалися, як сполохані бджоли в улику. Це стосувалося до гуркотіння коліс та брязкоту заліза, що було чутно.

На майдані, перед церквою, гурт здивованих людей, дивлячись вгору, роздивлявся, як з найближчого горбка спускалося щось дорогою до села. То був віз на чотири колеса; його тягло п'ятеро коней, запряжених ланцюгами. На возі видко було якусь купу, схожу на купу довгих колод, на середині тої купи видко було щось невиразне, вкрите парусиновим покривцем, що мав вигляд савану. Десятеро вершників їхало попереду воза й десятеро позаду. На цих людях були шапки на три роги, а по-за плечима в них стреміли вістря, подібні до голих шабель. Увесь цей поїзд наближався помалу, вимальовуючись на обрії чіткими чорними контурами. Віз здавався чорним, коні здавалися чорні й вершники здавалися чорні. Ранок білів по-за ними.

Все те вступило де села й попрямувало до майдану.

Підчас наближення возу трохи розвиднилося, й можна було виразно бачити цей поїзд, що був схожий на поїзд тіней, бо звідти не виходило жадного слова.

Вершники були жандарми й вони справді тримали голі шаблі. Накриття на возі було чорне.

Нещаслива мандрівна мати теж вступила в село й наблизилася до юрби селян якраз в ту хвилину, коли віз і жандарми прибули на майдан. В юрбі приглушені голоси шепотіли запитання та відповіді.

— Що це таке?

— Це їде гільйотина.

— Звідки вона їде?

— З Фужеру.

— Куди вона простує?

— Я не знаю. Кажуть, що до якогось палацу близько Паріньє.

— Паріньє?

— Нехай їде куди хоче, аби не спинялася тут!

Той великий віз з своїм вантажем, вкритим ніби саваном, ті коні, ті жандарми, бряжчання ланцюгів, мовчання всіх тих людей, досвітня година, все те разом було марівне.

Той гурт переїхав майданом і виїхав із села, що містилося у западині поміж горою та схилом. За чверть години селяни, що залишалися, як скам'янілі, знову побачили жалібну процесію на верху горба, на заході. Великі колеса підскакували по вибоїнах, упряжні ланцюги дзвонили на ранішньому вітрі, шаблі блищали; сонце сходило. Шлях завернув, усе зникло.

То було саме в той час, коли Жоржета в бібліотечній залі прокинулася поруч зі своїми братами, що ще спали, й сказала на добридень своїм рожевим ніжкам.

II.

Смерть промовляє.

Мати подивилася, як простувала та таємна річ, але нічого не зрозуміла, тай не намагалася зрозуміти, маючи перед очима інше привидження,—своїх дітей, загублених серед темряви.

Вона також вийшла з села, швидко за поїздом і простувала слідом за ним, на деякому віддалені позад другого ескадрону жандармів. Раптово слово гільйотина згадалося їй: «гільйотина» думала вона; ця дикунка, Мішель Флешар, не відала, що то значить, але інстинкт попереджав її; не розуміючи чого, вона затремтіла, і їй здалося жахливо йти позад цього; вона звернула ліворуч від шляху, поміж дерева; то був Фужерський ліс.

Проблукавши якийсь час, вона помітила дзвіницю й дахи. То було село на узліссі, й вона пішла туди. Вона була голодна.

Це село було одно з тих, де республіканці влаштували військову варту.

Вона пройшла до майдану з будівлею мерії.

І в цьому селі також панував неспокій та хвилювання. Юрба купчилася перед ганком на скількі сходин, що провадив до мерії. На цьому ганку видко було чоловіка в супроводі салдатів, що тримав у руці великий розгорнений папір. Праворуч від нього стояв барабан, а ліворуч чоловік, що мав горщика з клеєм та квача, щоб наклеїти оголошення.

На балконі, над ганком, стояв мер в трьохбарвному шарфі, доданому до його селянського вбрання.

Чоловік з папером у руці був громадський оповісник.

На його перев'язі було почеплено маленьку подорожню торбу; по цьому було видко, що він ходив від села до села й оповіщав про щось цілу країну.

В ту хвилину, як Мішель Флешар наблизилася, він саме розгорнув папера й почав з нього вчитувати. Він промовив голосно:

— «Французька республіка єдина й неподільна».

Барабан заторохтів. По юрбі пробігла наче хвиля. Де-хто зняв шапку, інші глибше насунули свої капелюхи. В той час і в тій країні можна було майже цілком вірно визначити чиїсь переконання, по убору

на голові: капелюхи були роялісти, шапки—республіканці. Невиразне шепотіння припинилося, всі слухали, оповісник читав:

— «...з огляду на накази та уповноваження, надані нам від Комітету громадянського рятунку»...

Барaban заторохтів вдруге. Оповісник провадив далі:

— «...Та для виконання декрету Національного Конвенту, який ставить по-за межами закону всіх бунтівників, що їх взято зі зброєю в руках, та засуджує до найвищої кари кожного, хто даватиме їм притулок та допомагатиме їм тікати...»

Один селянин запитав тихо свого сусіда:

— Що то за найвища кара:

Сусіда відповів:

— Я не знаю.

Оповісник махнув оголошенням:

— «...Згідно з артикулом 17, закону 30-го квітня, що надає всі уповноваження делегатам та суб-делегатам проти бунтівників, по-за межами закону визнано...»

Він зробив павзу й читав далі:

— «...тих осіб, що їх імена та прізвища зазначено нижче...»

Уся юрба наставила вуха.

Голос оповісника загремів, як грім. Він промовив:

— «Лантенак, розбійник».

— Це монсеньйор,—прошепотів один селянин.

І в цілій юрбі почулося шепотіння:

— Це монсеньйор.

Оповісник казав:

— «...Лантенак, колишній маркіз, розбійник. Іманус—розбійник».

Двоє селян зирнулися між собою.

— Це Гуж-ле-Брюан.

— Так, це Бриз-Бле.

Оповісник вчитував список далі:

— «Гран-Франкер, розбійник...»

Юрба шепотіла:

— Це панотець.

— Так, пан абат Тюрмо.

— Так, він служить священиком десь недалеко Шапельського лісу.

— І все ж він розбійник,—сказав один з шапкою на голові.

Оповісник читав:

— «...Буануво, розбійник. Двоє братів Пік-ан-Буа, розбійники. Узар, розбійник...»

— Це пан де-Келан,—промовив один селянин.

— «Панье, розбійник...»

— Це пан Сефер.

— «...Плас-Нет, розбійник».

— Це пан Жамуа.

Оповісник читав далі, не вважаючи на ті уваги.

— «...Гінуазо, розбійник. Шатне, прозваний Роби, розбійник...»

Один селянин прошепотів:

— Гінуазо—це Білявий, Шатне—це де-Сент-Уен.

— «...Уанар, розбійник»,—вичитував оповісник.

Тоді серед натовпу загомоніли:

— Він із Рюлье.

— Так, це Бранж Дор.

— Його брата вбито під час атаки Понторсону.

— Так, Уанар Малон'єр.

— Гарний юнак, 19-ти років.

— Увага,—мовив оповісник.—Ось кінець спискові:
«Бель Вінь, розбійник. Ля-Мюзет, розбійник, Сабрту, розбійник. Брен Дамур¹⁾, розбійник...»

Якийсь парубок штовхнув ліктем дівчину.

Дівчина всміхнулася.

Оповісник читав далі:

— «...Шант-ан-Івер, розбійник. Ле-Ша, розбійник.»

Один селянин сказав:

— Це Муляр.

¹⁾ Брен Дамур в перекладі—Паросток кохання.

— «...Табуз, розбійник...»

Якийсь селянин сказав:

— Це Гофр.

— Їх є двоє Гофрів,—додала якась жінка.

— І обидва хороші,—прошепотів якийсь хлопець.

Оповісник струсонув оголошенням, а барабанник ударив у барабан. Оповісник знову почав читати:

— «Всіх вищеназваних, хоч би де їх схоплено, після посвідчення їхньої особи, негайно буде скарано на смерть...»

Юрбою перебіг рух.

Оповісник читав далі:

— «...Того, хто дасть їм притулок, або допоможе їм тікати, буде віддано до військового суду й скарано на смерть. Підписано...»

Настала найглибша тиша.

— «...Підписано: уповноважений Комітету громадського рятунку Сімурден».

— Піп,—сказав один селянин.

— Колишній священик з Паріньє,—мовив другий.

Якийсь міщанин додав:

— Тюрмо й Сімурден. Білий піп та синій піп.

— Обидва чорні,—мовив другий міщанин.

Мер, що був на балконі, зняв свого капелюха й вигукнув:

— Хай живе республіка!

Барабан сповістив, що оповісник ще не скінчив. І справді він зробив знак рукою.

— Увага,—сказав він.—Ось чотири останні рядки урядового оголошення. Їх підписав начальник експедиційного загону Кот-дю-Нор, командир Говен.

— Слухайте!—казали серед юрби

Оповісник прочитав:

— «Під загрозою смерти...»

Всі принишкли.

— «...Для виконання вищезазначеного наказу, заборонено допомагати хоч в який спосіб дев'ятнадцяти

названим тут бунтівникам, яких в цей самий час оточено та заперто в Турзі.»

— Що?—сказав чийсь голос.

То був жіночий голос. То був голос матері.

III.

Селянський гомін.

Мішель Флешар умішалася в юрбу. Вона нічого не слухала, але те, що й не слухаєш, чуєш. Вона почула те слово, Тург. Вона підвела голову.

— Що?—мовила вона вдруге,—Тург?

На неї подивилися. Вона була мов непритомна. Була в лахмітті.

Люди загомоніли:

— Це якась злодійка.

Селянка, що мала в руках кошика з гречаними коржиками, наблизилася до неї й мовила тихенько:

— Цитьте!

Мішель Флешар здивовано подивилася на ту жінку. Вона знову нічого не розуміла. Та назва, Тург, була, як блискавка, по якій знову настала ніч. Хіба їй невільно було спитати? І чого на неї так дивляться?

Тим часом барабанник ударив у барабан в-останнє, оголошення було приклеєно, мер повернувся до мерії, оповісник попрямував до якогось іншого села, і юрба почала розходитися.

Один гурт залишився коло оголошення. Мішель Флешар підійшла до того гурту.

Там розмовляли про людей, визнаних по-за межами закону.

Були селяни й міщани, цеб-то білі й сині.

Один селянин казав:

— Ну, все ж вони не мають всіх. Дев'ятнадцятеро—це тільки дев'ятнадцятеро. Вони не мюають ні Пріу, ні Бенжамена Мулена, ні Гупіля з Андуйєзької парафії.

— Ні Лорьєля з Монжану,—мовив другий.

Инші додали:

— Ні Бріс Дені.

— Ні Франсуа Дюдуе.

— Так, того, що з Лавалю.

— Ні Гює з Лоней-Вільє.

— Ні Грежі.

— Ні Пілона.

— Ні Фелеля.

— Ні Менісана.

— Ні Гегаре.

— Ні трьох братів Ложре.

— Ні пана Лешандельє з П'єрвіля.

— Дурні!—сказав суворий дід з білим волоссям.—

Вони мають все, коли мають Лантенака.

— Вони ще не мають його,—пробурмотів один з молодших.

Старий заперечив:

— Як Лантенака взято—взято душу. Як Лантенака вбито—вбито й Вандею.

— Хто ж то такий той Лантенак?—запитав один міщанин.

Другий відповів:

— Це один із «колишніх».

Ще один сказав:

— Це з тих, що розстрілюють жінок.

Мішель Флешар почула це й сказала:

— Це правда.

На неї озирнулися.

Вона додала:

— Тому, що мене розстріляли.

Слова були незвичайні; було таке вражіння, ніби живий каже про себе, що він мертвий. Її почали розглядати трохи скося.

Справді, не можна було дивитися на неї спокійно: тремтяча, стурбована, вся червона від страшної душевної муки й така перелякана, що кожного могла наля-

кати. В безнадії жінки є якесь безсилля, що робить страшне вражіння. Здається, бачиш істоту, що висить на краю долі. Але селяни сприймають всі речі більш поверхово. Один із них пробурмотів:

— Може це шпигунка.

— Мовчіть і йдіте собі геть,—сказала їй тихенько та сама добра жінка, що вже раз говорила до неї.

Мішель Флешар відповіла:

— Я не роблю нічого лихого. Я шукаю своїх дітей.

Добра жінка глянула на тих, що дивилися на Мішель Флешар, торкнулася пальцем свого чола й, підморгуючи, сказала:

— Вона не сповна розуму.

Потім вона відвела її набік і дала їй гречаного коржика.

Мішель Флешар, не подякувавши, жадливо вкусила коржика.

— Так,—сказали селяни,—вона їсть, як звір. Це божевільна.

Решта юрби розійшлася. Один відходив по одному.

Коли Мішель Флешар з'їла коржика, вона сказала селянці:

— Це добре, я попоїла. Тепер в Тургі!

— Знову за своє!—скрикнула селянка.

— Мені треба йти до Турги. Покажіть мені дорогу до Турги.

— Нізащо!—сказала селянка.—Щоб вас там убили, так? Окрім того, я й не знаю дороги. Чи ви справді божевільна? Послухайте, бідна жінко, ви видко дуже втомилися. Хочете відпочити у мене?

— Я не відпочиваю,—сказала мати.

— У неї зовсім подряпані ноги,—мовила селянка.

Мішель Флешар сказала:

— Я ж вам кажу, що в мене покрали моїх дітей. Одна маленька дівчинка й двоє маленьких хлопців. Я йду з лісу. Про мене може сказати Тельмарш-старець. І потім чоловік, що я зустріла там, у полі. Цей самий

старець вилікував мене. Здається, у мене було щось зламане. Все це справді було. Ще є сержант Радуб. Можна спитати в нього. Він скаже. Бо то ж він зустрів нас у лісі. Троє, кажу ж вам, троє дітей. Найстаршого звать Рене-Жан. Я можу довести все це. Другий називається Товстий Ален, а ще одна—зветься Жоржета. Мій чоловік помер. Його вбито. Він був чиншовиком в Сіскуаньярі. Мені здається, що ви дуже добра жінка. Покажіть мені дорогу. Я не божевільна, я мати. Я загубила своїх дітей. Я шукаю їх. От і все. Я не знаю напевне, звідки я йду. Минулу ніч я спала на солоні в якійсь клуні. Тург—ось куди я йду. Я не злодійка. Ви бачите, що я кажу правду. Треба допомогти мені знайти моїх дітей. Я не знаю цієї країни. Мене розстріляно, але я не знаю, де.

Селянка похитала головою й сказала:

— Слухайте, голубко, підчас революції не можна казати такого, чого ніхто не розуміє. Вас можуть заарештувати за це.

— Але ж Тург?—скрикнула мати.—Пані, ради любови до дитятка Ісуса й святої пречистої райської діви, прохаю вас, благаю вас, пані, богом вас прошу, скажіть мені, кудю треба йти, щоб прийти в Тург?

Селянка розгнівалася.

— Я не знаю! а як би й знала, то не сказала б цього! Це погане місце. Туди не можна йти.

— Однак, я піду туди,—сказала мати.

І вона пішла.

Селянка подивилася, як вона відходила, й сказала сама до себе:

— Слід, однак, щоб вона попоїла.

Вона побігла за Мішель Флешар і впхнула їй до рук гречаного коржа.

— Це вам на вечерю.

Мішель Флешар взяла гречаника, нічого не відповіла, не повернула голови і йшла далі.

Вона вийшла із села. Дійшовши до останніх хат,

вона зустріла трьох маленьких дітей, обідраних і босих. Вона наблизилася до них і сказала:

— Ці—то двоє дівчаток і один хлопчик.

І, побачивши, що вони дивляться на її хліб, вона віддала його їм.

Діти взяли хліб, але їм було страшно.

Вона увійшла до лісу.

IV.

Помилка.

Того ж дня, перед світанком, у невиразній темноті лісу, на ділянці дороги, що йде від Жавене до Лекусу, трапилося таке:

Всі шляхи в «Гаю» дуже западисті, а шлях від Жавене до Паріньє через Лекус найзаглибленіший. До того найпокрученіший. Це швидче рів, ніж шлях. Цей шлях іде від Вітре й колись він мав честь трусити карету мадам де-Севіньє. Праворуч і ліворуч його, наче мури, тягнуться кущі. Немає кращого місця для засідки.

Того самого ранку, за годину перед тим, як Мішель Флешар з іншої частини лісу прибула в перше село, де вона бачила погребовий віз в супроводі жандармів,— в лісовій гущавині, що нею переходить шлях в Жавене, зійшовши з мосту на Куеноні, причаїлася купа невидимих людей. Гілки дерев заховували все. Ті люди були селяни, на них було ґріґо—хутряні плащі, що в шостому віці носили королі бретонські, а в вісімнадцятому—селяни. Ті люди були озброєні, дехто рушницями, дехто сокирами. Ті, що мали сокири, склали на галявині вогнище з сухого хмизу та кругляків, його тільки треба було підпалити. Ті, що мали рушниці, стали по обидва боки дороги, неначе чогось дожидаючи. Хто міг би бачити крізь листя, помітив би скрізь пальці на курках з рушниць та дула з карабінів, наведені в отвори поміж перехрестями гілок. Ті люди засідали на

когось. Всі рушниці було націлено на дорогу, що вже біліла на світанню.

В ранішньому блідому світлі приглушені голоси розмовляли:

- Чи ти певний того?
- Звичайно, всі кажуть.
- Вона скоро їхатиме?
- Кажуть, що вона вже в нашій країні.
- Не слід, щоб вона вийшла з неї.
- Треба спалити її.
- Для того й зібралися наші три села.
- Так, а варту?
- Варту заб'ють.
- Але, чи їхатиме вона цею дорогою?
- Кажуть, що цею.
- То це вона мала б їхати з Вітре?
- А, чому ж би?
- Але ж казали, що вона їде з Фужеру?
- Чи з Фужеру, чи з Вітре,—вона їде від диявола.
- Так.
- Нехай же до нього й повертається.
- Так.
- Вона їде до Парінье?
- Здається.
- Вона не прибуде туди.
- Ні.
- Ні, ні, ні!
- Тихо!

Справді, слід було замовчати, бо вже потроху дніло.

Раптом люди в засідці затаїли дух; залунав гуркіт колес та тупотіння коней. Люди подивилися крізь гілки й побачили невиразно на западистій дорозі довгий віз і кінну варту; на возі щось лежало; воно наближалося до них.

- Ось вона,—сказав один, що здавався ватагом.
- Так,—сказав другий дозорці,—і з вартою.
- Скільки людей у варті?

— Дванадцять.

— Казали, що двадцять.

— Дванадцять, чи двадцять—всіх заб'ємо.

— Почекаймо, поки вони будуть ближче.

Трохи згодом з-за повороту на дорозі з'явився віз і варта.

— Хай живе король!—гукнув селянський ватаг.

Сто пострілів з рушниць залунали відразу.

Коли дим розвіявся, варта теж розвіялася. Семеро вершників упало, п'ятеро втікло. Селяни підбігли до воза.

— Дивись,—скрикнув ватаг,—це не гільйотина, це якась драбина.

Справді, на возі лежала тільки довга драбина.

Двоє коней впали поранені, візника було вбито.

— Все одно,—сказав ватаг,—драбина, що її везуть під вартою, є річ непевна. Це їхало до Паріньє. Для штурму Турги, напевне.

— Спалимо драбину,—закричали селяни.

І вони спалили драбину.

Що ж до того зловісного возу, що вони його дожидали,—то він їхав іншою дорогою і був уже на дві милі далі, в тому селі, де Мішель Флешар бачила його перед сходом сонця.

V.

Vox in deserto.

Мішель Флешар, залишивши тих трьох дітей, що вона віддала їм свій хліб, пішла далі, навмання, лісом.

Тому, що їй не хотіли показувати дороги, вона мусила шукати її сама. Часами вона сідала, підводилась і ще сідала. Вона почувала ту смертельну втому, що від м'язів переходить на кістки; втому раба. І справді, вона була рабинею, рабинею своїх загублених дітей. Треба було знайти їх. Кожна хвилина могла бути їх-

ньою загубою. Хто має такий обов'язок, не має жадних прав; їй не можна було спочивати. Але вона дуже втомилася. За такого виснаження кожний новий крок викликає питання: чи можна буде зробити його? Вона йшла від самого ранку; вона більше не зустрічала не то сел, а навіть будинків. Спочатку вона надібалась правдиву стежку, потім потрапила на якусь хибну і нарешті заблудила серед гілок, таких подібних одна до одної. Чи наближалася вона до мети? Чи доходила вона до кінця своєї муки? Вона йшла скорботним шляхом і відчувала знемогу, яку відчують перед кінцем мандрівки. Чи вона впаде на дорозі й сконає? Іноді їй здавалося, що йти далі неможливо. Сонце заходило. Ліс темнішав, стежки губилися під травою, й вона не знала, що робити. З нею був тільки бог. Вона почала кликати, ніхто не відповідав.

Вона подивилася навкруги себе, побачила просвіток поміж гілок, і попрямувала в той бік і зненацька вийшла з лісу.

Перед нею була долина, вузька, як траншея, а на дні її біг по камінню ясний тоненький струмочок. Тоді вона помітила, що відчуває пекучу спрагу, підійшла до води, стала навколішки й напилася.

Скористувавшись з того, що стояла навколішках, вона помолилася.

Потім підвелася, силкуючися розглянутися, де вона. Вона переступила через струмок.

Од маленької долинки тяглася, скільки око сягало, велика, рівна, вкрита низьким чагарником височина, що починалася від струмка схилом і заповнювала весь обрій. Ліс був самотність, ця височина—пустеля. В лісі, по-за кожним кущем можна було зустріти когось; на височині, так далеко, скільки досягав погляд, не видно було нікого. Декілька птахів, що, здавалося, тікали від когось, літали понад вересом.

Тоді, перед лицем цієї великої пустелі, почувуючи, як згинаються її коліна й ніби збожеволівши, нестямна

мати кинула в порожнечу дивний поклик:—Чи є тут хто небудь?

І вона дожидала відповіді.

Їй відповіли.

Залунав голос глухий і глибокий; той голос ішов з глибини обрію, й перекочувався луною. То був неначе гуркіт грому, як що то не був гарматний постріл, і, здавалося, голос той відповів на материне питання і сказав:—Так.

Потім настала тиша.

Мати випросталася оживлена; там був хтось; значить, їй є до кого говорити; вона тільки що напилася й помолилася; сили їй повернулися знову й вона почала злазити на височину в тому напрямі, звідки вона чула дужий, далекий голос.

Зненацька вона побачила на обрії високу вежу. Та вежа була самотня серед того дикого краєвиду; вона червоніла в промені сонця, що вже заходило. Вона була на віддалі однієї милі. За тою вежею губилися в тумані великі, зелені простори; то був Фужерський ліс.

Вежа з'явилася в тому місці обрію, звідки прийшов той гуркіт, що здався їй закликком. Чи то не ця вежа подавала голос?

Мішель Флешар прибула на верх височини; перед нею була рівна площина.

Вона пішла до вежі.

VI.

Становище.

Хвилина настала.

Невблаганий тримав немилосердного.

Сімурден мав Лантенака в своїх руках.

Старого бунтовливого рояліста було захоплено в його логові; видима річ, він нікуди не міг втекти, і

Сімурден хотів, щоб голову маркіза було відтято там таки на місці, в його маєтностях, можна сказати в його домівці, для того щоб ця феодална оселя була за свідка того, як впаде голова феодалного пана, і щоб цей приклад пам'ятали.

Для того він послав до Фужеру по гільйотину. І тепер вона була в дорозі.

Убити Лантенака,—то убити Вандею, вбити Вандею,—то врятувати Францію. Сімурден не вагався. То була людина, що запекло виконувала свої обов'язки.

Здавалося, що маркіз вже загинув; що до цього, Сімурден був спокійний, але його турбувало інше. Боротьба, звичайно, буде жахлива; Говен керує нею й, може бути, захоче взяти участь у самій бійці. Цей молодий начальник був також салдатом і ладен був кинутись рукопаш А що, як його вб'ють? Говен! Його дитя! Єдина приязнь, що він має на світі! Досі, правда, Говенові щастило, але щастя може відступитися. Сімурден тремтів. Його дивна доля поставила його між двох Говенів, що одному з них він бажав смерті, а другому—життя.

Гарматний постріл, що пробудив Жоржету в її колісці й викликав матір з глибини самотности, мав не лише ці наслідки. Чи то випадково, чи з гармашевого наміру, ядро, що мало бути пущене лише, як попередження, вдарило, пробило й напів вирвало окуття залізних поперечин, що маскували й закривали велику стрільницю в першому поверсі вежі. Обложенці не мали часу полагодити це пошкодження.

Взагалі обложенці тільки хвалилися, а справді вони мали дуже мало військового припасу. Становище їхнє було далеко гірше, ніж це уявляли собі обложники. Як би вони мали досить пороху, вони висадили б в повітря Турт, самих себе і ворогів укупі; вони мріяли про це; але увесь їхній припас був вичерпаний. Вони могли зробити ледве тридцять пострілів кожен. У них було багато рушниць, мушкетів та пістолів і мало

набоїв. Вони набили всю свою зброю, щоб мати змогу підтримувати безупинний вогонь; але як довго міг тривати цей вогонь? Треба було одночасно й годувати його й берегти набої. Ото були труднощі. На щастя—лихе щастя—боротьба мусила бути особливо така,—людина проти людини, холодною зброєю, шаблями та кинджалами. Зітнутися з ворогом і рубатися, коли нема чим стріляти,—на цьому лише полягала надія обложених.

Середина вежі видавалася все ж за неприступну. В підвальній залі, де був отвір вилому, Лантенак уміло спорудив барикаду, що заступала вхід. По-за барикадою, на довгому столі лежала набита зброя, карабіни, великі й звичайні мушкети, а також шаблі, сокири, кинджали. Не маючи змоги скористуватися з підземних в'язниць, що з'єднувалися з залею, аби висадити вежу в повітря, маркіз звелів забити двері до цих склепів. Над приземною залею була кругла кімната першого поверху, до якої можна було дістатися лише дуже вузькими крученими сходами. Ця кімната, де, як і в приземній залі, стояв стіл з наготовленою зброєю, що до неї треба було тільки простягти руку, освітлювалась крізь велику стрільницю, з неї ядро тільки що збило ґрати; з цієї кімнати кручені сходи здіймалися в круглу кімнату другого поверху, в ній були залізни двері до замкового мосту. Цю кімнату на другому поверсі називали або кімната з залізними дверима, або кімната з свічадами, бо в ній було багато маленьких свічад, їх було прип'ято до голого каменю старими іржавими гвіздками—дивна мішанина вишуканости та дикости. Тому, що верхніх кімнат не можна використати для оборони, ця кімната з свічадами була тим, що Манесон-Мале, знавець що до фортець, називає «останнє місце, де обложенці мусять капітулювати». Справа була в тому, як ми вже казали, щоб не дати обложникам добутися туди.

Хоч в цю круглу кімнату на другому поверсі проходило світло крізь стрільниці, однак в ній горів смо-

лоскип. Цей смолоскип, застромлений в залізне держало, був подібний до того, що горів в приземній залі; його засвітив Іманус і поклав тут же, коло нього, гнота, насиченого сіркою. Страшна дбайливість.

В глибині приземної залі, на столі, на довгих козлах стояли наїдки, як в печері гомерівських часів; великі полумиски з рижем, соломаха житнього хліба, кришена телятина, перепічка з тіста та зварених у воді овочів, кухлі з сидром. Пив і їв, хто хотів.

Гарматний постріл нагадав їм, що тепер вони мають тільки півгодини.

Іманус з вершка вежі наглядав наближення обложників. Лантенак наказав не стріляти, доки вони не прийдуть.

Він сказав:

— Вони мають чотири тисячі п'ятьсот душ. Убивати їх по-за вежею марна річ. Бийте їх тільки всередині. Всередині буде рівність.

І сміючись, він додав:—Рівність, братерство!

Постановлено, що як тільки ворог почне наступ, Іманус попередить про це своєю сурмою.

Всі мовчки стали за барикадою, або на сходах і чекали з мушкетом в одній руці й рожанцем у другій.

Становище визначилося, й було таке:

Обложникам треба було влізти крізь вилом, розбити барикаду, взяти по довгій боротьбі одну по одній три залі в трьох поверхах, заволодіти під хмарою куль двома крученими сходами, сходинка по сходинці; обложенцям лишалось тільки вмерти.

VII.

Перед боєм.

Говен з свого боку налаштовував наступ. Він давав останні вказівки Сімурденові, що, як то відомо, повинен був, не беручи участі в самій дії, оберегати

височину, й Гешанові, що повинен був з частиною війська залишатися в резерві, в лісовому таборі. Було зважено, що лісова батарея й батарея на височині будуть стріляти тільки в тому разі, коли вороги зроблять вилазку, або спробують втекти. Сам Говен повинен був командувати колоною, що йшла в наступ. Це саме й турбувало Сімурдена.

Сонце тільки що зайшло.

Вежа на рівному полі, як корабель в морі. Її треба атакувати в такий же спосіб. Це швидче абордаж, ніж штурм. Не треба гармат. Нічого зайвого. З якої речі бити в мури, що мають п'ятнадцять футів завтовшки? Дірка в борту, яку одні пробивають, а інші затуляють, сокири, ножі, пістолі, кулаки, зуби—так мусить це відбуватися.

Говен почував, що нема іншого способу заволодити Тургою. Не може бути нічого жахливішого за атаку, підчас якої вороги дивляться в очі один одному. Він знає страшну середину вежі, бо дитиною бував там.

Він глибоко замислився.

В той же час, за скільки кроків від нього, його лейтенант Гешан, з підзорною трубою в руці, обдивлявся обрій в напрямі до Паріньє. Раптом він скрикнув:

— А! Нарешті!

Цей поклик вивів Говена з його задуми.

— Що там таке, Гешане?

— Везуть драбину, командире.

— Рятувальну драбину?

— Так.

— Як? Хіба ми ще не мали її?

— Ні, командире, і я вже турбувався. Посланець, що я його посилав до Жавене, вже повернувся.

— Це я знаю.

— Він сповістив, що знайшов у жавенейських телярів драбину потрібних розмірів, рекувізував її, навантажив на віз, виправив варту з дванадцяти душ і сам

бачив, як віз, драбина й варта вирушили до Паріньє. Після того він повернувся сюди, пустивши коня чвалом.

— Я знаю, що він повернувся. Він сказав також, що воза було добре запряжено й він вирушив близько другої години ранку, виходить, може бути тут перед заходом сонця. Я знаю все це. Ну, і що-ж?

— А те, командире, що сонце вже зайшло, а віз, що має приставити драбину, ще не прибув.

— Невже? Однак, нам треба наступати. Час настав. Як що ми будемо гаятись, обложенці гадатимуть, що ми відступаємо.

— Можна наступати, командире.

— Але-ж нам потрібна драбина.

— Звичайно.

— Але-ж її немає.

— Вона є.

— Як?

— Ви чули, як я сказав: А! Нарешті! Турбуючись, що віз не прибуває, я взяв підзорну трубу й почав оглядати шлях від Паріньє до Турги; і ось, командире, я з задоволенням помітив воза й варту. Вони спускаються з того боку. Ви можете побачити їх.

Говен взяв підзорну трубу й подивився.

— Справді. Це вона. Але вже темніє й не можна роздивитися добре. Однак, видно й варту, це так. Тільки варта, здається мені, більша, як ви казали, Гешане.

— І мені також.

— Вони приблизно за чверть милі від нас.

— Командире, драбина буде тут за чверть години.

— Можна наступати.

Це справді був віз, але не той, що вони сподівалися.

Озирнувшись, Говен побачив позад себе сержанта Радуба, випростаного зі спущеними очима, з рукою при шапці.

— Що таке, сержанте Радубе?

— Громадянине командире, ми, люди з батальйону Червоної Шапки хочемо просити у вас ласки.

— Що саме?

— Наказати убити нас.

— Ах!—сказав Говен.

— Волите ви зробити нам цю ласку?

— Але... це відповідно до...—сказав Говен.

— Командире, після Дольського діла ви занадто жалуєте нас. А нас ще дванадцяттеро.

— Ну, то що?

— Це нас ображає.

— Ви в резерві.

— Нам більше до сподоби бути в авангарді.

— Але ви потрібні мені, щоб закінчити з успіхом цілу справу. Я бережу вас.

— Занадто.

— Все одно. Ви в колоні. Ви теж ідете.

— Позаду. Париж має право йти попереду.

— Я поміркую, сержанте Радубе.

— Поміркуйте сьогодні, командире. Це добра okazія. Можна буде дати доброго гарту комусь, або дістати самому. Буде душно. Тург попалить пальці тому, хто чипатиме її. Ми просимо ласки, щоб нам бути там.

Сержант спинився, підкрутив вуса й почав знову схвильованим голосом:

— Та ще, бачите, командире, в цій вежі наші діт-ваки. Там наші діти, діти батальйону, троє наших дітей. Ця страшна пика Грібуу—в-зад—мене-цілуй прозваний Бріз-Бле або Іманус, цей Гуж-ле-Брюан, цей Буж-ле-Грюан, цей Гуж-ле-Трюан, хай грім божий поб'є цю диявольську людину, загрожує нашим дітям. Нашим дітям, нашим малцям, командире! Хоч би земля тряслася, ми не хочемо, щоб з ними сталось якесь нещастя. Чуєте, начальнику? Ми не хочемо цього. Допіро я скористувався з того, що не було бою, зліз на височину й зазирнув у вікно; так, вони справді там, можна бачити їх, стоячи на краю рову;

і я бачив їх і навіть налякав їх, тих янголів. Командире, як що впаде хоч одна волосина з їхніх маленьких херувимських голівок, присягаюсь ім'ям усього найсвятішого, я, сержант Радуб, піду за це проти самого вічного вітця. І весь батальйон сказав от що: ми хочемо врятувати дитинят, або нехай повбивають нас всіх. Це наше право, от і все! Так, нехай всіх повбивають. А тепер, мое ушанування.

Говен протяг Радубові руку й сказав:

— Ви молодці! Ви будете в штурмовій колоні. Я поділю вас на двоє. Я візьму шістьох до авангарду для того, щоб всі йшли за вами, а шістьох до ар'єргарду для того, щоб ніхто не відступав.

— А я, як завжди, буду начальником цих дванадцятьох?

— Звичайно.

— Дякую, командире.

— В такім разі, я буду в авангарді.

Радуб віддав честь і повернувся до своїх лав.

Говен витяг годинника, сказав скільки слів на вухо Гешанові, й штурмова колона почала шикуватися.

VIII.

Слово й рикання.

Тимчасом, Сімурден, що ще не вирушив на свій пост на височині, й був недалеко Говена, наблизився до одного горниста.

— Подай гасло,—сказав він йому.

Горнист затрубив, сурма з вежі озвалася.

Ріг і сурма ще раз перегукнулися.

— Що це таке?—запитав Говен Гешана.—Чого хоче Сімурден?

Сімурден наблизився до вежі з білою хусткою в руці.

Він почав говорити:

— Люди у вежі, чи знаєте ви мене?

Іменусів голос відповів з високости вежі.

— Так.

Тоді один голос почав питати, а другий відповідати, і ця розмова була така:

— Я посланець республіки.

— Ти колишній священик з Паріньє.

— Я делегат комітету громадського рятунку.

— Ти піп.

— Я представник закону.

— Ти ренегат.

— Я комісар революції.

— Ти віровідступник.

— Я Сімурден.

— Ти чорт.

— Ви знаєте мене?

— Ми тебе проклинаємо.

— Чи були б ви задоволені, як би я був у ваших руках?

— Нас тут вісімнадцятеро й всі ми віддали б наші голови, щоб здобути твою.

— Добре, я прийду віддатися вам.

З вершка вежі залунав дикий регіт і поклик:

— Приходь!

В таборі панувала глибока тиша дождання.

Сімурден відповів:

— З однією умовою.

— Якою?

— Слухайте.

— Кажі.

— Ви мене ненавидите?

— Так.

— А я вас люблю. Я ваш брат.

Голос з вежі відповів:

— Так, Каїне.

Сімурден знов заговорив з дивним виразом у голосі, що був разом і гордий, і ласкавий.

— Зневажайте мене, але слухайте. Я приходжу до

вас, як парламентар. Так, ви мої брати. Ви бідні люди, що помиляєтесь. Я ваш друг. Я—світло й промовляю до темноти. Світло містить в собі братерство. Крім того, хіба ми не маємо спільної матери—Отчизни? Слухайте ж мене. Ви зрозумієте пізніш, або ваші діти зрозуміють, або діти ваших дітей знатимуть,—що все, що робиться тепер, робиться для виконання вищого закону, і що те, що є в революції, то—бог. Невже, дожидаючи моменту, поки всі, навіть ви, усвідомляться й зрозуміють, поки всякий фанатизм, навіть наш, зникне, дожидаючи, поки з'явиться це велике світло, ніхто не матиме милосердя до вашої темноти? Я приходжу до вас, я вам віддаю свою голову; я роблю більше, я вам простягаю руку. Я прохаю у вас ласки заповідати мені смерть, щоб врятувати самих себе. Я маю уповноваження й можу виконати те, що кажу. Це найвищий момент; я роблю останнє зусилля. Так, той, що промовляє до вас, є громадянин, але цей громадянин є також і священник. Громадянин змагається з вами, священник вас благає. Слухайте мене. Між вами є багато таких, що мають жінок та дітей. Я захищатиму ваших дітей і жінок. Я захищатиму їх від вас самих. О, мої брати...

— Ну, почав своє казання! — кепкуючи мовив Іманус.

Сімурден говорив далі:

— Брати мої, не допускайтеся до найгіршої години. Хутко тут почнеться різанина. Багато з-поміж нас, що тепер тут перед вами, не побачать завтра сонця, загине багато й наших, але ви, ви всі загинете. Змилюйтеся самі над собою. Для чого проливати дурно всю цю кров? Для чого вбивати стільки людей, коли досить двох.

— Двох?—сказав Іманус.

— Так. Двох.

— Кого?

— Лантенака й мене.

І Сімурден почав голосніше:

— Двоє є зайвих, Лантенак—для нас, я—для вас. Ось що я пропоную вам, і життя всіх вас буде врятовано: дайте нам Лантенака й візьміть мене. Лантенака буде гільйотиновано, а зі мною ви зробите, що захочете.

— Попе,—закричав Іманус, як би ти дістався до наших рук, ми б спалили тебе на повільному вогні.

— Я згоджуюсь на це,—сказав Сімурден.

І казав далі:

— Ви всі, присуджені до смерти в цій вежі, за годину ви можете врятувати своє життя й бути вільні. Я приношу вам порятунок. Чи приймете ви його?

Іманус grimнув:

— Ти не лише злочинець, а ще й божевільний. Нащо ти нас турбуєш? Хто прохав тебе приходити й говорити з нами? Щоб ми віддали монсьєйора! Чого ти хочеш?

— Його голову. А вам пропоную...

— Свою шкуру. Бо ми оббілювали б тебе, як собаку, панотче Сімурдене. Отже-ж, ні, твоя шкура не варта його голови. Іди собі геть!

— Це буде щось жахливе. Востаннє поміркуйте.

Ніч настала під час тієї страшної розмови, що її було чути так в середині вежі, як і зокола. Маркіз Лантенак мовчав і не мішався. Начальники мають цей згубливий егоїзм. Це є право відповідальности.

Іманус вигукнув униз до Сімурдена:

— Ви, люди, що наступаєте на нас, ми вже висловили вам свої пропозиції й годі, ми не будемо нічого в них зміняти. Приймайте їх, інакше буде лихо! Чи ви згоджуєтесь? Ми повернемо вам трьох дітей, що є тут, а ви дозволите нам вийти звідси й даруєте життя нам всім.

— Так, всім,—відповів Сімурден, за винятком одного.

— Кого?

- Лантенака.
- Монсеньйора! Віддати монсеньйора! Ніколи!
- Нам треба Лантенака.
- Ніколи!
- Ми можемо домовлятися тільки з цією умовою.
- Ну, то починайте.

Настала тиша.

Іманус протрубив гасло на сурмі й зішов з гори; маркіз взяв до рук шпаду; дев'ятнадцятеро обложених мовчки зібралися в приземній залі за барикадою, й стали на коліна; вони чули вимірні кроки штурмової колони, що наближалася до вежі в темряві. Цей гук все наближався; раптом вони почули його зовсім близько коло себе, майже біля самого пролому. Тоді, всі, що стояли навколішках, вклали в щілини на барикаді дула своїх рушниць та мушкетів, а один із них, Гран-Франкер, колишній абат Тюрмо, підвівся і, з голою шаблею в правій руці, з розп'яттям в лівій, промовив урочистим голосом:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа!

Всі стрельнули відразу, й боротьба розпочалася.

ІХ.

Титани проти велетнів.

Це дійсно було щось жахливе.

Ця боротьба віч-у-віч переходила межі всього, що можна було вигадати.

Щоб відшукати щось подібне, довелось би повернути до великих герців Есхиллових часів, до стародавньої феодалної різанини; до тих атак з короткою зброєю, що відбувалися аж до сімнадцятого сторіччя, як проходили у твердині крізь Фосбреї, трагічні наступи, коли, як каже старий сержант Алантейської провінції, «після того, як міни зробили вже своє діло, обложники наближалися під захистом дошок, оббитих

бляхою, та озброєні щитами, маючи при собі велику кількість ручних бомб, примушуючи захисників залишати їхні барикади й роблячись там самі господарями та з силою переслідуючи обложених».

Місце наступу було страшне; то був один з тих виломів, що їх майстри називають виломи під склепінням, цеб-то розколина, що пробиває мур наскрізь, а не розширена діра одкрита до неба. Порох починив так, як свердел. Вибух міни був такий страшний, що вежа розкололася більш, як на сорок футів вище горна, але то була тільки щілина, а розрив, що дозволяв ступити до приземної залі, подібний був більше до удару списом, що пронизує, ніж до удару сокири, що вирубує.

То був прокол у боці вежі, довга заглиблена дірка, щось подібне до колодязя, захovanого у землі, коридор, покручений гадукою, що підіймався, як кишка, крізь мури п'ятнадцяти футів завтовшки, якийсь неформений циліндр, повний перешкод, пасток, уламків, де голова натикалася на граніт, ноги на груз, а очі на темряву.

Перед обложниками була та чорна дірка, та паща безодні, що мала за щелепи внизу й угорі каміння розірваної стіни; паща акули не має стільки зубів, як та страшна пробоїна. Треба було увійти в цю дірку і потім вийти з неї.

Всередині розривалася картеча, по-за отвором здійснювалася барикада. По-за отвором, то значить в приземній залі.

Зустрічі саперів в підземних галереях, коли контрміна підрізує міну, різанина сокирами під міжчердаччям кораблів, які стикаються підчас морського бою,—тільки вони мають таку лютість. Битися на дні ями, це останній ступінь жаху. Страшно убивати один одного, маючи стелю над головою. В той момент, як перша хвиля обложників увійшла, вся барикада вкрилася блискавками й наче грім ударив під землею. Грім нападників відповів громові обложених. Вибухи перегукувалися;

залунав Говенів крик: Вперед! Потім Лантенаків крик: Не пускайте ворогів! Потім крик Іманусів: До мене, менці! А далі брязкіт, шабля проти шаблі, удар проти удару, страшна стрілянина, що вбивала кожного. Смолоскип, прип'ятий до стіни, невиразно освітлював увесь той жах. Неможливо було щось розібрати; все було в червонястій чорності; хто туди входив, робився відразу глухий та сліпий, глухий від гуку, сліпий від диму. Поранені, викинені з бою, лежали поміж уламків; ті, що билися, ходили по тілах, роздушували рани, топтали поламані кості; лунало виття, вмирущі кусали ноги, що ступали по них. Іноді наставала тиша, ще відразливіша, ніж той гамір. Хапали один одного за коміри, чути було страшне дихання, потім, скрегіт зубів, хрипіння, прокльони, а далі знову починався грім. Кривавий струмок витікав з вежі через вилом і розпливався в темряві. Та темна калюжка парувала надворі в траві.

Можна було сказати, що саму вежу поранено, і що ця велетка сходить кров'ю.

Однак, дивна річ, по-за вежею майже не чути було гамору. Ніч була дуже темна, і в долині, і в лісі, навкруги обложеної фортеці панував якийсь погребовий спокій. Всередині було пекло, навколо могила. Та сутичка людей, що винищувала один одного в темряві, та стрілянина, той лемент, вся та колотнеча, замирали під мурами та склепіннями, гомонові не вистачало повітря і до січі ще прилучалася задуха. По-за вежею те все було ледве чутно. Троє маленьких дітей спали в цей час.

Лютість збільшувалася. Барикада трималася добре. Нема нічого важчого, як брати барикади зложені кутком. Коли обложники мали більшість, то обложенці займали кращу позицію. Штурмова колона тратила багато людей. Вшикована й витягнена в лінію коло підніжжя вежі, вона помалу вглиблювалася в отвір вилому, і її лінія коротшала, нагадуючи вужа, що влазить у свою нору.

Говен, необережний, як всі молоді начальники, був

у приземній залі, серед найбільшої колотнечі та стрілянини. Треба додати, що він вірив у своє щастя, як та людина, що ніколи не була поранена.

Озирнувшись, щоб дати якогось наказу, він побачив коло себе обличчя, освітлене блиском пострілу.

— Сімурден!?—покликнув він.—Чого ви тут?

Це справді був Сімурден. Він відповів:

— Я прийшов, щоб бути коло тебе.

— Але вас можуть убити!

— Ну, добре; а ти що тут робиш?

— Але ж я тут потрібний, а ви ні.

— Коли ти тут, то й мені треба бути тут.

— Ні, вчителю.

— Ні, так, моя дитино.

І Сімурден залишився коло Говена. Мертві нагороджувалися на помості в приземній залі.

Хоч барикаду ще не було взято, але численність, очевидно, повинна була перемогти. Звичайно обложники не мали захисту, а обложенці мали його, й десять обложників падали проти одного обложенця, але обложників усе прибувало. Число обложників збільшувалося, число обложенців зменшувалося.

Дев'ятнадцять оборонців зібралось за барикадою і вся атака зосередилася там.

Серед них були мертві й поранені. Вже билосся не більше, як п'ятнадцятеро. Одного з найлотиших між ними Шант-ан-Івера було страшенно скалічено. То був бретонець, присадкуватий та кучерявий, невисокий та жвавий. Йому викололи одно око й зламали щелепи. Він міг ще ходити. Він доволікся до кручених сходів і зійшов у кімнату першого поверху, сподіваючися, що зможе там помолитись і вмерти.

Він притулився спиною до стіни недалеко стрільниці, силкуючись трохи відітхнути.

Внизу, коло барикади, різанина робилася все страшніша.

В перестанок між стріляниною Сімурден почав говорити:

— Обложенці!—вигукнув він.—Для чого ще лити кров? Вас захоплено. Здавайтеся. Зміркуйте, нас чотири тисячі п'ятьсот проти дев'ятнадцяти, цеб-то більше від двохсот проти одного. Здавайтеся.

— Досить того красномовства, — відповів маркіз Лантенак.

І двадцять куль відповіли Сімурденові.

Барикада не доходила до склепіння; це дозволяло обложенцям стріляти через неї, але це ж давало змогу обложникам злізти на неї.

— Штурмуйте барикаду!—скрикнув Говен.—Чи є хто охочий до того, щоб злізти на барикаду?

— Я,—сказав сержант Радуб.

Х.

Радуб.

Те, що сталося після останніх слів Радубових, страшенно здивувало обложників. Радуб вступив в отвір вилому на чолі штурмової колони з п'ятьма товаришами з паризького батальйону; чотирьох з них було вже вбито. Після того, як він скрикнув: я! побачили, що він не пішов вперед, а відступив і, нахилившись, зігнувшись, майже плазуючи поміж ногами тих, що билися, добувся до відтулини вилому й вийшов з неї. Чи то була втеча? Щоб така людина могла тікати? Що то могло значити?

Вийшовши з вилому, Радуб, ще засліплений димом, протер очі, ніби для того, щоб позбутися нічного жаху, й при світлі зірок обдивився мур у вежі. Тоді зробив головою знак задоволення, ніби хотів сказати:—Я не помилився.

Радуб помітив, що глибока щілина від вибуху міни підіймалася від вилому до тієї стрільниці першого по-

верху, з якої ядро збило залізне окуття. Частина зла-
маних ґрат, напів вирвана, спустилася, й людина могла
пролізти туди.

Людина могла пролізти туди, але чи могла вона ви-
дряпатися туди? Щілиною можна було б, але з умовою
щоб бути котом.

Радуб власне й був ним. Він належав до тих, кого
Піндар називає «спритними атлетами». Можна бути
старим салдатом і молодою людиною: Радубові, що слу-
жив у французькій гвардії, не було ще сорока років. То
був звинний Геркулес.

Він поклав на землю свого мушкета, скинув з себе
амуніцію, мундир і жилет і залишив собі тільки два пі-
столі, заткнув їх за пояс од штанів, і голу шаблю, що
взяв у зуби. Держална від обох пістолів витикалася з-за
пояса.

Знявши таким чином все зайве, він почав дряпатися
щілиною в мурі, як по щаблях драбини, під зверненими
на нього в темноті поглядами всіх тих із штурмової ко-
лони, що ще не вступили у вилом. Було дуже добре, що
він не мав черевиків, бо найкраще дряпатися босими
ногами. Він чіплявся пальцями ніг за дірки поміж ка-
мінням. Він дряпався руками й утримувався колінами.
Лізти було важко. Доводилось лізти ніби вздовж пил-
ки,—по її зубцях. На щастя,—думав він,—нема нікого
в кімнаті першого поверху, інакше мені не дали б
змоги так лізти.

Йому треба було пролізти таким способом не менш,
як сорок футів. В міру того, як він злазив вище, по-
чуваючи, що йому заважають вистромені держална з
його пістолів, щілина вужчала й лізти було все важче.
Небезпека злізання вгору збільшувалася разом з глиби-
ною безодні.

Нарешті він досяг краю стрільниці. Він розсунув
покручені та вирвані ґрати й мав тепер такий широ-
кий отвір, що міг ним пройти; він піднявся могутнім
зусиллям, обпер коліно в край карнизу, схопив од-

нією рукою уламок поперечини праворуч, другою рукою—уламок ліворуч і підвівся до половини тіла перед амбразурою стрільниці з шаблею в зубах, звисаючи на руках над безоднею.

Лишалось тільки ступити один крок, щоб скочити в залю першого поверху.

Але в стрільниці з'явилося обличчя.

Несподівано Радуб побачив перед собою в темряві щось жахливе: виколене око, розбиту щелепу, закритавлену машкару.

Та машкара, що мала лише одно око, дивилася на нього.

Та машкара мала дві руки; ті дві руки простяглися з темряви й наблизилися до Радуба; одна схопила в жменю обидва його пістолі з-за пояса, друга виняла його шаблю з зубів.

Радуба було обеззброєно. Його коліно сковзалося по схилій площині карнизу, його руки вп'ялися в уламки ґратів, намагаючися з усієї сили утримати його тіло, а під собою він мав безодню на сорок футів.

Машкара й руки—то був Шант-ан-Івер.

Задихаючись від диму, що здіймався знизу, він здолав дотягтися до амбразури в стрільниці, там надвірне повітря оживило його, нічна прохолода затамувала йому кров; він трохи набрався сили; зненацька він побачив, як знадвору, перед отвором, з'явилася Радубова постать; тому, що Радубові руки міцно чіплялися за ґрати, й він міг тільки, або звільнивши руки впасти, або тримаючись дати себе обеззброїти Шант-ан-Івер, страшний і спокійний, вирвав його пістолі з за пояса й шаблю з зубів.

Тоді почався нечуваний поєдинок. Поєдинок беззбройного з пораненим.

Очевидячки мав перемогти вмирущий. Однієї кулі було досить, щоб скинути Радуба в роззявлену безодню під його ногами.

На Радубове щастя, Шант-ан-Івер, маючи два пістолі

в одній руці не міг стрілити з жодного й мусив вправлятися з шаблею. І він ударив гострим кінцем Радубове плече. Той удар шаблею поранив Радуба й врятував його.

Радуб, беззбройний, але маючись при повній силі, не звернув уваги на свою рану, тим більше, що в нього не були зачеплені кістки, скочив уперед, пустив ґрати й плигнув у амбразуру. Там він опинився віч у віч перед Шант-ан-Івером, що покинув шаблю й тримав у кожній руці пістоля.

Шант-ан-Івер випростався на колінах і націлився майже в саме обличчя Радубові, але його ослабла рука тремтіла, й він не міг вистрілити відразу.

Радуб скористувався з того загаяння й голосно засміявся.

— Гей,—крикнув він,—ти, гидка потворо! невже ти думаєш налякати мене своєю облупленою волячою пікою! Щоб тебе чорт забрав, як тобі розірвали пісок!

Шант-ан-Івер усе цілився.

Радуб казав далі:

— Нема чого сказати, добре тебе пом'яла картеча. Бідний хлопче! Белона таки потовкла твою піку. Ну, ну, випльовуй твій постріл з пістоля, небоже.

Постріл розітнувся й куля пройшла так близько коло голови, що відірвала Радубові половину вуха. Шант-ан-Івер звів другу руку, озброєну другим пістолем, але Радуб не дав йому часу вистрілити.

Досить з мене, що я позбувся одного вуха,—скрикнув він.—Ти поранив мене вже двічі. Тепер настала моя черга!

Він кинувся на Шант-ан-Івера, підштовхнув йому руку вгору, так, що постріл розітнувся, не торкнувши нікого, схопив його й стиснув йому звихнену щелепу.

Шант-ан-Івер заревів і знепритомнів.

Радуб переступив через нього й залишив його в амбразурі.

— Тепер, коли я повідомив тебе про свій ультиматум,—сказав він,—не ворущися. Залишайся тута, лихий плазуне. Ти розумієш, що я не маю часу бавитися тим, щоб убивати тебе. Плазуй собі по землі, співгромадянине моїх зношених черевиків. А краще вмирай, все однаково це доведеться зробити. Ти довідаєшся тоді, що твій піп казав тобі лише дурниці. Йди у велику таємницю, мугире.

І він сплигнув з амбразури в залю першого поверху.

— Тут нічого не видко,—промовив він.

Шант-ан-Івер корчився й стогнав, конаючи. Радуб повернувся.

— Тихо! зроби мені втіху й мовчи, несвідомий громадянине. Не приплутуй мене більш до своїх справ. Я нехтую тим, щоб добивати тебе. Дай мені спокій.

І, хвилюючись, він устроїв руку в волосся, все ще поглядаючи на Шант-ан-Івера:

— Ех, ти, щож я робитиму? все це добре, але-ж я тепер беззбройний. Я мав два постріли. А ти вкрав їх у мене, худобино! Та ще цей собачий дим, що так страшенно їсть очі!

І, зачепивши своє розірване вухо, скрикнув:—Ай!
А потім казав далі:

— Ну, що ж ти маєш з того, що забрав у мене вухо? Про мене, краще мати менше цього, ніж чого іншого, це ж тільки оздоба. Ти мені також подряпав плече, але це нічого. Здихай, хлопе, я вибачаю тобі.

Він прислухався. В підвальній залі був страшений галас. Бій зробився ще лютіший.

— Там внизу все добре. А все ж вони вигукують: «хай живе король» Вони здихають благородно.

Він спіткнувся на свою шаблю на підлозі. Він підняв її й сказав Шант-ан-Іверові, що вже не ворущився й був майже мертвий:

— Бачиш ти, лісова людино, для того, що я хотів зробити—шабля це все одно, що нічого. Я беру її тільки з приязни. Але мені потрібні мої пістолі. Щоб тебе

діявол забрав, дикуне! Ну, що тут робити? Я нічого не зможу тут вдіяти.

Він пішов уперед, намагаючися щось побачити і розібрати. Раптом він помітив у сутіні, по-зад середньої колони, довгий стіл і на ньому якісь речі, що невиразно виблискували. Він помацав рукою. То були великі мушкети, пістолі, карабіни, купа огневої зброї, розкладеної в порядку, що, здається чекала тільки рук, щоб схопили її; це був запас, приготований обложенцями для другої фази наступу—справжній арсенал.

— Цілий буфет!—скрикнув Радуб.

І кинувся до столу вражений.

В ту мить він зробився страшний.

Двері, що єднали вищій і нижній поверхи, було видно, що їх було широко відчинено, й вони були недалеко столу, вкритого зброєю. Радуб кинув свою шаблю, схопив в кожную руку пістоля, щоб мати два постріли одразу, й стрельнув з них відразу, навмання, у двері вниз на сходи; потім схопив рушницю й теж вистрілив, потім великого мушкета, набитого дрібним шротом, і знову стрельнув. Мушкет виригнув п'ятнадцять куль і це було подібне до вибуху картечі. Тоді Радуб, відсапнувши, гукнув на сходи громовим голосом:—Хай живе Париж!

Він схопив мушкета, ще більшого за перший, націлив його під покручене склепіння сходів, і чекав.

В приземній залі зчинився невимовний переполох. Такі несподіванки розбивають опір.

Дві кулі з трьох, що вистрілив Радуб, влучили; одна вбила старшого брата Пік-ан-Буа, друга вбила Узара, що був Келенський пан.

— Вони вгорі!—скрикнув маркіз.

Після цього вигуку покинули барикаду. Згряя птиць не розлітається так швидко, як усі кинулися до сходів. Маркіз заохочував до цього втікання.

— Швидче,—казав він.—Мужність полягає тепер в

тому, щоб втекти. Тікаймо на другий поверх! Там ми розпочнемо знову.

Він залишив барикаду останній.

Ця відвага врятувала його.

Радуб, стоячи вгорі, на сходах першого поверху, з пальцем на курку мушкету, очікував втікачів. Перші, що з'явилися на закруті спіралі, дістали постріл просто в обличчя і впали, як вражені блискавкою. Коли б маркіз був між ними, він був би мертвий. Раніш, ніж Радуб мав час схопити нову зброю, всі інші пройшли по сходах, маркіз після всіх, повільніше за всіх. Вони думали, що в кімнаті першого поверху повно обложників і, не зупиняючись тут, кинулися до залі другого поверху, до кімнати з свічадами. То там були залізні двері, там був гніт, насичений сіркою, й там доводилося здатися, або вмерти.

Говен, теж здивований пострілами зі сходів, і не з'ясовуючи собі, що то за допомога прибула до нього, скористувався з неї, не шукаючи пояснення, скочив зі своїми товаришами через барикаду й переслідував обложників шпадами до першого поверху.

Там він знайшов Радуба.

Радуб віддав йому честь по військовому й сказав: — Одну хвилину, командире. Це зробив я. Я згадав Доль і зробив так, як ви. Я поставив ворога поміж двох огнів.

— Добрий учень,—сказав Говен, усміхаючись.

Коли, пробувши якийсь час в темряві, очі звикли до неї, як очі нічної птиці, Говен помітив, що Радуб увесь скривавлений.

— Але тебе поранено, товаришу!

— Не звертайте уваги, командире. Що там такого, на одно вухо більше або менше? Мене також ударили шаблею, але я на те не вважав. Коли розбивають шибку, завжди мусять трохи врізатись об неї. Крім того, тут тільки моя кров.

Обложники зробили відпочинок в залі першого по-

верху, що її відвоював Радуб. Принесли лихтаря, Сімурден приєднався до Говена. Вони почали радитись. Справді, було про що поміркувати. Обложники не знали таємниці обложенців; вони не знали, що у тих не вистачає військового припасу, не знали, що оборонці вежі мали пороху вже наприкінці. Другий поверх був останнє місце опори. Обложники могли думати, що сходи до того поверху міновано.

Єдине, що обложники знали напевно, було те, що вороги не могли втекти. Всі, що не були ще мертві, були наче під замком. Лантенак був у пастці.

Маючи ту певність, можна було вжити трохи часу на те, щоб порадитися, як найкраще скінчити справу. Було вже досить мертвих. Треба було дбати про те, щоб не згубити багато людей в тому останньому на ступі.

Небезпека цієї останньої атаки була велика. Мабуть доведеться витримати жорстокий перший огонь.

Бій перервався. Обложники, що заволоділи приземним і першим поверхами, дожидали команди начальника надалі. Говен і Сімурден радилися. Радуб мовчки слухав ту нараду.

Він зважився знов уклонитися несміливо.

— Командире!

— Що Радубе?

— Чи я маю право прохати маленької нагороди?

— Звичайно. Проси, чого хочеш.

— Я прошу дозволити мені йти вгору першому.

Не можна було відмовити йому цього. Та він зробив би це й без дозволу.

XI.

В безнадії.

В той час, як на першому поверсі радилися, на другому робили барикади. Успіх викликає лютість, невдача—скаженість. Два поверхи мали боротися до загину-

Торкнутися до перемоги, то сп'яніти. Внизу панувала надія, що була б найбільшою людською силою, коли б не існувало безнадії.

Безнадія була вгорі.

Безнадія спокійна, холодна, похмура.

Прийшовши в цю залю останнього притулку, по-за якою у них не було нічого, обложенці найперше поклопоталися загородити вхід. Зачиняти двері було ні до чого. Здавалося, що краще затарасувати сходи. В таких випадках яка небудь перепона, через яку можна бачити й битися, краще, ніж зачинені двері.

Смолоскип, що його Іманус повісив на стіні, коло гноту, освітлював їх.

В цій залі стояла одна з тих великих дубових скринь, що в них ховали одержу й білизну раніш, ніж вигадали комоди з висувними шухлядами.

Притягли цю скриню й поставили її сторч під дверима на сходи. Вона влізла туди щільно й затулила вхід. Тільки під склепінням залишилося відкрите вузьке місце, там могла б пролізти одна людина; крізь те місце можна було дуже добре вбивати обложників одного по одному. Навряд, щоб хто зважився йти на сходи.

Завалений вхід давав обложенцям пільгу.

Вони порахували себе.

З дев'ятнадцяти лишилося тільки семеро. Між ними Іманус. Окрім Імануса й маркіза, всі були поранені.

Всі поранені були, однак, дуже бадьорі, бо в запалі бою всяка не смертельна рана не заважає ходити; то були Шатне, на прізвище Робі, Гінуазо, Уанар Бранш-д'Ор, Брен-д'Амур та Гран-Франкер. Всі інші були мертві.

Вони не мали військового припасу. Їхні ладівниці були порожні. Вони порахували набої. Скільки разів вони, семеро, можуть вистрілити? Чотири!

В цю хвилину їм залишалося тільки вмерти. Їх притиснули до безодні, роззявленої і страшної. Не можна було опинитися ближче до краю.

Тимчасом атака знову розпочалася, повільна й тим певніша. Було чути, як обложники стукали прикладами випробовуючи сходину по сходині, не було ніякого способу втекти. Через бібліотеку? Але на височині стояло шість наведених гармат з запаленими ґнотами. Через кімнати на горі? Для чого? Вони виходили на площинку на даху. Там можна було знайти тільки однокинути з вежі вниз.

Семеро живих із того епічного гурту побачили, що їх немилосердно замкнув і захопив той самий грубий мур, що їх захищав і віддавав на поталу. Їх ще не взяли, але вони були вже бранці.

Маркіз почав говорити:

— Друзі мої, все скінчено.

І помовчавши, він додав:

— Гран-Франкере, зробися знову абатом Тюрмо.

Всі стали на коліна з рожанцями в руках. Удари прикладів все наближались.

Гран-Франкер, увесь скривавлений від кулі, що зачепила йому череп і вирвала шматок шкіри з волоссям, зняв вгору правицю з розп'яттям. Маркіз, хоч і скептик в глибині душі, став на одне коліно.

— Нехай кожен,—сказав Гран-Франкер,—сповідається в своїх гріхах голосно. Монсеньйоре, кажіть.

Маркіз відповів:

— Я вбивав.

— Я вбивав,—сказав Уанар.

— Я вбивав,—сказав Гінуазо.

— Я вбивав,—сказав Брен-д'Амур.

— Я вбивав,—сказав Шатне.

— Я вбивав,—сказав Іманус.

І Гран-Франкер промовив:

— Ім'ям пресвятої трійці я вас розгрішаю. Нехай душі ваші відійдуть з миром.

— Амінь,—відповіли всі голоси.

Маркіз підвівся.

— Тепер,—сказав він,—вмираймо.

— І вбиваймо,—сказав Іманус.

Удари прикладів почали хитати скриню, що загорювала двері.

— Думайте про бога,—сказав абат.—Земля вже не існує для вас.

— Так,—відповів маркіз,—ми в могилі.

Всі схилили чола й вдарили себе в груди. Тільки маркіз та абат не схилились. Абат молився зі спущеними очима, селяни теж молились, маркіз роздумував. По скрині били наче молотами, і вона сумно гула.

Саме в цей момент жвавий і дужий голос, раптово залунавши позад них, гукнув:

— Я ж вам казав, монсеньйоре!

Всі озирнулися вражені.

В стіні відкрилася дірка.

Один камінь, чудово з'єднаний з іншими, але не цементований, з одним шипом вгорі й одним унизу, обернувся коло себе самого, на кшталт турнікетів, і відкрив отвір у стіні. Отвір був подвійний і мав два проходи, один праворуч, другий ліворуч від каменя, вузькі проходи, але достатні для того, щоб крізь них могла пройти людина. По-за цими несподіваними дверима було помітно перші сходини кручених сходів. В отворі з'явилося людське обличчя.

Маркіз пізнав Гальмало.

XII.

Визволитель.

— Це ти, Гальмало?

— Я, монсеньйоре. Ви бачите, що верткий камінь справді існує і що можна вийти звідси. Я прибув учасно, але поспішайтеся. За десять хвилин ви будете в лісі.

— Велик бог,—сказав священник.

— Рятуйтеся, монсеньйоре,—закричали всі.

— Спочатку ви всі,—сказав маркіз.

— Ви перший, монсеньйоре,—сказав абат Тюрмо.

— Я останній.

І маркіз додав суворим голосом:

— Жодної боротьби великодушності. Ми не маємо на це часу. Вас поранено. Я вам наказую жити й тікати. Швидче. Користуйтеся з цього виходу. Дякую, Гальмало.

— Пане, маркізе,—сказав абат Тюрмо.

— То ми маємо розлучитися?

— Внизу; звичайно. Втекти можна лише по одному.

— Монсеньйор призначить нам, зобачення?

— Так. Галявина в лісі. Говенів камінь. Чи ви знаєте це місце?

— Ми всі його знаємо.

— Я буду там завтра. Опівдні. Нехай туди прийдуть всі ті, що зможуть іти.

— Вони будуть там.

— І ми знову почнемо війну,—сказав маркіз.

Тимчасом Гальмало штовхнув верткий камінь і помітив, що він не ворухиться.

Отвору вже не можна було закрити.

— Монсеньйоре,—сказав він,—попішаймо. Камінь опинається. Я зміг відчинити прохід, але я не можу закрити його.

Камінь справді, після довгого невживання, зробився нерухомий на своїх шарнірах. З цього часу неможливо було його поворухнути.

— Монсеньйоре,—провадив Гальмало, я сподівався зачинити потім прохід, щоб сині, як прийдуть сюди, не знайшли тут нікого й не розуміючи нічого, думали, що ви вилетіли з димом. Але от камінь не хоче. Вороги побачать відчинений вихід і зможуть переслідувати нас: Принаймні, не тратьмо й хвилини. Швидче, всі на сходи.

Іманус поклав руку на плечо Гальмало.

— Товаришу, скільки часу треба на те, щоб вийти цим проходом і бути в безпечності, в лісі?

— Ніхто не поранений тяжко?—спитав Гальмало. Вони відповіли:—Ніхто.

— В такому разі досить чверть години.

— Тоді,—сказав Іманус,—як що вороги прийдуть сюди не раніш, як за чверть години?..

— Вони можуть переслідувати нас, але не наздоженуть нас.

— Але,—сказав маркіз,—вони будуть тут за п'ять хвилин; ця стара скриня не може заваджати їм довго. Кілька ударів прикладами, й буде по ній. Чверть години! Хто ж їх затримає на чверть години?

— Я,—сказав Іманус.

— Ти, Гуж-ле Брюане?

— Я, монсеньйоре. Слухайте. На шість душ ви маєте п'ятеро поранених. Мене навіть і не вдряпнуто.

— І мене,—сказав маркіз.

— Ви начальник, монсеньйоре. Я—салдат. Начальник і салдат—це не все одно.

— Я це знаю, кожен з нас має інший обов'язок.

— Ні, монсеньйоре, ви і я маємо однаковий обов'язок; він полягає в тому, щоб врятувати вас.

І він повернувся до своїх товаришів.

— Товариші, справа в тому, щоб стати на перешкоді ворогам і затримати переслідування як мога довше. Слухайте, я при повній силі й не втратив жодної краплі крові. Тому, що мене не поранено, я триматимусь довше, ніж хто. Ідіть всі. Залишіть мені вашу зброю. Я зроблю з неї добрий ужиток. Я затримаю ворогів на певних півгодини. Скільки є набитих пістолів?

— Чотири.

— Покладіть їх там, на підлозі.

Зробили так, як він хотів.

— Добре. Я залишаюся. Вони знайдуть з кім розмовляти. А тепер швидче ідіть.

Загострені моменти, касують подяку. Ледве вспіли стиснути йому руку.

До швидкого побачення,—сказав йому маркіз.

— Ні, монсеньйоре. Я сподіваюся, що ні. Не до швидкого побачення, бо я помру.

Всі почали сходити один по одному вузькими сходами, поранені попереду. В той час, як вони спускалися, маркіз взяв олівця з своєї кешенькової записної книжки і написав скільки слів на камені, що не міг вже крутитися і залишав одкритий вихід.

— Ідіть, монсеньйоре, вже тільки ви залишилися,— сказав Гальмало.

І Гальмало почав сходити.

Маркіз пішов за ним.

Іманус залишився сам.

XIII.

Кат.

Чотири набиті пістолі було покладено на плитах, бо ця заля не маал дерев'яної підлоги. Іманус взяв два, по одному в кожную руку, й наблизився до виходу на сходи, затуленого скринею.

Обложники боялися, як видко, якоїсь несподіванки, одного з тих останніх вибухів, які бувають катастрофічні, так для переможців, як і для переможених. Оскільки перша атака була навальна, остільки остання була повільна та обережена. Обложники не могли, або може не хотіли, ламати скриню відразу; вони разбили дно ударами прикладів і подіравили віко ударами багнетів; раніш, ніж пройти туди, вони пробували крізь ті дірки роздивитися, що було в залі.

Світло лихтарів, що ними вони освітлювали сходи, проходило крізь ці дірки.

Іманус помітив в одній з дірок чиюсь зіницю, що дивилася в залю. Він зараз же направив на цю дірку дуло одного з своїх пістолів і надушив курка. Розітнувся постріл і Іманус, радий, почув страшний крик. Куля вибила око й пройшла крізь голову салдата, що дивився, й упав на сходи горілиць.

Обложники пробили в нижньому кінці віка два досить широкі отвори й зробили з них щось подібне до стрільниць. Іманус скористувався з одного з цих проколів, просунув туди руку й випустив навмання в натовп обложників другий постріл з пістоля. Куля напевне полетіла рікошетом, бо залунав не один крик, наче троє або четверо було вбито чи поранено; на сходах почалася велика заметня, люди не витримали й відступили.

Іманус відкинув два пістолі, що з них уже вистрілив, і взяв два, що ще залишалися; потім з двома пістолями в руках, він подивився крізь дірку в скрині.

Він побачив, що сталося від його пострілу.

Нападники спускалися зі сходів, умирущі корчилися на приступках. Закрут спіралі дозволяв бачити тільки три чи чотири сходини.

Іманус чекав.

— Трохи часу виграно,—думав він.

В цей час він побачив людину, що лізла на животі сходами, а трохи нижче, з-за центральної колони спіралі, з'явилася голова салдата. Іманус націлив в цю голову й стрельнув. Почувся покрик, салдат упав, а Іманус переклав з лівої руки до правої єдиного набитого пістоля, що ще залишався в нього.

В ту мить він почув страшний біль і в свою чергу завив. Чиясь шабля розірвала йому живота. Рука тої людини, що лізла сходами, просунулася крізь другу стрільницю, пробиту в скрині й встромила шаблю в живіт Іманусові. Рана була страшна. Живіт було розірвано наскрізь .

Іманус однак не впав. Він сціпив зуби й сказав:— Добре!

Потім, хитаючись він дотягся до смолоскипу, що горів коло залізних дверей, поклав свого пістоля на землю схопив смолоскипа й, притримуючи лівою рукою свої кишки, що випадали, правою рукою спустив смолоскипа і підпалив ґнота насиченого сіркою.

Огонь засвітився, гніт запалав. Іманус випустив смолоскипа, що горів далі, схопив знову пістоля й упав на плити, але підвівся ще, роздмухуючи гнота останнім безсилим подихом, що ще був у нього.

Полум'я побігло, пройшло під залізні двері й досягло мостового замку.

Тоді, бачивши, що йому вдалося виконати свій мерзотний вчинок, і, може, більш задоволений з свого злочину, ніж з своєї чесноти, цей чоловік, що допіро ще був героєм, а тепер зробився лише вбивником, і що мусів зараз умерти, всміхнувся:

— Вони пам'ятатимуть мене,—пробурмотів він.— Я помщуся на їхніх дітях за нашого малого, за короля, що сидить у Тамплі.

XIV.

Іманус теж звільняється.

В цей момент залунав гуркіт. Скриню міцно штовхнули, і вона впала, одкривши прохід для людини, що вскочила в залю з шаблею в руці.

— Це я, Радуб. Хто тут є? Мені обридло дождити. Я наважився. Все одно, я тільки що випустив одному тельбухи. Тепер я атакую вас всіх. Чи йде хто за мною, чи ні, а я тут. Скільки вас є?

Це справді був Радуб і він був сам.

Після стрілянини, яку Іманус вчинив на сходах, Говен, боячися якого небудь захованого фугасу, наказав своїм людям відступити й радився з Сімурденом.

Радуб стояв на порозі з шаблею в руці серед темряви; майже загаслий смолоскип кидав бліде світло. Радуб знов запитав:

— Я один. А скільки вас?

Не чуючи нічого, він пішов наперед. Саме в цей час один із тих виблисків світла, якими іноді вибухає, конаючи, огнище, і що можна було б назвати риданням світла, ринув од смолоскипу й освітив усю залю.

Радуб побачив одно з малих свічад, що висіли по стінах, наблизився до нього, подивився на своє скривавлене обличчя та на звисле вухо й сказав:

— Паскудний вигляд.

Потім він озирнувся, дивуючись, що заля порожня.

— Нікого нема!—скрикнув він.—Цілковитий нуль.

Він побачив верткий камінь, отвір і сходи.

— А! Я розумію. Втекли. Ідїть сюди всі! товариші, ідїть! Вони пішли. Вимкнулися, накивали п'ятами, чкурнули. Виходить, цей чортів кухоль, ця стара вежа була розколена. Ось і та дірка, що вони вийшли, поганці! Хіба можна впорати Піта та Кобурга з такими штуками, як ця! Сам чортів батько прийшов їм на допомогу! Нікого нема!

В цей час розітнувся пістольний постріл; куля черкнула йому об лікоть і вдарилася об стіну.

— Е, ні! хтось є. Хто ж то такий добрий, що виявляє мені таку чемність?

— Я,—сказав якийсь голос.

Радуб витяг голову й помітив у тьмяному світлі щось, що було Іманусом.

— А! скрикнув він.—Одного я маю. Інші втекли, але ти, ти не втечеш.

— Ти так гадаєш?—відповів Іманус.

Радуб ступив один крок і зупинився.

— Гей, ти, людино, що лежить на землі, хто ти такий.

— Я той, що лежить на землі й сміється з тих, що стоять на ногах.

— Що ти маєш в правиці?

— Пістоля.

— А в лівій руці?

— Свої кишки.

— Я беру тебе в полон.

— Навряд.

І Іманус, нахилившись до ґноту, що горів, і дмухнувши останнім віддихом на цей початок пожежі, сконав.

За скілька хвилин по тому, Говен, Сімурден і всі інші були в залі. Всі побачили отвір, винишпорили всі закутки, обшукали сходи. Ті сходи закінчувалися виходом у рові. Переконалися, що всі втекли. Розштовхували Імануса, але він був вже мертвий. Говен, з лихтарем у руці, обдивився камінь, що дав змогу вийти обложенцям; він чув про цей верткий камінь, але думав, що то легенда, або байка. Розглядаючи його, він помітив щось написане олівцем; він наблизив туди лихтаря й прочитав:

— До пабачення, пане віконте.—Лантенак.

Гешан приєднався до Говена. Ловити, як видно, було ні до чого, втікачі вже вийшли з замку й на їх боці була вже вся країна, чагарники, рови, ліси, мешканці; вони були вже напевне дуже далеко; ніякого способу їх знайти; весь Фужерський ліс був одна величезна схованка. Що робити? Доводилось все знову починати. Говен і Гешан обмінювалися своїм розчаруванням і своїми здогадами.

Сімурден слухав їх, поважний, не кажучи ні слова.

— До речі, Гешане,—сказав Говен,—а що ж драбина?

— Вона не прибула, командире.

— Однак, ми ж бачили, як їхав віз під вартою жандармів.

Гешан відповів:

— Він привіз не драбину.

— Що ж він привіз?

— Гільйотину,—сказав Сімурден.

XV.

Не треба класти до тієї самої кешені годинника й Ключа.

Маркіз Лантенак не був так далеко, як вони думали. Проте, він був у цілком безпечному місці й вони не могли до нього добутися.

Він пішов за Гальмало.

Сходи, що він і Гальмало зійшли ними слідом за іншими втікачами, кінчалися коло рову й мостових арок вузьким хідником під склепінням. Цей хідник виходив в природню глибоку щілину в ґрунті, що з одного боку кінчалася в рові, а з другого в лісі. Ця щілина, цілком схована від поглядів, звивалася під непрохідною рослинністю. Неможливо було знайти там людину. Втікач, добувшись цієї щілини, міг тікати, як вуж, і знати, що його не знайдуть. Вхід до потайного хідника зі сходів так позаростав тернами, що будівничі підземного проходу вважали за непотрібне закрити його ще як-небудь инакше.

Тепер маркізові треба було тільки йти. Йому не треба було навіть турбуватися про переодягання. Від часу свого прибуття до Бретани, він не залишав свого селянського одягу, вважаючи себе так за ще більшого пана.

Він обмежився на тому, що зняв свою шпаду, відстібнув од неї пояска й кинув його.

Коли Гальмало й маркіз вийшли з хідника в щілину, інших п'яťох — Гінуазо, Уанара Бранш-д'Ора, ББрен д'Амура, Шатне й абата Тюрмо вже не було там.

— Швидко вони зникли,—сказав Гальмало.

— Зроби ти так само,—сказав маркіз.

— Монсеньйор хоче, щоб я залишив його?

— Звичайно. Я вже казав тобі. Найкраще тікати поодинці. Де пройде один, там не пройдуть двоє. Разом ми звернемо на себе увагу. Через тебе піймають мене, а через мене піймають тебе.

— Монсеньйор знає країну?

— Так.

— То побачимось коло Говенового каменя?

— Так. Завтра, опівдні.

— Я буду там. Ми будемо там.

Гальмало зупинився.

— Ах, монсеньйоре, коли я згадаю, що ми були в

чистому морі, були тільки вдвох, що я хотів убити вас, що ви були мій пан, що ви могли сказати мені це й що ви не сказали! О, яка ви людина!

Маркіз промовив:

— Англія. Іншого способу немає. Треба, щоб за два тижні англійці були вже у Франції.

— Мені треба здати звіт монсеньйорові. Я виконав доручення.

— Ми поговоримо про все це завтра.

— Отже, завтра побачимось, монсеньйоре.

— До речі, може ти голодний?

— Та й може, монсеньйоре. Я так поспішався прийти, що й не знаю чи їв я сьогодні.

Маркіз витяг з кешені шматочок шоколаду, розломив на двоє, дав одну половину Гальмало, а сам почав їсти другу.

— Монсеньйоре,—сказав Гальмало,—праворуч від вас рів, ліворуч—ліс.

— Добре. Залиши мене. Йди своєю дорогою.

Гальмало послухався. Він пірнув у темряву. Спочатку чути було хрускіт сухого гілля, потім нічого не стало чути. За скільки секунд не можна було б знайти його сліду. Ця країна, що звалася «Гай», вкрита лісом і непрохідна, була найкращим спільником втікачеві. Тут не ховалися, а зникали. Ця легкість і швидкість зникання примушувала наші армії затримуватись перед тою Вандеєю, що завжди відступала і перед її вояками, такими страшними втікачами.

Маркіз стояв нерухомо. Він був із тих людей, що намагаються нічого не відчувати; але він не міг уникнути душевного хвилювання, вдихаючи свіже повітря після того, як так довго дихав лише кров'ю й різаниною. Відчувати себе цілком врятованим, після того, як вже бачив свою могилу так зблизька; вирватися від смерті й повернутися до життя,—то було, навіть для такої людини, як Лантенак, занадто велике зворушення. І, хоч йому вже доводилося перебувати подібне,

його загартована душа не могла уникнути хвилювання на якусь часину. Він признався сам собі, що був задоволений. Але він хутко вгамував цей душевний рух, подібний майже до радості.

Він вийняв свого годинника і натиснув пружину, щоб він продзвонив. Яка була година?

На превелике здивування була тільки десята година. Коли тільки що перебув такі події людського життя, що все було під загрозою, то завжди дивуєшся, що хвилини, такі повні, не були довші за інші. Гарматний постріл, що попереджав про наступ, було зроблено незадовго перед заходом сонця, а штурмова колона підступила до Турги за півгодини по тому, між сьомою й восьмою годиною увечері. Таким чином, цей величезний бій, розпочатий о восьмій годині, скінчився о десятій. Вся ця епопея тяглася сто двадцять хвилин. Іноді катастрофи відбуваються блискавично; стислість подій буває надзвичайна.

Але, якщо вдуматись в теє, то здивувати могло протилежне; опір, протягом двох годин такого малого числа людей проти такого великого був надзвичайний і, зрозуміло, що ця баталія дев'ятнадцяти проти чотирьох тисяч не була коротка, і не швидко кінчилася.

Однак уже час було йти, Гальмало певне вже був далеко, й маркіз зважив, що вже не треба йому залишатися тут довше. Він знову поклав годинника в кешеню, але вже не в ту саму, бо помітив, що в тій лежить ключ од залізних дверей, того ключа йому передав Іманус; маркіз подумав, що скло з його годинника може розбитися об цього ключа. Тоді він і собі подався до лісу.

Коли він звертав ліворуч, йому здалося, що якийсь невиразний промінь дійшов до нього.

Він озирнувся й крізь чагарники, що виразно виступили на червоному полі й стали відразу видимі в своїх найменших подробицях, він помітив яскраве світло в рові. Він пішов туди, потім схаменувся, подумавши, що

йому не слід витикатися на таке світло, що б то не було; окрім того, це не його діло; він пішов у тому напрямку, що показав йому Гальмало й зробив скільки кроків до лісу.

Раптом, глибоко поринувши в терни і захований в них, він почув над своєю головою страшний крик; той крик пролунав, немов, з краю височини над ровом. Маркіз звів очі й зупинився.

КНИГА П'ЯТА.

In daemone deus.

I.

Знайдені, але загублені.

В ту мить, як Мішель Флешар помітила вежу, що червоніла в світлі сонця на заході, вона була ще більш, як мило від неї. І хоч вона ледве могла йти, вона не вагаючись зважилася пройти тую мило. Жінки слабкі, але матері дужі.

Сонце зайшло; настав присмерк, потім глибока темрява; вона чула все йдучи, як продзвонило десь далеко, на якийсь невидимій дзвіниці восьму годину, потім дев'яту годину. Мабуть то була дзвіниця в Париньє. Іноді вона зупинялася, щоб прислухатися до якихсь глухих ударів, що були, може, якісь невиразні нічні відгомони.

Вона йшла вперед, все просто, ламаючи колючки своїми скривавленими ногами. Вона керувалася блідим світлом, що йшло від далекої вежі; вежа від того світла виступала серед темряви; воно надавало башті якоїсь таємничої променистости. Те світло робилося ясніше, коли удари ставали чутніші, потім зникали.

Широку височину, що нею йшла Мішель Флешар, вкривала трава й верес; ніде ні будівлі, ні дерева. Височина здіймалася вгору помалу й без краю, впираючись довгою рівною лінією в темний зоряний небосхил. Єди-

не, що надавало Мішелі Флешар сили йти вгору, було те, що вона увесь час мала перед очима вежу.

Вона бачила, як та вежа помалу більшала.

Приглушені звуки й бліде світло, що йшли від башти, іноді, як ми вже казали, мали перестанки; вони переривалися, потім починалися знову, загадуючи болісну загдку нещасливій, скорботній матері.

Раптом вони припинилися; все згасло,—і світло, і звуки. Настала хвилина цілковитої тиші, якогось могильного спокою.

В цей саме час Мішель Флешар досягла краю височини.

Вона помітила у себе під ногами рова, дно його губилося в блідій нічній темряві; недалеко від себе, на самій височині вона побачила якусь купу коліс, спадів, стрільниць, то була гарматна батарея; а просто перед нею, невиразно освітлена засвіченими батарейними гнотами, здіймалася величезна будівля, що ніби була зроблена з темряви чорнішої, ніж вся інша темрява, що була навкруги неї.

Та будівля складалася з мосту, що його арки спускалися в рів, із чогось, ніби замку, що здіймається на цьому мості; і замок і міст тулилися до якоїсь високої темної круглости; то була вежа, що до неї так далеко йшла цяя мати.

Крізь вікна було видно світло, що переходило туди й сюди, а гамір, що йшов звідти, виявляв, що там була ціла юрба людей.

Коло батареї містився табір, і Мішель Флешар побачила вартових; але її ніхто не помітив серед темряви та густого чагарнику.

Вона дійшла до краю височини, майже до самого мосту, і їй здавалося, що вона може торкнути його рукою; але глибина рову відділяла її від нього. Мішель Флешар відрізняла в сутіні три поверхи мостового замку. Вона стояла нерухомо не знати скільки, бо свідомість часу зникла з її розуму; стояла скам'яніла й

німа перед тим роззявленим ровом і тою темною будівлею. Що це таке? Що там робиться? Чи це Тург? Її обхопило якесь запаморочення, якесь доживання чи то прибуття, чи то відбуття. Вона питала себе, чого вона тут.

Вона дивилася, вона слухала.

Раптом не стало видно нічого.

Димовий серпанок став поміж нею й тим, на що вона дивилася. Щось гостре почало їсти їй очі, й вона заплющила їх. Але ледве вона заплющила очі, як їй стало ясно й червоно в очах. Вона знову розплющила очі.

Перед нею вже не була ніч—то був день; але день зловісний, день, що походив од вогню. У неї на очах починалася пожежа.

Чорний дим зробився червоний, і в ньому був великий племінь; те полум'я з'являлося, потім зникало, звиваючись дико, як блискавки або гадюки.

Те полум'я виходило довгим язиком з чогось, подібного до пащі, то було вікно, повне вогню. Те вікно, з залізними ґратами, що вже стали червоні, було в нижньому поверсі замку, збудованого на мості. З цілої будівлі можна було помітити лише те вікно. Дим укрит усе, навіть височину, і можна було бачити лише край рову, чорний на червоному пламені.

Мішель Флешар дивилася здивована. Дим—то хмара, хмара—то мрія; вона вже не знала, що вона бачить. Чи треба їй тікати? Чи залишатися? Вона почувала себе сливе по-за всім реальним.

Повійнув вітер, розірвав запону з диму, і в цьому розриві трагічна фортеця, раптом виявлена, з'явилася ціла,—вежа, міст, замок,—сліпуча, страшна, знизу догори залита розкішним золотом пожежі. Мішель Флешар могла бачити все теє в зловісній виразності вогню.

Нижчий поверх замку, збудованого на мосту, горів.

Два вищі поверхи, ще незачеплені вогнем, ніби лежали в кошику з полум'я. З краю височини, де стояла

Мішель Флешар, можна було бачити невиразно, крізь вогонь та дим, середину кімнат. Всі вікна були відчинені.

Крізь величезні вікна другого поверху Мішель Флешар помітила вздовж стін шафи, їй здалося, що вони повні книжок, а проти одного вікна, на землі, в присутності, вона побачила маленьку невиразну групу, що мала вигляд якогось гнізда, чи виводка; їй здавалося, що воно іноді ворухиться.

Вона дивилася туди.

Що то таке, та маленька група тіней?

Часами їй спадало на думку, що воно подібне до живих форм. У неї була гарячка, вона нічого не їла від ранку, вона йшла без відпочинку, вона була виснажена й почувала, ніби має якусь галюцинацію, але інстинктивно не вірила їй; однак її очі дивилися що раз пильніше й не могли відірватися від тої темної купи якихсь предметів, мабуть неживих і з вигляду нерухомих, що лежала на паркеті тої залі, що була саме над пожежею.

Коли це вогонь, наче він мав власну волю, простяг знизу один свій плем'я до великого сухого площу, що вкривав саме той фасад, куди дивилася Мішель Флешар. Здавалось, що полум'я оце зараз помітило ту сітку з сухих гілок; іскра хтиво захопила її й вогонь почав здійматися вздовж гілок зі страшною швидкістю порохового проводу. Полум'я, як оком змигнути, досягло другого поверху й освітило середину його. Яскраве світло осяяло раптом три маленькі сонні істоти.

То був чудовий гурток, переплетені руки й ноги, заплющені повіки, біляві усміхнені голівки.

Мати пізнала своїх дітей.

Вона страшно крикнула.

Такий крик невимовної муки дано лише матерям. Нема нічого страшнішого і нічого зворушливішого. Коли жінка кричить так, здається, що чуєш вовчицю, коли так кричить вовчиця, здається, що чуєш жінку.

Цей крик Мішелі Флешар був подібний до виття. Гекуба завилала, каже Гомер.

То був той крик, що його почув маркіз Лантенак. Ми бачили, що він зупинився.

Маркіз був поміж виходом, що ним його вивів Галь-мало, й ровом.

Крізь кущі, що спліталися над ним, він побачив міст, поняттий полум'ям, Тург червону від відблиску і, крізь отвір між двох гілок, він помітив, над своєю головою з другого боку, на краю височини, проти замку, що палав, в ясному світлі пожежі, страшну й жалібну постать, жінку схилену над ровом.

Це була та жінка, що допіро кричала.

Та постать, то вже не була Мішель Флешар, то була Горгона. Нещасливі бувають страшні. Селянка обернулася на Євменіду. Та проста жінка, така звичайна, темна, несвідома, раптом набула епічних розмірів розпачу. Великі скорботи, то безмірне поширення душі; та мати—то було саме материнство; все те, що резюмує людськість, є надлюдське; вона стояла там, на краю рова, перед тою пожежею, перед тим злочинством, наче гробова могутність; її крики були звірячі, рухи, як у богині; з її обличчя, падали прокльони, а воно здавалося пломенистою маскою. Не могло бути нічого величнішого над блиск її очей, залитих слізьми; її погляд разив блискавицею пожежу.

Маркіз слухав. Її крик спадав йому на голову; він чув щось безладне, воно рвало душу, швидче ридання, ніж слова.

— Ой, боже мій! діти мої! це мої діти! Рятуйте! Гасіть, гасіть, гасіть! Але-ж ви розбійники! Невже тут немає нікого? То ж мої діти згорять! Ох, що ж це таке? Жоржето! дітоньки мої! Алене! Рене-Жане! Та що ж це таке? Хто ж то поклав там моїх дітей? Вони сплять. Я збожеволію! Це щось неможливе! Рятуйте!

В цей час в Турзі й на височині почався великий рух. Увесь табір збігся на вогонь, ледве він спалахнув.

Обложникам доводилося після стрілянини клопотатися з пожежею. Говен, Сімурден, Гешан давали накази. Що робити? Ледве можна було добути скільки відер води з маленького струмка в рові. Тривога зростала. Весь край височини вкрито було переляканими обличчями, що дивилися на пожежу.

Те, що бачили, було жахливе.

Дивилися й не мали змоги щось зробити.

Полум'я, по обхопленому вогнем плющеві, досягло верхнього поверху. Там воно знайшло горище, повне соломи, й кинулось туди. Тепер палало все горище. Полум'я танцювало; радість полум'я, це щось страшне. Здавалося, що якийсь злочинний подих роздмухує те вогнище. Можна було подумати, що страшний Іманус цілий обернувся в іскристий вихор, живучи убийчим вогняним життям, що та потворна душа—палахкотить пожежею. Той поверх, де була бібліотека, ще не зайнявся; його висока стеля й грубі стіни віддаляли момент, коли це мусило статись, але ця фатальна хвилина вже наближалася; його облизував вогонь з першого поверху й лащив з третього. Страшні смертельні поцілунки вже торкалися його. Знизу був льох лави, вгорі склепіння жару; якщо зробиться дірка в підлозі, то все завалиться в червоний присок, коли дірка зробиться в стелі, то все поховає розпечений жар. Рене-Жан, Товстий Ален і Жоржета ще не прокинулися; вони спали глибоким і спокійним дитячим сном, і крізь згортки полум'я та диму, що закривали, та відкривали вікно, можна було помітити їх в тій огневій печері, на тлі метеорного світла, спокійних, милих, нерухомих, як три маленьких Ісуси, що довірливо спали серед пекла; навіть тигр плакав би, бачивши ті троянди в розжареному горні й ті коліски в могилі.

Тимчасом мати ламала руки.

— Гасіть! я ж кричу гасіть! Десь усі поглухли, що ніхто не йде? Палять моїх дітей. Ідуть же, хто там є! Стільки днів я вже йшла й ось як я їх знаходжу. Га-

сіть! рятуйте! Це янголи! Щоб отак довелось янголам! Що вони зробили, ці безневинні? Мене розстріляли, а їх палять! Хто це все робить? Рятуйте! Врятуйте моїх дітей! хіба ви не чуєте того крику? До сучки,—до сучки і то мають милосердя. Дітоньки мої! Дітоньки мої! вони сплять. Ох, Жоржето, я бачу маленький животик моєї любочки. Рене-Жане, Товстий Алене! то ж вони так зветься. Ви ж бачите, що я їхня мати. Тепер усе робиться така мерзота. Я йшла дні й ночі. Те ж саме я казала сьогодні вранці одній жінці. Рятуйте! рятуйте! Гасіть! То тут самі потвори! це жах. Найстаршому ще нема й п'яти років, маленькій немає й двох. Я бачу їхні босі ноженята. Вони сплять, милосердна свята діво! Небесна рука повертає їх мені, а пекельна рука забирає їх від мене. А я стільши йшла! Діточки мої, та ж я вас вигодувала своїм молоком. Я була така нещаслива, що не знаходила їх! Майже милосердя до мене! Я хочу своїх дітей, мені треба своїх дітей. Однак, це правда, що вони там в огні! Гляньте на мої бідні ноги, які вони скривавлені. Рятуйте! Не може бути, щоб на землі були люди й дали цим бідним крихтам так умерти! Рятуйте! допоможіть! Нечувана річ! Ах! Розбійники! Що це за страшний дім? Їх украли в мене, щоб забити. Милосердний Ісусе! я хочу моїх дітей! О, я не знаю, що б я зробила! Я не хочу, щоб вони вмерли! рятуйте! рятуйте! рятуйте! О, коли б вони так умерли, я вбила б бога.

В той самий час, як мати розпачливо благала, на височині й в рові лунали голоси:

— Драбину!

— Нема драбини!

— Води!

— Нема води!

— Вгорі, на другому поверсі вежі, є двері.

— Вони залізні.

— Вибийте їх.

— Неможливо!

А мати подвоювала своє розпачливе гукання.

— Гасіть! рятуйте! Але ж бо швидче! Чи вбийте мене! Мої діти! Мої діти! О, страшне полум'я! або їх витягніть звідти, або мене туди!

В перервах по між тими вигуками чути було, як спокійно тріщить пожежа.

Маркіз полапав у кешені й вийняв з неї ключа від залізних дверей. Тоді, нахилиючись під склепінням, що ним він тікав, він знов увійшов у прохід, з якого тільки що вийшов.

II.

Від дверей камінних до дверей залізних.

Ціла армія, схвильована неможливістю порятунку, чотири тисячі людей, що не могли врятувати трьох дітей—такий був стан речей.

Дійсно, не було драбини; та драбина, що послали з Жавене, не прибула; пожежа ширилась, ніби кратер, що вибухнув; зважитися гасити за допомогою майже висхлого струмка в рові було смішно; все одно, що линути на вулкан шлкянку води.

Сімурден, Гешан і Радуб спустилися в рів; Говен знову піднявся до залі другого поверху в Турзі, де був верткий камінь, потайний вихід і залізні двері до бібліотеки. Там був насичений сіркою гніт, що підпалив Іманус; і звідти почалася пожежа.

Говен привів з собою двадцять саперів. Виломати залізні двері, то був єдиний спосіб порятунку. Їх було страшенно міцно зачинено.

Почали бити їх сокирами. Сокири поламалися. Один салдат сказав:

— Криця, як скло проти цього заліза.

Двері були справді з кутого заліза, зроблені з подвійних пластин, з'єднаних шворнями, кожна пластина, на три цілі завгрубшки. Взяли залізні штаби й пробували відважити ними двері. Залізні штаби поламалися.

— Як сірники,—сказав салдат.

Говен похмурий пробурмотів:

— Тільки ядро може відчинити ці двері. Як би можна було втягти сюди гармату.

— Ото ще!—мовив сапер.

Настала хвилина знемоги. Всі ті безсилі руки зупинилися. Німі, переможені, смутні дивилися ті люди на страшні непорушні двері. З-під них проходив червоний відблиск. По-за ними пожежа зростала.

Страшне Іманусове тіло було там, згубливий пере-можець. Може ще скільки хвилин і все завалиться.

Що робити? Не було вже жадної надії.

Говен розпачливо скрикнув, дивлячись на верткий камінь в стіні й на вихід, відчинений для втікачів:

— Однак сюдою вийшов маркіз де-Лантенак!

— І сюдою він вертається!—мовив чийсь голос.

І чиясь біла голова вималювалася в кам'яній рямі потайного виходу.

То був маркіз.

Вже багато років Говен не бачив його так зблизька. Він одступився.

Всі, що були там, стояли нерухомо, так, як були, скам'янілі.

Маркіз тримав у руці великого ключа. Гордим поглядом примусив він розступитися кількох саперів, що стояли перед ним, пішов просто до залізних дверей, нахилився під склепінням, і встромив ключа в замок. Замок заскрипів, двері відчинилися й стало видно вогнену безодню. Маркіз увійшов туди.

Він пішов твердими кроками, високо піднявши голову.

Всі слідували за ним очима, тремтячи.

Ледве маркіз зробив кілька кроків по залі, що горіла, як паркет, що вже підгорів і похитнувся від ходи, завалився позад нього і утворив між ним та дверима безодню. Маркіз не озирнувся, а все йшов уперед. Він зник за димом.

Більше нічого не було видно.

Чи може він іти далі? Чи не відкрилося під ним нове провалля? Чи не загине і він сам? Нічого не можна було сказати. Перед споглядачами була тільки стіна з диму та з полум'я. Маркіз був по-за нею мертвий чи живий.

III.

Діти знову прокидаються.

Тимчасом діти прокинулися. Пожежа, що ще не увійшла до бібліотечної залі, кидала на стелю рожевий відблиск. Діти ще не знали такої заграви. Вони дивилися на неї. Жоржета споглядала її.

Пожежа виявляла всі свої пишноти; чорна гідра й пурпуровий дракон з'являлися в потворних клубках диму велично темного й червоного. Довгі блискучі стріли в далечінь і черкали темряву, наче комети, що билася між собою й наздоганяли одна одну. Вогонь, це марнотратство; жаровні повні дорогоцінностей, що вони пускають за вітром; недаремне-ж вугіль і діаманти одне й те саме. В стіні третього поверху вогонь зробив розколини, крізь них жар спадав у рів каскадами з самоцвітів; купи соломи й вівса, що горіли на горищі, почали стікати крізь вікна струмками золотого пилу, вівсяні зерна робилися аметистами, а соломинки—гранатами.

Всі троє підвелися.

— Цяця!—сказала Жоржета.

— Ах!—скрикнула мати,—вони прокидаються.

Рене-Жан встав, тоді Товстий Ален встав, тоді Жоржета встала.

Рене-Жан простяг руки, підійшов до вікна й сказав:—Мені гаряче.

— Мені ляче,—повторила Жоржета.

Мати покликала їх:

— Мої діточки! Рене! Алене! Жоржето!

Діти подивилися навкруги. Вони намагалися зрозуміти. Там, де дорослі бувають налякані, діти відчувають цікавість. Хто легко дивується, той не легко лякається; невідання зроджує одважність. Пекло так мало стосується до дітей, що як би вони побачили його, вони б тільки дивувалися з нього.

Мати все гукала:

— Рене! Алене! Жоржето!

Рене-Жан повернув голову; цей голос вернув його до свідомости; діти мають коротку пам'ять, але вони згадують швидко; все минуле є для них—вчора; Рене-Жан побачив свою матір, це здалося йому цілком природним; навкруги нього робилося щось дивне і, відчуваючи невиразну потребу якоїсь допомоги, він скрикнув:

— Мамо!

— Мамо!—сказав Товстий Ален.

— Мам!—сказала Жоржета.

І простягла рученята.

Мати заголосила:—Діти мої!

Всі троє підійшли до вікна; на щастя, з того боку ще не горіло.

— Мені дуже гаряче,—сказав Рене-Жан і додав:—Пече.

І він шукав очима свою матір.

— Іди ж сюди, мамо.

— Ди, мам,—проказала за ним Жоржета.

Мати розпатлана, в роздертій одежі, скривавлена, хапаючись за куці, покотилася в рів. Сімурден з Гешаном були там, такі ж безсилі внизу, як Говен вгорі. Салдати, в розпачі, що не можуть нічого зробити, метушилися навкруги них. Пал був нетерпучий, але ніхто не відчував його. Дивилися на спад мосту, на висоту арок, на високі поверхи, на неприступні вікна й розуміли, що треба робити щось, як-найшвидче. Досягти

трьох поверхів. Не було ніякого способу достатися туди. Радуб, з плечем пораним шаблею, з одірваним вухом, обливаючись потом і кров'ю, прибіг; він побачив Мішель Флешар.

— Диви,—сказав він,—розстріляна, то ви воскресли?—Мої діти!—сказала мати.—То правда,—відповів Радуб,—ми не можемо гаяти часу з воскреслими. І він почав дряпатись на міст,—марна спроба; він впинався нігтями в каміння й дерся скільки хвилин; але каміння було гладеньке, жадної западини, жадного виступу, стіна була така рівна, як нова, й Радуб упав. Пожежа не вгавала,—страшна. У вікні, червоному, помітили три біляві голівки. Тоді Радуб, показуючи кулака небу й ніби шукаючи там когось поглядом, сказав:—От, як ти поводишся, добрий боже! Мати навколешках, обіймала мостового стовпа, волаючи:—Змилюйтесь!

Чути було глухе тріскання вогню. Шибки в бібліотечних шафах тріскалися й падали з брязкотом. Було видко, що всі дерев'яні частини подавалися. Жадна людська сила не спроможна була щось зробити. Ще хвилина і все розвалиться. Чекали лише катастрофи. Чули, як дитячі голоси все гукали: Мамо! мамо!—Всіх обхопив розпач.

Раптом у вікні, сусідньому з тим, де були діти, на пурпуровому тлі палання, з'явилася висока постать.

Всі голови підвелися туди, всі очі дивилися пильно. Людина була вгорі, людина була в бібліотечній залі, людина була в тому розжареному горні. Постать ця видавалася чорна на вогненому тлі, але її волосся було біле. Всі пізнали маркіза де-Лантенака.

Він зник, потім знов з'явився.

Страшний дід наблизився до вікна, несучи в руках величезну драбину. То була рятувальна драбина, що лежала в бібліотеці, він знайшов її коло стіни й приніс до вікна. Він схопив її за кінець і з надзвичайною атлетичною спритністю спустив з вікна на край надвірної

підпори, на дно рову. Радуб, стоячи внизу, схвильований, простяг руку, підхопив драбину, стиснув її руками й скрикнув:—Хай живе республіка!

Маркіз відповів:—Хай живе король!

Радуб буркнув:—Ти можеш кричати, що хочеш, і казати всякі дурниці, бо ти сам господь бог.

Драбину поставили; звязок поміж залею в полум'ї й землею налагоджено; двадцять душ з Радубом на чолі прибігли й за одну хвилину поставали на драбині знизу до верху, притулившись спинами до щаблів, як мулярі, що підіймають і спускають каміння. Таким чином на драбині з дерева, утворилася драбина з людей. Радуб зліз на самий верх і досяг вікна. Він стояв там обличчям до пожежі.

Невеличка армія, розсипана поміж вересом та по схилах, схвильована всіма почуттями одразу, поспішила на височину, до рову, на площину коло вежі.

Маркіз знову зник, потім з'явився, несучи одну дитину.

Всі почали гучно плескати в долоні.

Перша дитина, що маркіз навмання схопив, був Товстий Ален.

Він кричав:—Я боюся.

Маркіз дав Товстого Алена Радубові, що передав його позад себе й нижче себе салдатові, а той знов іншому, і в той час, як Товстий Ален, переляканий і не перестаючи кричати, переходив з рук до рук аж до кінця драбини, маркіз на хвилину відійшов од вікна і вернувся знову вже з Рене-Жаном, що опинався й плакав і навіть ударив Радуба в той час, як маркіз передавав його сержантові.

Маркіз знов вернувся до залі, повної полум'я. Жоржета залишалася там сама. Вона усміхалася. Маркіз, цей чоловік з граниту, почув, щось вогке в очах. Він спитав:—Як тебе звать?—Ожета,—сказала вона.

Він взяв її на руки; вона все усміхалася; в той мо-

мент, як він передавав її Радубові, його душа, така горда та темна, була осяяна її невинністю, й старий поцілував дитину.

— Це дівчатко,—сказали салдати.

І Жоржета в свою чергу, з рук до рук, спустилася до землі серед радісних вигуків. Всі плескали в долоні, тупотіли ногами. Старі гренадери ридали, а вона усміхалася до них.

Мати була коло підніжжя драбини, задихана, напівнепритомна, сп'яніла від цих несподіванок, що перенесли її з пекла просто до раю. Занадто велика радість теж прибиває серце. Вона простягла руки, вхопила спочатку Товстого Алена, потім Рене-Жана, потім Жоржету, вкривала поцілунками їх всіх всуміш, потім вона голосно засміялася й впала непритомна.

Навкруги кричали:

— Всіх врятовано!

Справді було врятовано всіх, крім старого. Але ніхто про те не думав, може й навіть він сам. Він стояв кілька хвилин замислений коло вікна, ніби хотів дати час вогняній безодні зважитись на щось. Потім, неспішаючись, помалу, гордовито, він переступив через підвіконня й, не обертаючись, випростаний, високий, притулившись спиною до щаблів, маючи по-за собою пожежу, а попереду безодню, він почав спускатися по драбині мовчки, з величністю привида. Ті, що були ще на драбині, кинулися вниз, всі присутні тремтіли й відступалися перед цією людиною, що йшла згори, з якимсь святоблिवим жахом, як перед якимсь привиддям. А він тимчасом велично поринав у темряву, що була перед ним, і в той час, як присутні відступалися, він наближався до них. В його мармуровій блідості не було жадної зморшки, в його очах привида—жодного блиску: за кожним кроком, яким він наближався до тих людей, що їх перелякані зіниці не відривалися від нього, в темряві він здавався все більшим; драбина тремтіла й

стогнала під його погребовою ходою; ніби статуя командора знову сходить до своєї могили.

Коли маркіз був унизу, коли він досяг останнього щабля й поставив ногу на землю, якась рука схопила його за комір. Він озирнувся.

— Я арештую тебе,—мовив Сімурден.

— Маєш рацію,—сказав Лантенак.

КНИГА ШОСТА.

Після перемоги—боротьба.

I.

Лантенак у полоні.

Маркіз справді спустився в могилу.

Його одвели.

Темницю під Тургою негайно відчинили під суворим доглядом Сімурдена; туди поставили лямпу, кухоль вода й буханець салдатського хліба, кинули в'язку соломи, й менше, ніж за чверть години після того, як рука священника схопила маркіза, двері в'язниці зачинилися за Лантенаком.

Після того Сімурден пішов шукати Говена; в цю хвилину на далекій церкві в Паріньє продзвонило одинадцять годину вечора. Сімурден сказав Говенові:

— Я піду скличу військовий суд. Ти там не будеш. Ти—Говен і Лантенак теж Говен. Ти занадто близький родич, щоб бути суддею; я ганю Егаліте за те, що він судив Капета. Військовий суд буде з трьох суддів: один офіцер—капітан Гешан, один унтер-офіцер—сержант Радуб, і я за голову. Все це тебе вже не торкається. Ми все погодимо з декретом Конвенту і тільки доведемо, що це справді «колишній» маркіз де-Лантенак. Завтра військовий суд, після завтра—гільйотина. Вандея вмерла.

Говен нічого не відповів і Сімурден, заклопотаний

важливою справою, що мав виконати, залишив його. Сімурден мав призначити час і обрати місце для кари. Як Лекініо в Гранвілі, як Тальєн в Бордо, як Шальє в Ліоні, як Сен-Жюст у Стразбурзі, Сімурден мав звичку, що вважалася за добрий приклад, бути присутнім своєю власною особою підчас виконання кари; суддя приходив подивитись, як працює кат; звичай, що Терор 93 року запозичив у французького парламенту та в Еспанської інквізиції.

Говен також був заклопотаний.

Холодний вітер віяв од ліса. Говен, залишивши Гешанові робити потрібні розпорядження, пішов до свого намету і взяв там свого плаща з відлогою і в його загорнувся. Цей плащ був обшитий одним рядком галуна, що, за республіканською модою, скупую на прикраси, відзначало головного командира.

Він почав ходити по тому кривавому полі, де почався наступ. Він був там сам один. Пожежа ще тривала, але на неї не звертали вже уваги. Радуб був коло дітей та їхньої матери, майже настільки-ж повний материнського почуття, як і вона; замок на мосту дограв, сапери боролись з вогнем; інші копали ями, ховали мертвих, перев'язували поранених; зруйновано барикаду, звільнено від трупів кімнати й сходи, вичищено місце різні, заметено купи страшного бруду перемоги; салдати робили з військовою швидкістю те, що можна було назвати прибиранням після бою. Говен нічого цього не бачив.

Він ледве глянув крізь свою задуму на місце вилому, де, з наказу Сімурдена, було подвоєно варту.

Він бачив цей вилом в темряві, за двісті кроків приблизно від того куточка рівнини, куди він ніби втік. Він бачив ту чорну діру. Там почалась атака три години тому; там Говен пройшов у вежу; там, в приземній залі була барикада; в цю приземну залю відчинялись двері в'язниці, де був маркіз. Варта коло вилому стерегла ту темницю.

В той самий час, як його погляд невиразно бачив той вилом, в ухах його, ніби погребовний дзвін, лунали слова: «Завтра військовий суд, післязавтра—гільотина».

Пожежу відрізли, сапери вилили на неї всю воду, що могли здобути, але вона згасала помалу й вибухала ще іноді полум'ям; від часу до часу чути було, як тріскались стелі й завалювались поверхи; тоді звідти вилітали вихори іскор, ніби від смолоскипа, як ним стрепенути; блискавичне світло відкривало далекий обрій, і, раптом, велетенська тінь од Турги простягалася аж до лісу.

Говен ходив повільним кроком у цій тіні перед виломом у мурі вежі. Часом він закидав руки за голову, відкриту відлогою його командирського плаща. Він міркував.

II.

Говен думає.

Думки його не можна було б збагнути.

На очах відбулася нечувана зміна. Маркіз Лантенак одмінився. Говен був свідком тієї зміни.

Ніколи не повірив би він, що може статися щось таке в наслідок хоч би якого ускладнення подій. Ніколи в світі, навіть у сні, не міг би він собі цього уявити. Щось непередбачене, невідоме, що зневажливо грається людьми, схопило Говена й тримало його. Він бачив, як неможливе зробилося реальним, видимим, чутним, неминучим, невблаганим.

Що гадав він про це, він, Говен?

Ухилитися не можна було; треба було зважити.

Перед ним стало питання; утекти від нього він не міг.

Хто поставив це питання?

Самі події.

І не лише самі події.

Бо коли події, мінливі в своїй суті, ставлять нам питання, справедливість, що є незмінна, вимагає од нас відповіді.

За хмаркою, що кидає на нас свою тінь, є зірка, що дає нам своє сяйво.

І однаково ми не можемо уникнути ні світла, ні тіни.

Це був неначе допит.

Говен ніби був на суді перед кимсь.

Перед кимсь страшним. Перед своїм сумлінням.

Говен почував, що все в ньому вагалось. Його найтвердіші переконання, його найвірніші обіцянки, його безодмінні постанови,—все похитнулося в глибинах його волі.

Буває тремтіння душі.

Що більше він обмірковував те, що допіру бачив, то більше почував себе стурбованим.

Говен республіканець, гадав, що він знає, і знав правду. Тепер виявилася вища правда. Понад правдою революційною є правда людська.

Того, що відбувалося, не можна було обминути; подія була поважна; Говен становив її частину; він був у ній, він не міг з неї вийти; і хоч Сімурден сказав йому: «Це тебе не торкається», він почував щось подібне до того, що має почувати дерево в ту хвилину, як його відривають від кореня.

Кожна людина має ґрунт; хитання того ґрунту викликає глибоке зворушення; Говен почував таке зворушення.

Він стискав голову обома руками, ніби для того, щоб звідти витиснути правду. Визначити такий стан вразно було не легко; спростити складне—нема нічого труднішого за цеє. Перед ним були жахні цифри, їх треба було підрахувати; підрахувати долю, яка запаморока! Він теє пробував; він намагався здати собі справу; він робив зусилля зібрати свої думки, дисциплінувати опір, що почував у собі, переглянути знову факти.

Він сам їх собі викладав.

Кому не траплялось у важливих обставинах не раз перебрати всі події, питаючи самого себе, якого напрямку триматися, чи йти вперед, чи відступити назад.

Говен тільки що бачив чудо.

Разом з земною боротьбою провадилася боротьба небесна.

Боротьба добра проти зла.

Люте серце було переможене.

Говен бачив, як з людиною, що мала в душі все лихе,—лютість, помилки, засліплення, злочинну упертість, гордість, егоїзм,—сталося чудо.

Перемога людяности над людиною.

Людяність пододала нелюдське.

І яким способом? Яким чином? Як було повалено велетня гніву й ненависти? Якої зброї вжито? Якої військової машини? Колиску.

Говена ніби осліпило. В розпалі соціальної війни, в пожежі всякого ворогування й всякої помсти, в момент—найтемніший і найлютіший заколоту, в час, коли злочин віддавав усе своє полум'я, а ненависть віддавала весь свій морок, в момент боротьби, коли все вибухає, такий сумний та зловісний, що не знаєш уже, де справедливість, чесність, правда, раптово Невідоме, що таємно остерігає душі, осяяло блискучим вічним світлом і ясне й темне в людських душах.

Над темним поєдинком між неправдивим і сумнівним у глибинах раптом з'явилось обличчя правди.

Несподівано до справи вмішалася сила кволих.

Ми бачили, як перемогло трое бідних істот, що ледве народилися, несвідомих, покинутих, сиріт, самотних, лепетливих, усміхнених, маючи проти себе громадянську війну, помсту, жажну логіку утисків, різанину, братовбивство, лють, ворожнечу, всі горгони; ми бачили, як не досягла мети ганебна пожежа, що мала зробити злочин; бачили, як розійшлися й не здійсни-

лися страшні заміри; бачили, як зникли стародавня феодална лютість, старе невблагане призирство, тая нібито досвідченість потреб війни; переконання стану; груба упертість хижої старости,—зникли перед блакитним поглядом тих, що ще не жили; і це зовсім природно, бо той, хто ще не жив, ще не робив зла; він є справедливість, він є правда; він є чистота, і величні янголи небесні живуть в маленьких дітях.

Корисне видовисько; рада; наука. Шалені співучасники нещадної війни раптом побачили, як проти всіх злочинів, всіх замахів, всього фанатизму, вбивання, помсти, що розпалюють огнища, проти смерти з смолоскипом у руці, над усім тим безмірним легіоном злочинів стала всемогутність, невинність.

І невинність перемогла.

Можна було сказати: «Ні, громадянська війна не існує, варварство не існує, ненависть не існує, злочин не існує, темрява не існує; щоб розвіяти ці примари, досить тієї світової зорі—дитинства».

Ніколи ще, в жадній боротьбі не виявилися так виразно і сатана, і бог.

Ареною цієї боротьби було сумління.

Сумління Лантенакове.

Тепер ця сама боротьба знов розпочиналася, ще жорстокіша, може ще рішучіша, в іншому сумлінні.

В сумлінні Говеновім.

Яке поле для боротьби—людина!

Ми віддані на поталу тим богам, тим потворам, тим велетням, нашим думкам.

Часто ці страшні супротивники топчуть нашу душу. Говен міркував.

Маркіз де Лантенак, оточений, обложений, засуджений, поставлений по-за законом, стиснений, як звір в цирку, як цвях у обценьках, замкнений у своїй оселі, що стала йому за темницю, здушений з усіх боків залізною й вогняною стіною, якось добрав способу вимкнутися. Він зробив те чудо, що утік, вимкнувся; він

доказав того надзвичайного вчинку, найтруднішого зі всіх у такій війні. Він знову оволодів лісом, щоб там заховатись, країною, щоб воювати, темрявою, щоб у ній зникнути. Він знов зробився страшним, зловісним мандрівником, що міг іти й проходити, ватагом невидимих, проводарем підземних людей, господарем лісів. Говен переміг, але Лантенак був на волі. Надалі Лантенак мав безпечність, перед ним був необмежений шлях, невичерпаний вибір притулків. Його не можна було знайти, він був незловимий, недосяжний. Лева було захоплено в пастку, а він звідти вийшов.

Але він знову туди повернувся.

Маркіз де Лантенак без примусу, з своєї власної волі залишив ліс, темряву, безпеку, волю, щоб повернутися до найстрашнішої загибелі. Говен бачив, як безстрашно він кинувся спочатку в полум'я, хоч міг там задихнутися, а потім спустився по тій драбині, що віддавала його ворогам, і що була для інших рятувальною драбиною, а для нього драбиною загибелі.

Для чого ж він те зробив?

Щоб урятувати трьох дітей.

А що тепер мали зробити з цим чоловіком?

Гільйотинувати його.

Таким чином, цей чоловік, ради трьох дітей, його власних? Ні; з його родини? ні; з його стану? ні; ради трьох дітей, убогих, перших—ліпших, невідомих, незаних, босих, обірваних;—цей дворянин, цей князь, цей дід, врятований, вільний, переможець, бо втеча є тріумф, важачи всім, все гублячи, все занпащаючи, гордо, в той самий час, як віддавав дітей, приніс свою голову, і ту голову, досі страшну, з цього часу величну, він офірував.

І що ж мали зробити?

Прийняти жертву.

Маркіз де Лантенак міг вибрати між своїм життям і чужим, в цьому величному виборі він вибрав свою смерть.

І йому мали дарувати тую смерть.

Його мали вбити.

Яка заплата за героїзм!

На благородний вчинок відповісти вчинком диким!

Так принизити революцію!

Яке пониження для республіки!

В той час, як людина забобонів і рабства, раптово змінившись, увіходила в людяність, вони, люди, волі й визволення, мали б залишитися в громадянській війні, в крові у братовбивстві!

А високий божественний закон прощення, самовідданости, покути, саможертви мав би існувати у захисників темряви й не існував би в оборонців правди!

Як! не боротися з великодушности! Покоритися тій ганьбі, щоб з найсильніших стати найслабшими, щоб з переможців зробитися убійниками, дозволити сказати, що монархісти рятують дітей, а республіканці вбивають старих!

І невже всі побачать, як цей одважний салдат, цей дужий восьмидесятилітній дід, цей обеззброєний супротивник, скоріше вкрадений, ніж взятий, схоплений якраз на доброму вчинку, звязаний з його власного дозволу, що мав ще на чолі піт од величної відданости, зійде на сходи ешафоту, як сходять по ступенях апотеози. І невже покладуть під ніж гільйотини ту голову, круг якої благаючи літатимуть три душі маленьких врятованих янголят? І перед цією карою, ганебною для катів, мали б побачити усміх на обличчі цього чоловіка й краску сорому на обличчі республіки.

І це все мало б статися в присутності його, Говена, начальника!

І невже він, маючи змогу стати на перешкоді цьому, нічого не зробить і спокійно погодиться з погірдливими словами: «Це тебе не обходить». Невже він не скаже собі, що одречення в такому разі, то—співучасть? Невже він не розуміє, що в такому безмірному вчинкові з тих двох, хто робить і хто дозволяє робити, той

хто дозволяє робити,—гірший, бо він — полохливий падлюка.

Але, хіба ж не він обіцяв тую смерть Сімурденові? Він, Говен, людина милосердна, хіба ж не сказав він, що Лантенак є виняток, що до нього не може бути милосердя, й що він оддасть його Сімурденові.

Ту голову,—він винен її. Ну, що ж, він її оддає. От і все.

Та хіба ж це та сама голова?

✠ Досі Говен бачив у Лантенакові лише лютого супротивника, фанатика роялізму й феодалізму, убійника полонених, ката розгнузданого війною, криваву людину. Тої людини він не боявся; Лантенак сам засуджував на смерть, і він його засудить; той сам був неблаганий, і його знайде неблаганим. Це було так просто; шлях був накреслений, і легко було ним іти, все було передбачено,—вб'ють того, хто сам убиває, жах перед цією людиною простою лінією вів до цього. Раптом, ця проста лінія перервалася, непередбачений зворот відкрив новий обрій, сталася метаморфоза. На кону з'явився новий, несподіваний Лантенак. З потвори виступив герой, навіть більше, ніж герой,—людина; більше ніж душа,—серце. Перед Говеном був уже більше не убійник, а рятівник. Говена прибила ця хвиля небесного світла. Лантенак вразив його, як блискавкою, своєю добрiстю.

Невже цей новий Лантенак не змінить Говена? Невже назустріч цьому потокові світла не буде другого світла? Людина минулого піде вперед, а людина майбутнього—назад? Людина варварства й забобонів розгорне бистрі крила й, ширяючи, дивитиметься, як плазує там, внизу, в болоті й темряві, людина ідеалу! Невже Говен лежатиме ницьма в старій жорстокій колії, тимчасом як Лантенак здійметься на високості до дальших вчинків.

Ще одна річ.

А родина!

Хіба ця кров, що він має пролити,—бо дозволити її пролити це все одно, що пролити самому,—хіба це не його кров, кров Говенова? Його рідний дід умер, але брат дідів був живий, і це був маркіз де Лантенак. Хіба той з двох братів, що був у могилі, не встане, щоб не дати другому увійти туди? Хіба він не наказував своєму внукові шанувати ту корону з білого волосся, сестру його власної авреолі? Хіба не став по-між ними, Говеном і Лантенаком той привид з гнівним поглядом?

Невже революція мала на меті спотворити людську натуру? Невже вона відбулася для того, щоб розбити родину, задушити людськість? Навпаки, 89 рік мав зміцнити, а не знищити вищі прояви людського духу. Зруйнувати твердині, то визволити людськість; знищити феодалізм, то заснувати родину. Влада походить від творця. Влада міститься у творці, а тому є лише батьківська влада; звідси законність королеви-бджоли, що творить свій нарід і що є королевою тому, що вона мати; звідси безглуздість короля-чоловіка, бо він, не буди батьком, не може бути й володарем; звідси скасування короля, звідси республіка. Що то таке те все? То родина, людськість, то революція. Революція, то зшестя народу на престол. А в ґрунті народ—то людина.

Річ була в тому тепер, щоб знати, чи, коли Лантенак знов приєднався до людськості, він,—Говен, знов увійде до родини. Річ була в тому, щоб знати, чи дід і внук з'єднаються у вищому світлі, чи може на дідів наступ одповість внуків одступ.

В цій патетичній боротьбі Говена з своєю совістю питання, нарешті, стало так і розв'язання, здавалось, виникало само собою: врятувати Лантенака.

Так. Але Франція?

Тут ця запоморочлива проблема раптом відмінюлася.

Як! Франція була на сконанні! Францію було зраджено, вона була відкрита, зруйнована! Вона не мала рову, Німеччина переходила Рейн; вона не мала стіни,

Італія переступала Альпи, а Еспанія—Піренеї. Їй залишалася велика безодня,—океан; вона мала для себе прірву. Вона могла на неї спертися. І, як велетень, спираючись на море, могла боротися з усією землею. Становище, не вважаючи ні на що, все-ж неприступне. Але ж ні, цього становища вона вже не мала. Океан, уже не належався їй. На океані була Англія. Англія, правда, не знала, як їй дістатися на берег; але ж був один чоловік, що хотів простягти їй руку й сказати Пітові, Крегові, Корнвалісові, Дундасові й усім тим піратам: «Приходьте!» Чоловік хотів гукнути: «Англіє, візьми Францію!» І цей чоловік був маркіз де Лантенак.

І цього чоловіка вони тримали в своїх руках. Після трьох місяців полювання й шаленого переслідування, його нарешті схоплено. Рука революції лягла на проклятого; стиснений кулак 93 року схопив убійника рояліста за комір. Завдяки таємничій силі, що згори втручається в людські справи, цей убійник Отчизни чекає тепер кари в своїй власній родинній темниці; феодал сидів у феодалній в'язниці; каміння його замку обернулось проти нього й зачинилось за ним, і того, хто хотів зрадити свою країну, зрадила власна оселя. Очевидячки, все теє зробив бог. Прийшов слушний час; революція взяла в полон цього громадського ворога; він не міг більш воюватися, він не міг більше боротися, він не міг більше шкодити; в цій Вандеї, де було стільки рук; він один був мозок; коли з ним скінчити, громадська війна скінчиться. Його взято; розв'язання трагічне й щасливе; після стількох убивств і різанини, він був тут, чоловік, що вбивав, а тепер була його черга смерти.

Невже ж знайдеться хто-небудь, що врятує його?

Сімурден, цеб-то 93 рік, тримав Лантенака, цеб-то монархію, і невже знайшовся б хто-небудь, щоб вирвати здобич з цих бронзових обценьків! Лантенак, людина, в якій сконцентрувався той жмут бичів, що зветься мимолетим, маркіз де Лантенак був у могилі; важкі двері

вічності зачинилися за ним і хто-небудь знайдеться, що прийде відсунути засова! Цей громадський злочинець був мертвий; і разом з ним умерли повстання, братовбивча боротьба, звіряча війна; невже ж хтось воскресить його?

О! як сміялась би та мертва голова!

Як цей привид сказав би: «От і добре, я знову живий, дурні!»

І як би він знову взявся до своєї огидної справи! як би він знову занурився, неблаганий і радісний, в безодню ненависти й війни! як би знову завтра ж побачили спалені хати, забитих полонених, добитих поранених, розстріляних жінок!

Та й врешті, чи не прибільшував Говен цього вчинку, що так його чарував?

Трое дітей гинули; Лантенак їх врятував.

Але хто ж їх загубив?

Хіба не Лантенак?

Хто кинув ті колиски в пожежу?

Хіба не Іманус?

Хто то такий Іманус?

Маркізів лейтенант.

Відповідає начальник.

Отже, палій і вбийник був Лантенак.

Що ж він зробив таке надзвичайне?

Він лише відмовився від злочину. Більше нічого.

Задумавши злочин, він відступив перед ним. Він злякався самого себе. Крик матери збудив у ньому той поклад одвічного людського жалю, той ніби осад якийсь всесвітнього життя, що є в кожній душі, навіть найзлочиннішій. На цей крик він вернувся назад. З темряви, в яку він поринав, він повернувся до світла. Зробивши злочин, він виправив його. Вся його заслуга була в тому, що він не був потворою до кінця.

Так мало! І за це йому віддати все! Віддати йому простір, поля, луки, повітря, сонячне світло, віддати йому ліс, а він його використовує для розбійництва, від-

дати йому волю, а він її використає для поневолення, віддати йому життя, а він його використає для смерті!

Що ж до того, щоб погодитися з ним, щоб умовлятися з гордою душею, щоб пропонувати йому визволення з якоюсь умовою, щоб вимагати від нього згоди за подароване життя припинити всяку ворожнечу і всяке повстання,—це була б страшенна помилка, така офіра; яку б перевагу це йому дало, об яке призи́рство вдарилися б, як споличкував би він питання відповіддю! Як би він сказав: «Залишіте ганьбу для себе! Убийте мене!». Справді, нічого не можна зробити з такою людиною, треба або вбити її, або визволити. Ця людина була на шпилі; вона завжди була ладна полинати, або пожертвувати собою; вона була для себе самої і своїм орлом, і своєю безоднею. Дивна душа.

Убити його? Яка мука! Визволити? Яка відповідальність.

Коли б Лантенака було врятовано, з Вандеєю довелося б починати все спочатку, як з гідрою, поки не відрубано їй голови. В одну мить, з швидкістю метеора, все полум'я, що згасло, коли зникла ця людина, спалахнуло б знову. Лантенак не спочив би, аж доки не виконав би свого огидного плану:—як віко на труну, навалити монархію на республіку й Англію на Францію. Врятувати Лантенака — то пожертвувати Францією; життя Лантенака—то смерть сили безневинних людей, чоловіків, жінок, дітей, захоплених хатньою війною; це десант англійців, відступ революції, зруйновані міста, пошарпаний народ, залита кров'ю Бретань, здобич, віддана знов у пазурі. І Говен, серед усього того невиразного світла й протилежної ясности, бачив, як вимальовується й стає перед ним проблема: визволення тигра.

А потім знову питання повставало в своєму початковому вигляді; Сизифів камінь, що є не що інше, як боротьба людини з самою собою, спадав: Чи справді ж Лантенак тигр?

Може він був їм раніше. А тепер? Говенів розум гу-

бився у тих запаморочливих спіралях, що знов і знов перевиваються та що роблять думку схожою на вужа. Справді, навіть після пильного міркування, чи можна ж було заперечити, що у Лантенака була відданість, стоїчна саможертва, велична безкористовність? Як! Перед усіма роззявленими пащами громадянської війни, виявити людяність! Як! У конфлікт нижчих правд внести правду вищу; довести, що по-над королівською владою, по-над революціями, по-над усіма земними справами, є висока ніжність людської душі, оборона кволим від дужих, порятунок, що повинні дати ті, що врятувалися, тим, що гинуть, батьківські почуття до всіх дітей у всіх старих. Довести всі ці прекрасні речі, і довести їх ціною своєї голови! Як! бути генералом і відмовитися від військових планів, від боротьби, від реваншу! Як! бути роялістом і, взявши терези, покласти на них з одного боку французького короля, монархію 15-ти віків, повернення старих законів, відновлення давнього суспільства, а з другого боку—трьох якихсь маленьких селянських дітей, і зважити, що король, трон, скипетр і п'ятнадцять віків монархії легчі за вагу трьох безневинних! Невже це все—ніщо! Як! той, хто зробив це, все-ж є тигр, і з ним треба поводитись, як з диким звірем! Ні! ні! ні! Людина, що освітила божественним світлом безодню громадянської війни,—не потвора! Носій меча перетворився на носія світла. Пекельний Сатана зробився знову небесним Люцифером. Лантенак спокутував усі свої жорстокості цим вчинком саможертви; гублячи себе матеріально, морально він врятував себе; він сам себе уневиннив; він сам підписав своє помилування. Хіба ж нема права самого себе прощати. З цього часу він був гідний пошани.

Лантенак став надзвичайний.

Тепер була Говенова черга.

Говен мусив дати йому відповідь.

Тоді у світі був хаос боротьби гарних і поганих пристрастів; Лантенак, опанувавши той хаос, звільнив

із нього людськість; тепер Говенові треба було з цього хаосу звільнити родину.

Що він зробить?

Чи має ж він ошукати боже довір'я?

Ні. І він шепотів сам у собі: «Врятуй Лантенака».

Ну, гаразд. Іди допомагай англійцям. Зробися дезертиром. Переходь до ворогів. Врятуй Лантенака й зрадь Францію.

Він затремтів.

О, мрійнику! Ти не маєш одної зваги!—І в темряві Говен бачив зловісний усміх сфінксів.

Це становище було ніби страшне роздоріжжя, де зійшлися й стали супроти себе ворожі істини і де пильно дивились одна на одну три найвищі людські ідеї—людськість, родина, Отчизна.

Кожний з цих голосів промовляв своє слово, і кожний говорив правду. Як вибрати? Здавалося, що кожний з них знаходив поєднання мудрости й справедливости й казав: «Зроби так». Але чи справді ж треба було робити теє? Так. Ні. Розум говорив одно, почуття інше, й обидві поради були супротивні одна одній. Міркування, то лише розум; почуття—часто є сумління: одно в самій людині, друге приходить згори.

Тому почуття, хоч не таке виразне, але могутніше.

Проте, яка сила в суворому розумі!

Говен вагався.

Страшне вагання.

Дві безодні розкривалися перед Говеном. Згубити маркіза? чи врятувати його? Треба було кинутися в одну або в другу.

В котрій з тих двох безодень був обов'язок?

III.

Начальницька відлога.

Тут дійсно справа була в обов'язку.

Той обов'язок стояв, зловісний—перед Сімурденом,

страшний—перед Говеном. Простий—перед одним; складний, різний, заплутаний—перед другим.

Вибило північ, потім першу годину ранку. Непомітно для себе Говен помалу наблизився до вилому.

Пожежа кидала лише невиразний відблиск і згасала. Той відблиск одбивався на височині по той бік вежі, і височину часами було видно, а потім вона знову зникала, коли дим застеляв огонь. Те блимання, то спалахуючи, то перетинаючись раптовою темрявою, надавало всім речам неприродний вигляд і робило вартових у таборі схожими до якихсь потвор. Говен, крізь свою задуму неуважно дивився, як дим зникав од полум'я, а полум'я від диму. Те з'являння й зникання світла в нього перед очима мало якусь аналогію із з'являнням і зниканням правди в його розумі.

Зненацька, між двома зволами диму, з пожарища, що вже пригасало, вилетів віхоть і ясно освітив верх височини, вихопивши з темряви червоний силует возу. Говен подивився на того воза; навколо нього були вершники у жандарських капелюхах. Йому здалося, що це той самий віз, що він бачив на обрії в Гешанову підзору трубу перед кількома годинами, в ту хвилину, як заходило сонце. На возі були люди, вони, видно, розвантажували його. Те, що вони здіймали з возу, було, мабуть, важке і часами видавало металевий брязкіт; важко було сказати, що це таке; воно скидалося на зруб; двоє людей зняли з возу і поклали на землю короб, що містив у собі, вважаючи на його форму, якусь трикутну річ. Віхоть згас, все знову поринуло в темряву, Говен з нерухомим поглядом лишався замислений перед тим, що було там у темряві.

Засвітилися лихтарі, на височині ходили сюди й туди люди, але постаті, що ворушилися, були невиразні, до того ж Говенові, що стояв на другім боці рову, внизу, не видно було всього, що діялося на самій височині.

Щось говорили, але слів не можна було розібрати. Часами гучали удари по дереву. Чути було ще якийсь

металевий скрегіт, схожий на брязкіт коси, коли її гострять.

Вибило другу годину.

Говен помалу, як той, хто з більшою охотою робив би два кроки вперед і три назад, попрямував до вилому. Коли він наблизився, варта, пізнавши в півтемряві його начальницький обшитий галунами плащ з відлогою, віддала йому належну честь. Говен увійшов у приземну залю, обернену в кордегардію. Під склепінням висів лихтар. Він освітлював залю як-раз настільки, що можна було пройти, не наступаючи на ноги постових салдат, що лежали долі на соломі і здебільшого спали.

Вони полягали тут; тут вони билися з ворогами перед кількома годинами; картеча, розсипана під ними на долівці зернами заліза й олива і негаразд виметена, трохи заважала їм спати; але вони були потомлені і спочивали. Ця заля була жахливе місце; тут атакували; тут рикали, вили, скреготали зубами, рубали, вбивали, помиралі; багато з межі них полягло мертвими на цій долівці, де вони тепер спали; та солома, що була їм за постелю, всмоктувала кров їхніх товаришів. Тепер все це було скінчено, кров висохла, шаблі витерли, мерці мертві; а вони, вони спокійно спали. Така війна. А втім, рано чи пізно, все в світі засне тим самим сном.

Коли увійшов Говен, дехто з тих, що спали, позхоплювалися, між ними й офіцер, що командував постом. Говен показав йому на двері темниці.

— Відчиніть мені,—сказав він.

Засуви відсунули, двері розчинилися.

Говен увійшов у темницю.

Двері знову зачинилися за ним.

КНИГА СЬОМА.

Феодалізм і революція.

I.

Предок.

На кам'яній долівці в підземеллі, біля чотирикутної продуховини, стояв лихтар. Теж долі стояв кухоль з водою, лежав житній хліб та в'язка соломи. Темниця витесана була в скелі, і тому в'язень, що намислив би підпалити солому, дурно змарнував би тільки свою працю: в'язниця не могла згоріти, а сам він задушився б.

В ту хвилину, коли двері повернулися на завісах, маркіз ходив по в'язниці; це машинальний рух властивий всім диким звірям, посаженим у клітку.

На рип дверей, що відчинилися й знову зачинилися, він підвів голову, і лихтар, що стояв долі між Говеном і маркізом, ясно освітив їм обом обличчя.

Вони глянули один на одного, і той погляд був такий, що обидва спинилися нерухомо.

Маркіз зареготався й вигукнув:

— Здорові, пане! Вже багато років я не мав щастя вас бачити. Це дуже ласкаво з вашого боку, що ви прийшли відвідати мене. Дуже вам вдячний. Я не бажаю тепер нічого кращого, як трохи побалакати. Я починав уже нудитись. Ваші друзі марнують час; те констатування особи, ті військові суди, вся та тяганина. Я швид-

че впорався б. Я тут у себе вдома. Будь ласка, заходьте. Ну, що ви скажете про все те, що тепер діється? Адже правда, це оригінально? Були собі король і королева; король, то — король; королева, то — Франція. Королю відтяли голову, а королеву одружили з Робесп'єром; у цього пана і в цієї пані народилася дочка, її назвали гільйотиною. Здається, я познайомлюся з нею завтра вранці. Буду з того дуже радий. Так само, як і з того, що бачу вас. Ви тому завітали сюди? Одержали ви вищу рангу? Ви будете за ката? А як що це просто дружні одвідини, то я дуже зворушений. Пане віконте, ви вже може не знаєте що то таке дворянин? То ось перед вами один з них; то—я. Подивіться на нього. То цікаво; він вірить у бога, вірить у традиції, вірить у родину, вірить у своїх предків, вірить, за прикладом свого батька, у вірність, у законність, в обов'язок до свого монарха, в повагу до старих законів, у чесноту, справедливість; і він радо звелів би розстріляти вас. Прошу вас, будьте ласкаві, сідайте. Що правда—на кам'яну долівку; бо в цій вітальні немає крісла; але той, хто живе серед болота, може сидіти й на землі. Я це кажу не для того, щоб вас образити; бо те, що ми звемо болотом, ви звете нацією. Ви ж не вимагаєте, щоб я гукав: Воля, Рівність, Братерство? Це стародавня кімната в моїм домі, колись пани сажали сюди мужиків, а тепер мужики сажають сюди панів. А це безглуздя називають революцією. Здається, мені перетнуть шию за тридцять шість годин. Я не бачу в цьому нічого незручного. Доречі, коли б були чемні, то прислали б мені мою табатирку; вона там, нагорі в кімнаті з свічадами, де ви ще малою дитиною бавилися, і де я підкидав вас у себе на колінах. Пане, я зараз розкажу вам щось: Ви зветесь Говеном і, дивна річ, у ваших жилах дворянська кров, далєбі, така сама кров, як і в мене; і ця кров, що робить з мене людину чести, з вас робить негідника. От які відміни. Ви скажете, що це є не ваша провина. І не моя. Чорт бери, бувають злочинцем не-

свідомо. Це залежить од того повітря, що ним дихають; за таких часів, як наші, не відповідають за те, що роблять; революція—всіх обшахрує, і всі ваші великі злочинці,—великі невинні. Які дурні! Починаючи з вас. Дозвольте мені полюбувати на вас. Так, я люблю на такого юнака, як ви: значного роду, з добрим становищем у суспільстві, має змогу проливати велику кров за великі справи, віконт з цього Говенівського замку, Бретонський князь, може стати герцогом по праву і французьким пером по спадщині, тоб-то має сливе все те, чого може бажати тут на землі людина доброго розуму,—а він бавиться з того, що бувши тим, чим він є, стає тим, чим зробилися ви, і кого вороги через те мають за злочинця, а друзі за дурня. Доречі, перекажіть од мене привітання панові абатові Сімурденові.

Маркіз говорив з приємністю, спокійно, нічого не підкреслюючи, тоном людини з хорошого товариства, з ясным, спокійним поглядом, обидві руки заклавши під пахи. Він спинився, глибоко зідхнув і провадив далі:

— Не таю від вас, я зробив усе, що міг, щоб вас убити. Я сам, от як ви мене бачите, тричі особисто, власною рукою націляв на вас гармату. Це нечемно, визнаю, але було б помилково гадати, що ворог на війні хоче бути нам приємним. А ми ж з вами воюємо, мій пане внуче. Все в огні і в крові! І однак, то правда, що короля вбито. Хороші часи!

Він знову спинився, потім провадив далі:

— І то ж подумати, що нічого цього не сталося б, коли б були повісили Вольтера і заслали на галери Руссо! Ах! що за кара божа розумні люди! Ну, скажіть,—чим ви докоряєте їй, тій монархії? Правда, заслали абата Пюселя до його абатства Корбінї, але ж йому дали карету на вибір і стільки часу на переїзд, скільки він захотів; а що до вашого добродія Тітона, що був, з вашого дозволу, превеликий розпутник, і що ходив до дівчат перше ніж іти на чудеса діякона Париса, то його таки перевели з Венсенського замку до замку

Гамського в Пікардії, що, треба визнати, є досить таки мерзотне місце. Ото і всі провини; я це пам'ятаю; я теж кричав свого часу; я був такий самий дурень, як і ви.

Маркіз полапав свою кешеню, ніби шукаючи там табатирку, і провадив далі:

— Але не такий лихий. Тоді говорили, аби говорити. Тоді теж колотилися зо всякими слідствами й позовами; а потім з'явилися ці панове філософи, спалили їхні писання, замість того, щоб спалити авторів; приплуталися двірські змови, всі ці дурні,—Тюрго, Кесней, Мальєрб, фізіократи та інші, і почався заколот. Все через тих писак та віршомазів. Енциклопедія! Дідро! Даламбер! От, лихі нікчеми! А ще й людина хорошого роду, як той король Пруський, дався їм обдурити себе. Як би на мене, то я б знищив усіх писак. О, ми, то вміли чинити суд! Тут на стіні можна ще бачити сліди від колес для четвертування. Ми не жартували. Ні, ні,—геть писак! Доки будуть Аруе, будуть і Марати. Поки будуть писаки, що мастять папір, будуть і злочинці, що вбивають; доки буде чорнило, доти буде й мерзота; доки людська лапа триматиме гусяче перо, доти легковажні дуροщі тягтимуть за собою жорстокі дурощі. Книжки родять злочини. Слово хімера має два значіння: воно означає мрію, і воно означає потвору. А! Як доводиться розплачуватися за ті безглузді мрії! Що ви там верзете нам про ваші права? Права людини! права народу! Все це дурниця, безглуздя, хімера, що немає ніякої рації! А як я кажу: Гавуаза, сестра Конана II-го, принесла віно Бретанське графство Гоелеві, графові Нантському і Корнуельському, що залишив трон Аленові Ферганові, дядькові Берти, що одружилася з Аленом Чорним, володарем Рож-сюр-Іона, і від нього мала Конана Малого, предка Гюї або Говена Туара, нашого предка,—то я кажу річ зрозумілу і оце,—то право. Але ваші дурні, ваші негідники, ваша голота,—що називають вони своїми правами? Боговбивство й царевбивство! Хіба ж це не огидливо?! О! паскуди! Мені прикро за

вас, пане; ви ж походите з цього гордого бретонського роду; ви та я, ми обидва маємо прадідом Говена де Туара; серед наших предків є славетний герцог Монбазон, що був французьким пером і заслужив ланцюга з орденів, що атакував передмістя Тура, був поранений в бою під Арком і помер 86 років обер-єгермейстром Франції в своєму маєткові Кузьєр в Турені. Я міг би вам сказати, ще про герцога де-Лодюна, сина пані де-Ля-Гарнаш, про Клода Лоренського, герцога Шеврезького, і про Генриха де-Ленонкура, і про Франсуазу де-Ляваль-Буадофен. Але навіщо? Пан мають честь бути ідіотом, і їм залежить на тому, щоб бути рівнею з моїм стаєнним. Майте на увазі, що я був старою людиною, коли ви були ще хлопчиком. Я вам втирав носа, смаркачу, і ще втру. Підростаючи, ви знайшли спосіб зменшатися. З того часу, як ми не бачилися, ми пішли кожен своїм шляхом: я шляхом порядности, ви протилежним. А! Не знаю, чим це все скінчиться, але панове ваші друзі пишна підлота. О! так, це прекрасно! Я згоджуюся, досягнення величні: в армії скасовано кару для п'яниць салдатів, що мусили перед фронтом випивати по пів пляшки води три дні підряд; мають таксу на речі споживання; Конвент, єпископа Гобеля, добродія Шометта і добродія Ебера, винищується до решти все минуле, від Бастилії до календаря. Заміняють святих городину. Хай буде так, панове громадяни, порядкуйте, пануйте, беріть від життя все, що можете, дайте собі волю, не вважайте ні на що. Не дивлячись на те все, релігія лишається релігією, королівська гідність сповняє п'ятнадцять сторіч нашої історії, і старе французьке панство, хоч і з відтятою головою, а далеко вище за вас. Що ж до ваших причепок до історичного права королівських родів, то ми лише знизуємо плечима. Гільперік навсправжки був лише манахом, що звався Даніель; це Ренфруа вигадав його, щоб дошкулити Карлові Мартелові; ми знаємо це все так само добре, як і ви. Але не в цьому річ. Справа ось у чім: щоб було

велике королівство; була стара Франція, ця прекрасно організована країна, де перед усім поважається священну особу монархів, необмежених володарів у державі, далі принців, державних урядовців в армії сухопутній і морській, в артилерії, в адміністрації і в головному управлінні фінансами. Крім того є суд верховний і нижчий, добре організоване управління митами й загальними податками і нарешті державна поліція трьох рангів. Ось як було все гарно й шляхетно зорганізовано; ви все це знищили. Ви знищили провінції, як нікчемні неуки, якими ви й є, самі не уявляючи навіть гарзд, що то таке провінції. Геній Франції складається з геніїв континенту, і кожна з французьких провінцій репрезентує одну з європейських чеснот; німецька одвертість була в Пікардії, шведська великодушність у Шампані, голандська майстерність у Бургоні, польська жвавність у Лангедокові, еспанська поважність у Гасконі, італійська мудрість у Провансі, бистрий розум грецький в Нормандії; швайцарська вірність у Дофіне. Ви нічого цього не знали; ви нищили, ламали, розбивали, руйнували; і ви спокійно лишалися безглуздим бидлом. А! ви не хочете мати дворянства! Добре ж, ви не матимете його більш. Надіньте жалобу по ньому. У вас не буде більше лицарів, не буде більше героїв. Прощай, колишня величність! Знайдіть мені тепер такого—д'Асса! Ви всі боїтеся за свою шкуру. У вас не буде більш лицарів Фонтенеїв, що вклонялися ворогові перед тим, як убити його; не буде вояків у шовкових панчохах, як в час облоги Леріда; не буде цих гордих лицарських боїв, де пера на шоломах літали метеорами. Ви—пропаща нація; ви підляжете насильству, чужоземній неволі; як що повернеться Аларік II, його вже не зустріне Клодвіг; як що Абдерам повернеться, він не знайде Карла Мартела; як що повернуться Саксонці, вони не знайдуть більше перед собою Пепіна; у вас не буде більше боїв, як під Аньяделем, Рокруа, Ленном, Стаффардом, Нервіндом, Штейнкірхеном, ля Марсайлем,

Року, Лавфельдом, Магоном; не буде Маріньяна з Франциском І; у вас не буде Бувена з Філіппом-Августом, що бере в полон однією рукою Рено, графа Булонського, а другою Феррана, графа Фландрського. У вас буде Азенкур, але не знайдеться більше вельможного пана Баквіля, державного хорунжого, що дав себе вбити, обгорнувшись прапором. Ідіть! Ідіть! Доконуйте! Будьте новими людьми. Обертайтеся у нікчемство.

Маркіз хвилину помовчав і провадив далі:

— Але ж залишіть нас великими. Убивайте королів, убивайте дворян, убивайте священників, скидайте, руйнуйте, ріжте, все топчіть під ноги, кидайте стародавні звичаї під закаблуки ваших чобіт, топчіть ногами трон, топчіться по вітварю, трощіть бога, танцюйте зверху! Це ваша справа. Ви зрадники і боягузи, нездатні на відданість і саможертву. Я скінчив. Тепер веліть мене гільйотинувати, пане віконте. Маю честь бути вашим покірним слугою.

І він додав:

— О! я сказав вам про вас усю правду! Чого мені боятись? Я мертвий.

— Ви вільні,—сказав Говен.

І Говен наблизився до маркіза, зняв свого начальницького плаща, накинув його маркізові на плечі й спустив відлогу йому на очі. Обидва були однакового зросту.

— Стривай, що ти робиш?—сказав маркіз.

Говен зняв голос і гукнув:

— Лейтенанте, відчиніть мені.

Двері розчинилися.

Говен гукнув:

— Будьте ласкаві, зачиніть двері за мною.

І він виштовхнув здивованого маркіза.

Низьку залю, обернену в кордегардію, освітлював, як уже згадувалося, лише один лихтар, що давав більше тіни, ніж світла, і видно там було дуже невиразно. В цьому неясному блиманні ті з салдатів, що не спали,

бачили, як серед них, простуючи до виходу, йшов високий на зріст чоловік у начальницькому плащі з відлогою, обшитою галуном; вони віддали честь і чоловік пройшов.

Маркіз повагом пройшов кордегардію, минув вилом, не раз зачепившись головою об нього, і вийшов.

Вартовий, гадаючи, що це Говен, оддав йому зброєю честь. Коли маркіз спинився по-за вежею, маючи під ногами польову траву, за двісті кроків од себе ліс, а перед собою простір, ніч, волю, життя,—він спинився і стояв хвилину нерухомо, як людина, що дозволила вчинити щось із собою, що підлягала несподіванці і тепер, скористувавшись розчиненими дверима, роздумує—добре чи погано вона зробила, вагається чи йти далі, і прислухається до своєї останньої рішучої думки. По кількох хвилинах глибокого замислення, він підніс праву руку, ляснув середнім і великим пальцем і сказав:—Ну, що-ж.

І пішов.

Двері темниці зачинилися. Говен був у темниці.

II.

Військовий суд.

За тих часів військові суди не мали ще певного регламенту. Дюма на Законодавчому зібранні накреслив проекта військового законодавства, що пізніше Тальо переробив його в Раді П'ятисот. Але в остаточній редакції кодекс для військових судів було видано лише за часів імперії. Лише з часів імперії запроваджено було між иншим і цей закон у військових трибуналах,—щоб голосувати, починаючи з молодшого чину. За часів революції цього закону не було.

1793 року голова військового трибуналу був мало що не сам цілий трибунал; він обирав членів суду, розподі-

ляв між ними обов'язки, визначав порядок голосування; він був одночасно і вищою владою і суддею.

Для засідання військового суду Сімурден обрав ту саму приземну залю, де була раніше барикада перед виломом, а тепер у ній улаштовано було кордегардію. Він хотів скоротити шлях і від в'язниці до суду і від суду до ешафоту.

Опівдні, згідно з його наказом, суд зібрався на засідання в такій обстанові: три солом'яні стільці, сосновий стіл, дві засвічені свічки та перед столом табурет.

Стільці були для суддів, табурет—для підсудного. З двох кінців столу було ще два табурети, один для комісара-авдитора—його обов'язки виконував фур'єр, другий для секретаря, що за нього був капрал.

На столі лежала палічка червоного сургучу, мідна республіканська печатка, два каламарі, тека з чистим папером і два, розгорнені на всю свою широчінь, друковані оголошення. Одно—список осіб, поставлених по-за законом, друге—декрет Конвенту.

Середнього стільця було поставлено під трьохбарвними прапорами. За тих часів суворої простоти декорації швидко ставлялися, і треба було дуже небагато часу, щоб обернути кордегардію в судову залю.

Середній стілець, що призначався для голови суду, стояв просто проти дверей до темниці. За публіку були салдати.

Двоє жандармів охороняли табурет, призначений для підсудного. Сімурден сидів на середньому стільці, праворуч від нього капітан Гешан, перший суддя і ліворуч другий суддя—сержант Радуб.

На Сімурденові був капелюх з трьохбарвною відзнакою, при боці шабля, за поясом — два пістолі. Шрам, ярко-червоної барви, додавав жорстокости його обличчю.

Радуб врешті вже мав на собі перев'язку. Його голова обв'язана була хусткою; на ній розпливалася помалу кривава пляма.

Опівдні суд ще не розпочався. Перед столом трибуналу стояв посланець, чекаючи естафети, і чути було, як кінь його копитом б'є землю. Сімурден писав. Він писав ось що:

«Громадяни, члени Комітету громадського рятунку. Лантенака захоплено. Завтра його буде скарано».

Він поставив дату і підписався, згорнув і запечатав депешу і доручив її посланцеві. Той вийшов. Тоді Сімурден голосно сказав:

— Відімкніть темницю.

Двоє жандармів відсунули засув, відчинили темницю і увійшли до неї.

Сімурден підвів голову, склав навхрест руки на грудях, і дивлячись на двері, гукнув:

— Приведіть в'язня.

В дверях між двома жандармами з'явився чоловік. То був Говен.

Сімурден здригнувся.

— Говен!—скрикнув він і додав:

— Я казав привести в'язня.

— Це я,—сказав Говен.

— Ти?

— Я.

— А Лантенак?

— Він вільний.

— Вільний?

— Так.

— Утік?

— Утік.

Сімурден заговорив тремтячим голосом:

— Справді! це ж його замок, він знає в ньому всі виходи, мабуть підземелля єднається з яким небудь виходом,—я повинен був подумати про це, він знайде спосіб утекти, йому не треба нічєї допомоги для цього.

— Йому допомогли,—сказав Говен.

— Втекти?

— Втекти.

— Хто ж допоміг?

— Я.

— Ти?

— Я.

— Ти мариш!

— Я зайшов до в'язниці, я залишився на самоті з в'язнем, я зняв свого плаща, накинув на нього, спустив йому відлогу на обличчя, він вийшов замість мене, а я залишився замість його. І ось я тут, перед вами.

— Ти не зробив цього!

— Я це зробив.

— Це неможливо.

— Це правда.

— Приведіть мені Лантенака!

— Його тут немає. Салдати, побачивши його в начальницькому плащі, подумали, що то я і пропустили. Було ще темно.

— Ти збожеволів.

— Я сказав те, що є.

Настало мовчання. Сімурден промовив, запинаючись:

— Як що так, то ти заслуговуєш...

— Смерти,—сказав Говен.

Сімурден був блідий, як одрубана голова. Він був нерухомий, як людина, що її вдарила блискавка. Здавалося, що він не дише. Велика крапля поту виступала на його чолі. Він опанував своїм голосом і промовив:

— Жандарми, посадіть підсудного.

Говен сів на табуреті.

Сімурден знову сказав:

— Жандарми, вийміть шаблі.

Це була звичайна формула в тих випадках, коли підсудному загрожував смертний вирок.

Жандарми вийняли шаблі.

Сімурдену повернувся його звичайний голос.

— Підсудний,—промовив він,—підведіться!

Він вже не казав Говенові «ти».

III.

Голосування.

Говен підвівся.

— Ваше ім'я?—запитав Сімурден.

Говен відповів:

— Говен.

Сімурден далі провадив допит.

— Хто ви такий?

— Я—начальник експедиційної колони в Кот-дю-Норі.

— Ви доводитеся родичем або свояком втікачеві?

— Я його внук удругих.

— Чи ви знаєте декрет Конвенту?

— Я бачу один примірник його перед вами на столі.

— Що ви можете сказати з приводу цього декрету?

— Що я його ствердив своїм підписом, що я наказав точно виконувати його і що я сам казав написати це оголошення, що під ним стоїть моє ім'я.

— Оберіть собі оборонця.

— Я сам боронитиму себе.

— Вам належиться слово.

Сімурден зробився знову спокійний. Але його спокій нагадував швидче нерухомість скелі, ніж спокій людини. Говен хвилину мовчав і ніби зосередився в собі.

Сімурден знову вдався до нього:

— Що можете ви сказати на свою оборону?

Говен поволі підвів голову, і ні на кого не дивлячись, відповів:

— Ось що: одна річ перешкодила мені побачити иншу. Один добрий вчинок, що я бачив його занадто зблизка, заховав од мене сто лихих учинків. З одного боку—дід, з другого—діти, все це стало межі мною й обов'язком. Я забув спалені села, спустошені поля, забитих полонених, добитих пораних, розстріляних жінок, я забув за Францію, запродану Англії; я звільнив убійника батьківщини. Я винен. Говорячи так, я ніби говорю

проти себе, але це помилка. Я говорю за себе. Коли винний визнає свою провину, він рятує єдине, що варто рятувати—честь.

— І це все, що ви маєте сказати на свою оборону?— запитав Сімурден.

— Я додаю, що, як начальник, я повинен був подавати приклад, і що ви, як судді, з свого боку повинні його подавати.

— Якого прикладу ви вимагаєте?

— Моеї смерті.

— Ви вважаєте її за справедливу?

— І конче потрібну.

— Сідайте.

Фур'єр-прокурор підвівся і спочатку прочитав постанову, що ставила по-за законом колишнього маркіза де Лантенака; потім декрет Конвенту, що оголошував смертну кару кожному, хто допомагатиме втікати полоненому бунтівникові. Він закінчив скількома рядками, видрукowanими внизу декрета, що суворо забороняли «чинити будь яку допомогу вищепойменованому бунтівникові під загрозою смерті». Далі був підпис: **Н а ч а л ь н и к е к с п е д и ц і й н о ї к о л о н и Г о в е н.**

Прочитавши цеє, прокурор знову сів.

Сімурден навхрест склав руки на грудях і промовив:

— Підсудний, будьте уважні! Публіка,—слухайте, дивіться і мовчіть. Перед вами закон. Зараз починаємо голосування. Вирок буде ухвалено простою більшістю голосів. Кожен із суддів по черзі висловить свою думку голосно, в присутності підсудного: правосуддю нема чого таїтися.

Сімурден казав далі:

— Слово належить першому судді. Говоріть, капітане Гешане.

Капітан Гешан, здавалося, не бачив ні Сімурдена, ні Говена. Спущені повіки закривали його очі, нерухомо втоплені в розгорненому декреті, і дивилися на нього так, як дивляться в безодню. Він промовив:

— Закон не лишає сумнівів. Суддя одночасно і більший і менший, як людина; він менший як людина тому, що немає серця; він більший за людину тому, що має меч. Року 414 в Римі Манлій скарав на смерть свого сина за те, що той переміг без його дозволу. Порушена дисципліна хотіла покути. Але тут порушено закон, а закон ще вищий за дисципліну. В наслідок виявлення милосердя батьківщина опинилася в небезпеці. Милосердя може бути злочином. Начальник Говен випустив на волю бунтівника Лантенака. Говен винен. Я подаю голос за смерть.

— Запишіть, секретарю,—сказав Сімурден.

Секретар записав: «Капітан Гешан: смерть».

Говен озвався.

— Гешане,—сказав він,—ви добре голосували і я вам дякую.

Сімурден знову сказав:

— Слово належиться другому судді. Говоріть, сержанте Радубе.

Радуб підвівся, повернувся до Говена і віддав підсудному честь. Потім покликнув:

— Коли так, то гільйотинуйте мене. Тому що, закликаюся богом і даю слово чести найсвятіше, що я сам хотів би зробити спочатку те, що зробив старий, а потім те, що зробив мій начальник. Коли я побачив, як отой вісімдесятлітній кинувся в огонь, щоб врятувати трьох малюків, я сказав: Чоловіче, ти відважна людина! А коли я довідуся, що мій начальник врятував цього старого від вашої звірячої гільйотини, тисяча проклять! я сказав: Мій начальнику, ви заслуговуєте бути моїм генералом, ви справжня людина; і, бий мене сила божа, я б нагородив вас хрестом святого Людовика, як би ще були хрести, як би ще були святі і як би ще були Людовики! Що ж це таке справді? Невже ми будемо ідіотами? Коли для цього було виграно бої при Жемапі, при Вальмі, при Флерюзі і при Ваттіньї, то так і кажіть. Як! Перед

вами той самий командир Говен, що протягом чотирьох місяців безупинно жене перед собою всіх цих йолопів-роялістів, що своєю шаблею боронить республіку і що виконав ту славетну штуку в Долі, де треба було немало розуму, і, коли ви маєте у себе таку людину, ви намагаєтеся позбутися її! і замість того, щоб зробити його генералом, ви хочете відтяти йому голову! це все одно, що кинутися вниз головою через парапет Нового мосту! А вам громадянине Говене, мій командире, коли б ви були моїм капралом, а не командиром, я сказав би, що ви говорили тільки що безглузді нісенітници. Старий добре зробив, врятувавши дітей, ви добре зробили, врятувавши старого, і коли людей почнуть гільйотинувати за те, що вони роблять добрі вчинки, тоді хай все йде до ста бісів! Я тоді не знаю в чому справа. Вже нема чого на цьому спинятися. Це все якесь непорозуміння, адже так? Я щипаю себе, щоб переконатися, що я не сплю. Нічого не розумію. Виходить, старому слід було лишити малечу згоріти живцем, а моєму командирові слід було дозволити перерізати старому горлянку. Стривайте, ось що, гільйотинуйте мене. Волю вже так. Припустимо, що малеча згоріла б, адже тоді батальйон Червоної Шапки був би знеславлений. Хіба цього й хотіли? Коли так, то давайте вже просто жерти один одного. Я розуміюся на політиці не гірше за вас, я був членом клубу секції Списів. Далєбі, ми врешті зсонуємося з глузду! Я резюмую свою думку. Я не люблю таких справ, що так тебе запаморочують, що ти вже не розбереш що й до чого. На якого ж біса в таким разі наражалися ми на смерть? Для того, щоб врешті нам забили нашого начальника! А зась, Лізето! Я хочу свого начальника! Мені потрібний мій начальник! Я люблю його сьогодні ще більше, ніж вчора. Послати його на гільйотину,—то це ж ви мене смішите! Як раз, а як же,—ми цього не хочемо. Досить я наслухався. Хай там говорять, що хочять. У всякім разі,—це неможливо.

І Радуб сів. Його рана відкрилася. Цівка крови збі-

гала йому по шиї, витікаючи з-під перев'язки, з того місця, де було вухо.

Сімурден вдався до Радуба.

— Ви подаєте голос за виправдання підсудного?

— Я подаю голос за те,—сказав Радуб,—щоб його зробили генералом.

— Я вас питаю, чи голосуєте ви за те, щоб його виправдати?

— Я голосую за те, щоб його зробили першим у республіці.

— Сержанте Радубе, чи ви голосуєте за те, щоб командира Говена виправдати? Так чи ні?

— Я голосую за те, щоб мені відтяли голову замість нього.

— Виправдання,—сказав Сімурден. Секретарю, запишіть.

Секретар записав: «Сержант Радуб: виправдання».

Потім секретар промовив:

— Один голос за смерть. Один голос—за виправдання. Голоси поділились нарівно.

Настала черга Сімурденіві подати голос. Він підвівся. Він зняв капелюха й поклав його на стіл.

Він вже не був ні блідий, ні червоний. Його обличчя було землистої барви. Коли б всі присутні лежали в трунах, мовчання не могло б бути глибшим.

Сімурден промовив поважним, повільним і твердим голосом:

— Підсудний Говене, суд розглянув вашу справу. Ім'ям республіки військовий суд більшістю двох голосів проти одного..

Він урвав, він ніби затримався; чи він вагався перед смертю? чи він вагався перед життям? Всі груди хвилювалися.

Сімурден закінчив:

...засуджує вас до смертної кари.

Його обличчя виявляло муку трагічного тріумфу. Коли в темряві, перемигши янгола, Яків примусив його

благословити себе, він мусив мати такий страшний усміх.

Усміх лише блимнув і зник. Сімурден знову зробився наче з мармуру, сів, надяг капелюха на голову і додав:

— Говене, вас буде скарано завтра насвітанку.

Говен підвівся, вклонився й сказав:

— Дякую судові.

— Виведіть засудженого,—сказав Сімурден.

Сімурден подав знак, двері до темниці відчинилися, Говен зайшов туди і темниця знову зачинилася.

Двоє жандармів з голими шаблями стали насторожі по обидва боки дверей.

Радуба винесли, він упав непритомний.

IV.

Після Сімурдена-судді—Сімурден-можновладець.

Військовий табор нагадує осине гніздо. Особливо за часів революційних. Жало громадськості, що є в салдаті, вистромлюється охоче й швидко і не вагається вколоти начальника, після того, як гнало ворога. Сміливий загін, що захопив Тург, гув по різному; спочатку проти свого начальника Говена, як довідалися про те, що Лантенак утік. Коли побачили, що з темниці, де мав бути Лантенак, вийшов Говен, наче електрична течія пройшла і менше, ніж за хвилину, про це знав цілий табор. І нарікання спалахнуло в маленькій армії. Спочатку ремствували:—Вони судять Говена. Але то лише для вигляду. От і вірте ви тим «колишнім» і попам! Ми тільки що бачили, як віконт звільнив маркіза, а тепер ми побачимо, як піп виправдає аристократа! Коли ж довідалися про смертний вирок, почалися інші нарікання:—Це вже занадто! Скарати нашого начальника, нашого відважного начальника, нашого молодого командира, героя! Він віконт, ну що-ж,—тим більша його заслуга, що він республіканець! Як! Його, що звільнив Понторсон, Вільдье, Понт-о-Бо! переможця під Долем і

під Тургою! того, що завдяки йому ми стали непереможними! Того, хто є мечем республіки в Вандеї! Що протягом п'яти місяців одержує перемогу над шуанами і виправляє всі недоладні помилки Лешеля та інших! цей Сімурден сміє засуджувати його на смерть! за віщо? за те, що він врятував діда, що врятував трьох дітей! щоб піп убивав салдата!

Так нарікав, ремствуючи, переможний табор. Погрозливий гнів оточував Сімурдена. Чотири тисячі людей проти одного. Здавалося б, що це сила, а в дійсності було не так. Ті чотири тисячі людей були юрба, а Сімурден—був воля. Всі знали, що досить було Сімурденові нахмурити брови, щоб примусити армію коритися йому. За тих суворих часів досить було, щоб тінь Комітету громадського рятунку стояла за спиною в людини, щоб зробити цю людину страшною і щоб примусити нарікання перейти в шепіт і шепіт у мовчання. Як раніше, так і після нарікань, Сімурден лишався повновладним господарем Говенової долі, як і долі всіх інших. Всі знали, що не можна нічого від нього вимагати, що він послухається лише свого сумління, того надлюдського голосу, що був чутний лише йому самому. Все залежало від нього. Те, що він зробив, як військовий суддя, лише він міг скасувати, як громадський делегат. Лише він міг помилювати. Йому належала повновада; одного його знаку було б досить, щоб звільнити Говена; він був господарем життя і смерті; він наказував гільйотині. В цю трагічну хвилину він був найвищою людиною.

Можна було лише чекати.

Настала ніч.

V.

Темниця.

Залю суду знову повернули в кордегардію; пост було подвоєно, як і напередодні; двоє вартових були на сторожі біля замкнених дверей темниці.

Опівночі чоловік з лихтарем у руці пройшов через кордегардію, назвав себе і звелів відімкнути темницю. То був Сімурден.

Він увійшов і двері за ним лишилися відхилені.

У в'язниці панувала темрява й тиша. Сімурден ступив крок у тій п'їтми, поставив долі лихтаря і спинився. У темряві чути було рівний віддих сонної людини, Сімурден замислено слухав той мирний звук.

Говен лежав у глибині темниці на в'язці соломи. То його подих було чути. Він спав міцно.

Сімурден наблизився, як найтихше, підійшов зовсім близько і задивився на Говена. Мати, дивлячись на своє сонне немовлятко, не мала б у своїм погляді більше ніжності й чогось невимовного. Той погляд, може, був дужчий за Сімурдена; Сімурден притулив до очей кулаки, як те роблять часами діти, і стояв хвилину нерухомо. Потім він став навколїшки, підняв обережно Говенову руку і торкнувся її устами.

Говен поворухнувся. Він розплющив очі з несвідомим здивуванням раптового пробудження. Лихтар тьмяно освітлював підземелля. Він пізнав Сімурдена.

— О,—промовив він,—це ви, вчителю.

І додав:

— Мені снилося, що смерть цілує мене в руку.

Сімурден відчув той удар, що буває іноді в людей від раптового напливу хвилі з думок; та хвиля буває часом така висока й така бурхлива, що здається,—зараз погасить душу. Ніщо не виринуло з глибини Сімурденового серця. Він міг лише промовити:

— Говене.

Вони подивились один на одного; Сімурден з тим полум'ям в очах, що палить сльози. Говен з своїм лагідним усміхом. Говен підвівся, спершися на лікоть і сказав:

— Цей шрам, що я бачу на вашім обличчі, то удар шаблею, що ви дістали через мене. Вчора ви знову були серед тої колотнечі поруч зі мною і ради мене. Як би

вища воля не привела вас до моєї колиски, де б я був тепер? Я блукав би в темряві. Коли тепер я маю розуміння обов'язків, за це я мушу дякувати вам. Я народився звязаний. Забобони це пута, ви звільнили мене від них, ви дали мені змогу вільно розвиватись, і з того, що раніше було лише мумією, ви зробили дитину. Ви вклали свідомість у душу того, хто легко міг би стати виродком. Без вас я виріс би пігмеєм. Я існую завдяки вам, я був би лише паном, ви зробили з мене громадянина; я був би простим громадянином, ви зробили з мене людину розумну. Ви підготували моє тіло до земного життя, а душу мою до життя небесного. Ви дали мені, щоб увійти в земне життя, ключ істини і, щоб увійти в небесний світ,—ключ світла. О, мій учителю, дякую вам. Це ви створили мене.

Сімурден сів на солому поруч з Говеном і сказав:

— Я прийшов повечеряти з тобою.

Говен розломив шматок житнього хліба і подав йому. Сімурден взяв одну половину; потім Говен простяг йому кухоль з водою.

— Перше випий ти,—сказав Сімурден.

Говен напився і передав кухля Сімурденові. Той став пити. Говен ковтнув лише раз; Сімурден пив довго.

При цій вечері Говен їв, а Сімурден пив. Ознака спокою в одного й гарячки в другого.

Якийсь страшний спокій панував у темниці. Сімурден і Говен розмовляли.

Говен сказав:

— Визначаються великі події. Те, що творить революція в цей момент, від нас заховане. За тим, що всі бачать, є ще інше, невидне нам. Одно застуге друге. Те, що ми бачимо—жорстоке, а те, чого ми не бачимо—величне. В цю хвилину я дуже ясно все бачу. Це щось дивне й прекрасне. Треба було добре використати весь досвід минулого. А з того і цей надзвичайний 93-й рік. Під рештованням варварства будується храм цивілізації.

— Так,—відповів Сімурден. З цього тимчасового народиться остаточне. Остаточне, це право і обов'язок, що йдуть рівнобіжно, пропорційні і прогресивні податки, обов'язкова військова повинність, зрівнення всіх, і вгорі, надо всім і всіма—ця проста лінія—закон. Республіка абсолюту.

— Я волів би,—сказав Говен,—республіку ідеалу. Він спинився, потім провадив далі:

— Мій учителю! Де ж серед того всього, що ви спогдали, вмістите ви відданість, саможертву, самозречення, великодушні прояви прихильності, любов? Привести все до рівноваги—це добре; привести все до гармонії—це краще. Ліра вища за терези. Ваша республіка одважує дозами, розміряє й регламентує людину; моя—підносить людину до широкої блакити. Це така різниця, як між теоревою й орлом.

— Ти губишся в хмарі.

— А ви—в рахунках.

— Гармонія—мрія.

— І в алгебрі вона є.

— Я хотів би, щоб людину зробив Евклід.

— А я,—сказав Говен,—я волів би, щоб людину створив Гомер.

Сімурден глянув на Говена з суворим усміхом, ніби бажаючи спинити цюю душу.

— Поезія. Не вір поетам.

— Так, я знаю цюю мову. Не вір вітерцеві, не вір промінню, не вір пахощам, не вір квіткам, не вір сузір'ям.

— Нічим цим ситий не будеш.

— Що ви там знаєте? Ідея також їжа. Мислити, то годуватися.

— Не треба абстракцій. Республіка, то ж два рази два—чотири. Коли я кожному дав те, що йому належить.

— Тоді вам лишається дати кожному те, що йому не належить.

— Як це ти гадаєш?

— Я гадаю, що мусить бути безмежне обопільне поступання, що кожен повинен робити всім, а всі— кожному, і що є ціле суспільне життя.

— По-за точно означеним правом нема нічого.

— Є все.

— Я бачу лише закон.

— А я дивлюся вище.

— Що ж є вище над закон?

— Справедливість.

Часом вони спинялися, ніби пролітали полиски.

Сімурден сказав:

— З'ясуй, прошу тебе.

— Добре. Ви хочете обов'язкової військової повинности. Проти кого? Проти інших людей. А я не хочу військової служби. Я хочу миру. Ви хочете, щоб допомагали вбогим, а я хочу, щоб знищили убожество. Ви хочете пропорційних податків. Я не хочу ніяких податків. Я хочу, щоб загальні витрати були щонайменші і платилися з громадських прибутків.

— Як ти це уявляєш собі?

— А так: перш за все знищить усякий паразитизм; паразитизм у священика, паразитизм у судді, паразитизм у салдата. Далі, використовуйте природні скарби; ви кидаєте угноєння в помийницю, кидайте його в борозну. Три чверти землі стоїть облогом, зоріть Францію, знищить зайві пасовиська, розділіть комунальні землі. Хай кожна людина має землю, і кожен клопоть землі має людину. Ви побільшите цим у сто разів загальні прибутки. Тепер Франція дає своїм селянам м'ясо лише чотири рази на рік; як би її добре обробляти, вона годувала б триста мільйонів людей, цілу Європу. Використайте природу, ту могутню занедбану спільницю. Примусьте працювати на себе кожний подув вітру, кожний водоспад, всі магнетичні струмені. Земна куля має сіль із підземних жил, по тих надзвичайних жилах плине вода, олії, огонь; проколить жилу, нехай з неї рине вода

для ваших водотягів, олій для ваших ламп, огонь для ваших огнищ. Поміркуйте про рух хвиль, припливи і відпливи, постійне хвилювання моря. Що таке океан? Величезна сила, що дурно пропадає. Яка нерозумна земля! Не використати океану!

— То все мрії.

— Ні, то реальність.

Говен провадив далі:

— А жінка? що ви робите з неї?

Сімурден відповів:

— Те, чим вона є. Чоловікову служницю.

— Так. Але з однією умовою.

— Якою?

— Щоб чоловік був жінчиним слугою.

— Чи ти подумав, що ти кажеш?—покликав Сімурден.—Щоб чоловік був слугою?—ніколи! Чоловік—є володар. Я визнаю лише одно королівство, то хатне вогнище. Чоловік у себе вдома—король.

— Так. Але з однією умовою.

— Якою?

— Щоб жінка була там королевою.

— Це-б то ти жадаєш для чоловіка і для жінки...

— Рівности.

— Рівности! Чи ти розумієш, що кажеш? Це ж дві цілком різні істоти.

— Я сказав рівність. Я не казав—тотожність.

Настала знову павза, ніби тимчасове замирання між цими двома розумами, що обмінювалися блискавками.

Сімурден порушив мовчання.

— А дитина? кому ти її віддаєш?

— Насамперед батькові, що її зароджує, потім матері, що її народжує, потім учителеві, що її виховує, потім громаді, що її змужнює, потім отчизні, що є найвища мати і нарешті людськості—що є праматір.

— Ти не кажеш про бога.

— Кожен з цих шаблів,—батько, мати, учитель,

громада, Отчизна, людськість.—є лише щабель у драбині, що приводить до бога.

Сімурден мовчав, Говен говорив далі:

— Хто наверху драбини, той дійшов до бога. Бог розчиняє своє лоно; треба тільки увійти.

Сімурден зробив Говенові знак рукою, як людина, що кличе когось.

— Вернися на землю, Говене. Ми хочемо здійснити можливе.

— Починайте з того, щоб не зробити його неможливим.

— Можливе завжди можна здійснити.

— Не завжди. Коли утопію силують, її вбивають. Нічого нема беззахиснішого над яйце.

— Але все ж треба схопити утопію, накласти на неї ярмо реальності, і вправити її в рамку з фактів. Ідея абстрактна—повинна обернутися в ідею конкретну; що вона втратить від цього на красі, те виграє на користі; вона тоді менша, але ліпша. Треба, щоб право увійшло до закону; і коли право зробиться законом, воно буде абсолютне. Ось що я називаю можливим.

— Можливе більше, ніж це.

— А! ти вже знову за мрії.

— Можливе це таємничий птах, що завжди ширяє понад людьми.

— Його треба зловити.

— Але живого.

Говен провадив далі:

— Моя така думка:—завжди вперед. Як би бог хотів, щоб людина йшла назад, він дав би їй око на потилиці. Дивімося завжди в бік ранньої зорі, розпукування, народження. Те, що падає, надає одважності тому, що здійснюється вгору. Тріск старого дерева, то—поклик до молодого. Кожна епоха виконає свій твір, сьогодні громадський, завтра людський. Сьогодні питання про право, завтра про заробітню платню. Заробітня платня і право, це в істоті своїй одно й теж саме. Людина живе

не для того, щоб їй не платили; даючи їй життя, бог бере на себе обов'язок що до неї; право це прирожденна заробітня платня; заробітня платня—це набуте право.

Говен промовляв з пророчим піднесенням.

Сімурден слухав. Ролі перемінились, і тепер здавалось, що учень став учителем.

Сімурден тихо сказав:

— Ти швидкий.

— Це мабуть тому, що я трохи поспішаюся,—сказав Говен, усміхнувшись. І провадив далі:

— Ось, вчителю мій, різниця між нашими двома утопіями. Ви хочете обов'язкової для всіх касарні, я хочу школи. Ви мрієте про людину-салдата, я мрію про людину-громадянина. Ви хочете, щоб людина була страшна, я хочу, щоб вона мислила. Ви засновуєте республіку мечів, а я засную...

Він урвав:

— Я заснував би республіку розумів.

Сімурден втопив погляд у кам'яну долівку темниці й сказав:

— А поки що, чого ти хочеш?

— Того, що є.

— То ти виправдуєш теперішній момент?

— Так.

— Чому?

— Тому, що це буря. Буря завжди знає, що робить. На один розбитий блискавицею дуб,—скільки лісів оздоровлених! Цивілізація мала джуму, цей великий вітер звільнив її від недуги. Він може не досить добре вибирає. Чи може ж він чинити инакше? Йому доручено таке тяжке замітання! Перед жахом пошести, я розумію шаленство вітру.

Говен говорив далі:

— Проте, що мені до бурі, коли я маю компас, і чого мені боятися подій, коли в мене є сумління!

І він додав тим тихим голосом, що буває разом з тим урочистий:

— Є хтось, на кого треба завжди спускатись.

— Хто?—спитав Сімурден.

Говен підняв пальця у себе над головою. Сімурден глянув в напрямі цього піднесеного пальця і йому здалося, що крізь склепіння в темниці він бачить зоряне небо.

Вони знову замовкли.

Сімурден мовив:

— Суспільство більше за природу. Кажу тобі, це не є можливе, це—мрія.

— Це мета. Інакше, навіщо тоді суспільство? Лишайтеся серед природи. Будьте дикунами. Отаїті—то рай. Лише в тому раю не мислять. Краще вже розумне пекло, ніж дурний рай. Але ні, не треба пекла. Будьмо людяним суспільством, вищим за природу. Так. Коли ви не додаєте нічого до природи, навіщо-ж тоді покидати природу? Тоді задовольніться працею, як мурашка, або медом, як бджола. Залишайтеся робочою худобою, замість того, щоб бути розумом царем. Як що ви додасте що-небудь до природи, ви неминуче зробитеся вищими за неї; додавати, значить збільшувати; збільшувати, значить більшати. Суспільство, це вища природа. Я хочу всього того, чого бракує вуликам, всього того, чого бракує мурашникам,—я хочу монументів, мистецтва, поезії, героїв, геніїв. Носити вічні тягарі, то зовсім не людський закон. Ні, ні, ні, хай не буде більше паріїв, рабів, каторжників, засуджених! Я хочу, щоб кожна людська властивість була символом цивілізації і провідником поступу; я хочу волі для думки, рівності для серця, братерства для душі. Ні! Досить ярма! Людину створено не для того, щоб волочити кайдани, а для того, щоб розправляти крила. Хай не буде людей плазунів. Я хочу, щоб робачок обернувся в лускокрилу комаху; я хочу, щоб земляний робак обернувся в живу квітку і полетів. Я хочу...

Він спинився. Очі йому сяяли.

Його уста ворушились. Він перестав говорити.

Двері лишалися відхилені. Невиразні звуки проходили знадвору до в'язниці. Лунали переливи ріжків, то певно грали зорю; потім чути було, як брязкали об землю приклади з рушниць, то змінляли варту; потім, досить, близько біля вежі, як можна було здогадуватися в темряві, зчинився якийсь рух, ніби тягли дошки, і чути було глухий переривчастий стукіт, немов удари молотків.

Сімурден сплотнілий слухав. Говен нічого не чув.

Його мрійність ставала чим раз глибша. Здавалося, що він не дихає, бо так пильнує те, що бачить під уявленим склепінням свого мозку. Він солодко затремтів. Сяйво зірниць, що відбивалося в його очах, все яснішало.

Так минув якийсь час.

Сімурден спитав у нього:

— Про що ти думаєш?

— Про майбутнє,—сказав Говен.

І він знову замислився. Сімурден підвівся з соломяної постелі, що на ній вони обидва сиділи. Говен не помітив того. Сімурден, не зводячи очей з молодого замисленого юнака, поволі відступив до дверей і вийшов. Темниця знову замкнулася.

VI.

Тимчасом сонце сходить.

Незабаром почало світати. Разом з днем, на Тургській височині, над Фужерським лісом, з'явилася річ чудна, непорушна, дивовижна, невідома небесним птахам.

Її поставили там уночі. Її швидче було поставлено, ніж збудовано. Здалека вона вимальовувалася на обрії силуетом з простими, твердими лініями і скидалася на якусь гебраїчну літеру, або на один з тих єгипетських гієрогліфів, що становили частину стародавньої загадкової абетки.

Відразу з'являлася думка, що ця річ непотрібна. Вона стояла серед вересу в цвіту. Виникало питання, на що вона. Потім проймало здригання. То був ніби поміст на чотирьох стовпах. З одного краю помосту стояли сторч два прості високі стовпи, злучені вгорі бантиною, під нею висів трикутник, що видавався чорним на тлі ранішньої блакити. З другого краю помосту була драбина. Між тими двома стовпами, внизу, під трикутником, було щось на зразок рами, складеної з двох рухомих половинок; коли ті половинки зсунути щільно до купи, то видно було круглу дірку більш-менш таку, як людська шия. Верхня половинка рами совалася в жолобі таким чином, що могла підійматися й спускатися. В той час обидва півмісяці, що, сходячись, утворювали нашійника, були розсунені. Біля підніжжя стовпів, що підтримували трикутника, видно було дошку, що могла гойдатися на шарнірах і мала вигляд гойдалки. Поруч цієї дошки стояв подовгастий кошик, а між двома стовпами, спереду, на краю помосту—чотирикутній кошик. Все було пофарбовано на червоно. Все було дерев'яне, лише трикутник був залізний. Почувалося, що це спорудили люди, таке воно було погане, вбоге й нікчемне; а воно було б варте того, щоб його принесли сюди духи, таке воно було страшне.

Те повторне спорудження, то була гільйотина.

Проти неї, за скілька кроків, оточена ровом, була друга потвора—вежа Тур. Кам'яна потвора була до пари потворі дерев'яній. І справді, ледве людина доторкнеться до каменя або дерева, як камінь перестає бути каменем, а дерево—деревом, сприйнявши в себе щось людське. Будівля—то догмат, машина—то ідея.

Тург була тим зловісним спадком минулого, що в Парижі звався Бастилією, Тоуером—в Англії, Шпільбергом—в Німеччині, Ескуріялом—в Іспанії, Кремлем—у Москві, Замком святого Янгола—в Римі.

В Турзі сконцентровано було п'ятнадцять століть, середньовіччя, васальство, кріпацтво, феодалізм; в гільйо-

тині—лише один рік—93-й: і ці дванадцять місяців урівноважували п'ятнадцять сторіч.

Турґ—то була монархія; гільйотина—то була революція.

Трагічна зустріч.

По один бік—борг; по другий—термін сплати. По один бік нерозв'язана готична плутаниця, кріпак, пан, раб, господар, різночинці, аристократія, складний кодекс законів, розгалужений у звичаях, спілка судді з священником, незчислені пута, державний фіск, мито на сіль, закріпачення, подушне, привілеї, прерогативи, забобони, фанатизм, королівська привилея банкрутства, скипетр, трон, сваволя, божественне право; по другий бік—ця проста річ, сікач.

По один бік—вузол; по другий—сокира.

Довший час вежа Турґ стояла самотна в цій пустелі. Вона стояла там зі своїми стрільницями, звідки лилася кип'яча олія, запалена смола й розтоплене оливо, зі своїми темницями, вистеленими людськими кістками, зі своєю кімнатою для четвертування, з безмежною трагедією, що сповнювала її; вона панувала своєю похмурою будовою над цим лісом; вона мала в його тіні, п'ятнадцять століть суворого спокою; вона єдина в цій країні мала силу, єдина викликала повагу, єдина лякала; вона царювала, вона була безподільне варварство; раптом бачить: перед нею і проти неї стало щось,—більше, ніж щось,—хтось такий самий жажливий, як вона,—гільйотина.

Часом здається, що каміння має очі. Статуя спостерігає, вежа чатує, фасад палацу споглядає. Вежа Турґ мала такий вигляд, ніби пильно розглядала гільйотину.

Вона ніби питала сама в себе:

Що воно таке?

Здавалося, що воно вийшло з-під землі.

І справді воно з'явилося звідти.

З фатальної землі зросло це зловісне дерево. З тої землі, политої силою поту, силою сліз, силою крові;

з тої землі, де покопано стільки ровів, стільки могил, стільки печер, стільки ям; з тої землі, де тліють усякі мерці, що повбивала всяка тиранія; з тої землі, що лежить над стількома прірвами; де посіяно стільки страшного насіння—злочинств, з глибин тої землі в призначений день, вийшла та незнайома, та местниця, та жорстока меченосна машина, і 93-й рік сказав старому світові: — Ось я.

Гільйотина мала право сказати до вежі: — Я твоя дочка.

І в той же час вежа,—бо ті фатальні речі живуть таємним життям,—почула, що дочка її вбила.

Перед цією страшною появою Турґ мала якусь непевність. Можна було подумати, що вона злякалася. Потворна гранітна маса була велична та огидна; тая дошка з трикутником була ще гірша. Занепала всемогутність відчувала жах перед всемогутністю новою! Історія злочинств дивилася на історію кари. Минуле насильство рівнялося до насильства теперішнього; стародавня фортеця, стародавня в'язниця, стародавня маєтність, де вили від мук катовані; будівля, призначена для війни і вбивства, що вже не могла служити і не могла змагатися, згвалтована, зруйнована, розвінчана, купа каміння, варта купи попелу, огидна, велична і мертва, повна вертіжу страшних віків, споглядала жахний живий час. Вчора тремтіло перед Сьогодні, стара жорстокість визнала нове страхіття і скорилася йому: те, що тепер було, не більше, ніж ніщо, розкривало тмяні очі перед тим, що було жах; привид дивився на мару.

Природа немилосердна; вона не хоче ховати своїх квіток, своєї музики, своїх пахощів і свого проміння перед людською мерзотою; вона пригнічує людину контрастом між божою красою і соціальною бридотою; вона не поступиться їй ні метеликовим крильцем, ні пташиною піснею. Треба, щоб серед вбивства, серед помсти, серед варварства людина мусіла дивитися на ті святі

речі; нема куди сховатися від безмежного докору все-світньої лагідности та від неблаганої ясности небесної блакити. Треба, щоб потворність людських законів виявлялася ні чим не прикрита серед довічного сяйва. Людина ламає і тре на порох, людина знепліднює, людина вбиває; літо лишається літом, лілея лишається лілеєю, зірка лишається зіркою.

Ніколи ще свіже небо на світанні не було краще як того ранку. Теплий вітерець гойдав верес, пара м'яко проходила поміж гіллям. Фужерський ліс, сповнений подихом струмків, курився на світанку, як величезна кадильниця, повна фіміяму; синява неба, білість хмар, ясна прозорість вод, зелень,—та гармонійна гама, що йде від аквамаринової до смарагдової барви, братерські гурти дерев, килими трави, глибокі долини, все мало ту чистоту, що є вічна порада від природи людині. І серед усього того виставляла себе страшна людська безсоромність; серед усього того стояли фортеця й ешафот, війна і кара, дві появи кровожерного віку й кривавої хвилини; нічна сова минулого і кажан тьмяности майбутнього. Перед очима цієї чудової природи, повної квітів, пахоців і любови, прекрасне небо заливало сяйвом Тург й гільйотину і, здавалося, казало людям: — Дивіться, що я роблю і що робите ви.

Такий страшний ужиток робить сонце зі свого світла. Це видовище мало споглядачів.

Чотири тисячі салдатів маленької експедиційної армії вишикувалися в бойові лави на височині. Вони оточували гільйотину з трьох боків, ніби накреслюючи круг неї геометричну фігуру літери Е; батарея поставлена в центрі найдовшої лінії, була середньою ризкою цього Е. Червона машина була ніби заперта між цими трьома бойовими фронтами; стіна з салдатів доходила з двох боків до самих країв обривів височини; четвертий, одкритий бік,—то був рів і звернений він був до Турги.

Таким чином утворювався майдан у формі подовга-

стого чотирикутника; посеред нього стояв ешафот. В міру того, як сонце підбивалося вгору, тінь від гільйотини на траві ставала чим раз коротша.

Гарматії стояли біля своїх гармат з запаленими ґнотами.

Легкий блакитиний димок знімався з рова; то конала пожежа на мості, догоряючи.

Проте, затушовуючи Тург, дим не закривав її, і верхня площинка на ній панувала над усим обрієм. Між цією площинкою й гільйотиною був тільки рів. Між ними вільно можна було перемовлятися.

На цю площинку перенесли судовий стіл і стілець, затінений трьохбарвними прапорами. Сонце сходило за Тургою, чорною масою вимальовуючи фортецю, і на її вершку на судовому стільці під прапорами постать людини, що сиділа нерухомо, склавши руки на грудях.

Людина та—був Сімурден. Він був, як і напередодні, в убранні громадського делегата, в капелюсі з трикольоровою відзнакою, з шаблею при боці і з пістолями за поясом. Він мовчав. Всі мовчали. Салдати стояли, тримаючи рушниці при нозі й спустивши очі додолу. Вони торкалися ліктями один одного, але не розмовляли. Вони невиразно думали про цю війну, про численні бої, про наглі напади з-за тинів, так сміливо відбиті, про хмари розлючених селян, розвіяні від їхнього подиху, про захоплені фортеці, про славетні баталії, про перемоги,—і їм тепер здавалося, що вся та їхня слава обертається на ганьбу. Понуре чекання стискало всім груди. Видко було ката, що ходив по помосту біля гільйотини. Ясність ранку, що все дужчала, велично сповняла небо.

Раптом залунав приглушений гук барабанів, прикритих крепою. Цей погребовий туркіт наблизився: лави розчинилися і в чотирикутник вступила процесія і попрямувала до ешафоту.

Попереду чорні барабани, потім сотня гренадерів зі

схиленими рушницями, далі чата жандармів з голими шаблями за ними засуджений—Говен.

Говен ішов вільно. Ні на ногах, ні на руках у нього не було кайданів. Він був у звичайній формі. Шпада була при ньому.

За ним ішла друга чата жандармів.

На Говеновім обличчі ще була та задумлива радість, що осяяла його в ту хвилину, коли він сказав Сімурденові: Я думаю про майбутнє. Ніщо не могло бути невимовніше й величніше за той усміх, що не сходив з його обличчя.

Дійшовши до сумного місця, він перший свій погляд кинув на верх вежі. Він нехтував гільотиною.

Він знав, що Сімурден уважатиме за свій обов'язок бути при страті. Він шукав його очима на площинці. Він знайшов його там.

Сімурден був блідий і холодний. Ті, що були близько нього, не чули його віддиху.

Побачивши Говена, він не здригнувся.

Говен тимчасом наближався до ешафоту. Ідучи, він дивився на Сімурдена, а Сімурден дивився на нього. Здавалося, що Сімурден спирався на цей погляд. Говен підійшов до підніжжя ешафота. Зійшов на поміст. Офіцер, що командував гренадерами, пішов слідом за ним. Говен зняв свою шпаду й оддав її офіцерові; він зняв свою краватку й оддав її катові.

Він був неначе видиво. Ніколи ще не був він такий прекрасний. Його темне волосся маяло на вітрі; тоді не стригли волосся. Його біла шия нагадувала жіночу, а героїчний, владний погляд нагадував архангела. Він мріяв, стоячи на ешафоті. Це місце—теж верхів'я. Говен стояв там гордий, спокійний. Сонце обгортало його немов сяйвом слави.

Однак треба було звязати засудженого. Кат наблизився до нього з шнурком у руці.

І в цю хвилину, коли салдати побачили, що їхнього молодого начальника так рішуче ведуть під ніж, вони

не витримали більше. Серця тих вояків розривалися. Залунало щось безмежне, ридання цілої армії. Знявся лемент: Милосердя! Милосердя! Дехто впав навколюшки; інші покидали рушниці, здіймали руки до площинки, де був Сімурден. Якийсь гренадер закричав, показуючи на гільйотину: — Чи беруть для неї заміників? Ось я! Всі несамовито гукали: Милосердя! Милосердя! Навіть леви, почувши тее, були-б зворушені або налякані, бо салдатські сльози—страшні.

Кат спинився, не знаючи, що робити.

Тоді виразний і тихий голос, що його проте почули всі, такий він був зловісний, гукнув з верху вежі:

— Закон має силу!

Всі пізнали той невблаганий голос. То сказав Сімурден. Армія затремтіла.

Кат уже не вагався. Він наблизився з своїм шнурком.

— Почекайте,—сказав Говен.

Він повернувся до Сімурдена, подав йому правою, ще вільною, рукою знак прощання, а тоді дав себе звязати.

Коли його було звязано, він мовив до ката:

— Вибачте. Ще хвилинку.

І вигукнув:

— Хай живе республіка!

Його покляли на дошку, ту прекрасну й горду голову встромили в ганебний нашійник, кат обережно одгорнув йому волосся, потім натиснув пружину, трикутник зрушився і почав спускатися, спочатку звільна, далі швидко; пролунав огидливий удар...

Одночасно пролунав другий гук. На удар сокири відповів постріл з пістоля. Сімурден вихопив одного з пістолів, що були в нього за поясом, і в ту хвилину, як Говенова голова котилася до кошика, Сімурден прострелив собі серце кулею. Кров ринула йому з рота; він упав мертвий.

І ці дві душі, трагічні сестри, полинули вкупі; темрява однієї поєдналася з світлом другої.

ЗМІСТ.

	СТОР.
Віктор Гюго—поет грандіозного—стаття Мих. Руд- ницького	5

ЧАСТИНА ПЕРША.

На морі.

КНИГА ПЕРША.

Содреський ліс.

Содреський ліс	25
--------------------------	----

КНИГА ДРУГА.

Корвет Клеймор.

I. Англія й Франція всуміш	38
II. Ніч над кораблем і над пасажиром	41
III. Вельможні пани й третій стан всуміш	43
IV. Tormentum belli (Військове лихо)	50
V. Vis et vir (Сила й чоловік)	53
VI. Терези	58
VII. Хто покладається на вітрило—грає на лотереї	61
VIII. 9 = 380	65
IX. Хтось тікає	69
X. Чи він утече?	71

КНИГА ТРЕТЯ.

Гальмало.

I. Слово—глагол	74
II. Селянинова пам'ять варта ватагового знання	79

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Тельмарш.

	стор.
I. На верху дюни	89
II. <i>Aures habet et non audiet</i> (Вуха має, а не чує)	92
III. Користь з великих букв	94
IV. Старець	97
V. Підписано—Говен	103
VI. Несподіванки громадської війни	106
VII. Жадної ласки (наказ од комуни)	} 111
Жадного милосердя (наказ од принців)	

ЧАСТИНА ДРУГА.

В Парижі.

КНИГА ПЕРША.

Сімурден.

I. Паризькі вулиці за тих часів	119
II. Сімурден	126
III. Куточок, невтоплений у Стиксі	132

КНИГА ДРУГА.

Шинок на Павичевій улиці.

I. Мінос, Еак і Радамант	136
II. <i>Magna testantur voce per umbras</i> (Дужим голосом свідчать крізь темряву)	138
III. Здригання глибоких струн	154

КНИГА ТРЕТЯ.

Конвент.

I. Конвент	165
II. Марат за лаштунками	190

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

У Вандеї.

КНИГА ПЕРША.

Вандея.

	СТОР.
I. Ліси	199
II. Люди	201
III. Поєднання людей і лісів	203
IV. Їхнє життя під землею	205
V. Їхнє життя на війні	207
VI. Душа землі переходить у людину	212
VII. Вандея доконала Бретань	215

КНИГА ДРУГА.

Трое дітей.

I. Plus quam civilla bella (Більше, ніж громадська війна)	217
II. Доль	224
III. Малі армії й великі бої	230
IV. Це вдруге	238
V. Крапля холодної води	241
VI. Тіло вилікуване, серце скривавлене	243
VII. Два полюси правди	249
VIII. Dolorosa (Скорботна)	256
IX. Провінціяльна Бастилія.	
I. Тург	258
II. Вилам	259
III. Підземна темниця	260
IV. Мостовий замок	261
V. Залізні двері	264
VI. Бібліотека	266
VII. Горище	267
X. Застава	267
XI. Страшний, як стародавній	273

	стор.
XII. Налагоджують поратунок	276
XIII. Що робить маркіз	279
XIV. Що робить Іманус	281

КНИГА ТРЕТЯ.

Смерть святого Бартоломея.

Смерть святого Бартоломея	284
-------------------------------------	-----

КНИГА ЧЕТВЕРТА.

М а т и.

I. Смерть іде	301
II. Смерть промовляє	303
III. Селянський гомін	308
IV. Помилка	312
VI. Становище	316
V. <i>Vox in deserto</i> (Голос у пустелі)	314
VII. Перед боем	319
VIII. Слово й рикання	323
IX. Титани проти велетнів	327
X. Радуб	331
XI. В безнадії	338
XII. Визволитель	341
XIII. Кат	344
XIV. Іманус теж звільняється	346
XV. Не треба класти до тієї самої кешені годинника й ключа	348

КНИГА П'ЯТА.

In daemone deus (В демоні бог).

I. Знайдені, але загублені	353
II. Від дверей камінних до дверей залізних	360
III. Діти знову прокидаються	362

КНИГА ШОСТА.

Після перемоги—боротьба.

	стор.
I. Лантенак у полоні	368
II. Говен думає	370
III. Начальницька відлога	382

КНИГА СЬОМА.

Феодалізм і революція.

I. Предок	385
II. Військовий суд	392
III. Голосування	396
VI. Після Сімурдена судді—Сімурден можновладець	401
V. Темниця	402
VI. Тимчасом сонце сходить	411

БІБЛІОТЕКА
ВСЕСВІТНЬОГО ПИСЬМЕНСТВА

ВИДАВНИЦТВА

„С Я Й В О“

У КИЇВІ,

ул. КОРОЛЕНКА 52.

ВИЙШЛИ З ДРУКУ ТАКІ КНИЖКИ:

1. Ю. Жулавський—На срібній планеті Ц 1 крб. 80 к.
2. — Його-ж —Звитяжець . . . — 1 крб. 80 к.
3. — Його-ж —Стара земля . . . — 1 крб. 60 к.
4. Шолом Абрамович—Перстень щастя . — 1 крб. 20 к.
5. Бедье—Трістан та Ізольда . . . — 1 крб. 20 к.
6. Виктор Гюго—93 рік — 2 крб. 20 к.

ДРУКУЄТЬСЯ:

1. Еркман-Шатріан—Історія одного селянина.
2. Шолом Алейхем—Потоп.
3. Бергельсон—По всьому.

ГОТОВИТЬСЯ ДО ДРУКУ:

1. П'єр Люїс—Афродіта.
2. Барбе д'Орвільї—Чортовиння.
3. Цвайг—Новели.
4. Мопасан—Наше серце.
5. Реньє—Грішниця.
6. Абрамович—Долина сліз.

Випишуйте з видавництва, вимагайте в усіх книгарнях. Представництво „Книгоспілка“.

Ціна 2 крб. 20 коп.

СКЛАД ВИДАНЬ ТА КОНТОРА ВИДАВНИЦТВА
„С Я Й В О“
КИЇВ, ВУЛ. КОРОЛЕНКА 52